

**Академія педагогічних наук України
Львівський науково-практичний центр
професійно-технічної освіти**

**Васянович Григорій Петрович
Онищенко Василь Денисович**

**НООЛОГІЯ
ОСОБИСТОСТІ**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (Лист № 14/18-Г-909 від 16.10.06 р.)

**Львів
Видавництво „Сполом”
2007**

УДК 371
В 55

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Львівського науково-практичного центру професійно-технічної освіти АПН України від 23 листопада 2006 р., протокол № 9.

Рецензенти: **Бех І. Д.** – доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН України;
Дем'янчук О. Н. – доктор педагогічних наук, професор;
Сагач Г. М. – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АН ВШ України.

Васянович Г. П., Онищенко В. Д.

В 55 Ноологія особистості: Навчальний посібник для студентів і викладачів. – Львів: „Сполом”, 2007. – 217 с.

ISBN 978-966-665-474-1

Навчальний посібник “Ноологія особистості” є першим в історії незалежної України системно узагальненим викладом теоретичного матеріалу з питань формування духовного світу особистості молодого людини на засадах християнських морально-духовних, духовно-розумних і духовно-естетичних цінностей, концептуалізованих і тематизованих у контексті філософії духа і духовного пізнання – християнсько-філософської ноології. У цьому посібнику автори продовжують навчально-виховну традицію, що склалася у педагогічних системах видатних діячів освіти і культури України. Ідейно-теоретичною основою посібника є духовно-християнські та гуманістичні надбання світової та вітчизняної педагогіки і психології.

УДК 371

ISBN 978-966-665-474-1

© Львівський науково-практичний центр професійно-технічної освіти АПН України, 2007
© Г. Васянович, В. Онищенко, 2007
© Видавництво „Сполом”, 2007

ВСТУП

З'ясування проблематики ноології особистості, тобто її духовного світу, зокрема морально-духовного, духовно-розумного та духовно-естетичного знання і пізнання, можна здійснити на тих чи інших філософсько-методологічних засадах. На нашу думку, адекватно виявити сутність духовності особистості можна на засадах *християнсько-філософської ноології* – філософії духа і духовного пізнання [10]. У свою чергу, проблематику формування духовного світу особистості в навчально-виховному процесі можна досліджувати в контексті тієї чи іншої науково-педагогічної концепції, науково-педагогічної системи, яка органічно впливає з *ціннісно-сислового універсуму* педагогіки як науки і мистецтва. Такою концепцією стає для нас філософсько-педагогічна ноологія [11].

Ноологія (від грецьк. *noos* – дух) визначається як християнсько-філософське вчення про дух і духовну сутність людини, вчення про людину як образ і подобу Божу, про триєдність тіла-душі-духа людини. Образ Божий у людині – це образ Абсолютного Божого Буття. Духовна основа особистості людини полягає в тому, що все в людині споріднюється й об'єднується її ноосферою, тобто сферою богоподібного людського духа.

Сьогодні все більше українських учених-педагогів усвідомлює і визнає, що християнські цінності, християнські морально-духовні засади – це порятунок нації [5, с. 113]. Важливою передумовою виховання-освіти-навчання підростаючого покоління на християнських духовно-розумних і морально-духовних засадах є давня християнська традиція в Україні, яка впродовж століть продемонструвала свою високу життєвість. Так, уже тисячу років культурно-освітня і педагогічна думка в Україні розвивається на основі християнської традиції та пов'язана зі своїм доленосним першоджерелом – Біблією. Для українців християнство і християнське віровчення стали визначальними засадами морально-духовних і духовно-естетичних цінностей, що радикально вплинуло на їх світогляд, стиль мислення і морально-духовні прагнення. *Християнські морально-духовні цінності* – це доленосний дороговказ для успішного і щасливого життя людини на Землі. Українські традиційні дореволюційні школи головною своєю метою вважали виховання християнської моральності. Освіта і виховання були спрямовані на досягнення християнського ідеалу. Віра в Бога і безсмертя людської душі стали основою моралі. У своїй роботі школи дотримувалися Біблійних заповідей. Традиційним ідеалом була високоморальна людина, риси якої окреслені в Євангелії. Школа намагалася виховати у молоді гуманність, моральну чистоту, старанність, шанобливе ставлення до батьків, старших, духівництва, правдивість, працелюбність, прощення кривд, терпіння, добродійність і цнотливість, милосердя, дружбу, повагу до жінок, щедрість, скромність і вміння робити добрі справи. На християнських засадах виховувалися патріотизм і національна свідомість. Християнський морально-духовний кодекс засуджував такі людські вади, як погорда, гнів, лицемірство, пияцтво, наклеп [5, с. 113-115]. Вчення та праці видатних українських християнських мислителів і вчених В. Мономаха, Д. Заточника,

К. Туровського, К. Смолятича, Митрополита Іларіона, Г. Сковороди, П. Юркевича, К. Ушинського, С. Русової, М. Грушевського, І. Огієнка, Г. Ващенко, В. Зеньківського та інших стають для нас важливим підґрунтям для відновлення християнської навчально-виховної та культурно-освітньої традиції в сучасному українському суспільстві.

Як відомо, науки поділяються на фундаментальні та прикладні. Перші віддзеркалюють ціннісно-смысловий аспект Істини-Блага-Краси, а другі – інструментально-алгоритмічний аспект практичної реалізації цієї Божественної Універсальї, тобто аспект духовно-практичного освоєння світу людиною. Ноологія як учення про боголюдську духовність, про духовне життя і пізнання людини є фундаментальною наукою, яка, крім того, має важливі прикладні аспекти, зокрема філософські та психолого-педагогічні. Ноологія, як і будь-яка наукова дисципліна, має такі атрибути: об'єкт і предмет дослідження, основоположні ідеї та принципи, категоріальний апарат, теоретичні та практичні аспекти дослідження, систему завдань і методів тощо. Сьогодні ноологія як фундаментальна гуманітарна дисципліна перебуває на стадії становлення і володіє основними атрибутами як фундаментальної, так і прикладної науки. Дійсно, об'єктом дослідження ноології є людина як образ і подоба Бога, людина як духовна істота, людина як творчо-вольова і смислотворча особистість, що самоактуалізується і самореалізується в умовах того чи іншого суспільства.

У якості прикладного аспекту християнсько-філософської ноології виступає *філософсько-педагогічна ноологія*, в єдиному семантичному полі якої синтезуються такі фундаментальні педагогічні теорії, як *педагогічна антропологія*, *педагогічна психологія*, *педагогічна етика*, *педагогічна естетика*, *педагогічна герменевтика*, *педагогічна ноетика*, *педагогічна когнітологія*, *педагогічна аксіологія* та *педагогічна акмеологія* [9].

Велінням нашого часу стає необхідність християнського відродження України на соціально-політичному, соціально-психологічному та культурно-освітньому рівнях. В українській науково-педагогічній думці вже проголошений культурно-освітній імператив – “від людини розумної до людини духовної” [6, с. 127-144]. Становленню та розвитку людини духовної має сприяти навчальний курс ***“Ноологія особистості”***. Якщо розглядати цей курс як загальноосвітній, то його метою є:

- виховання особистості дитини чи молодій людини, яка прагне до самоактуалізації та самореалізації, морально-духовної, духовно-розумової та естетико-духовної досконалості; воліє до самостановлення, реалізації своїх обдарувань, розвитку своїх душевно-духовних сил і здатностей християнської особистості;
- репрезентація єдності навчання і виховання у школі, завдяки чому воно б стало силою і рухом душі молодій людини до Істини-Блага-Краси; людина, будучи вкоріненою у земну природу, прагне до небесного, святого, вічного, а тому ноологія стає автентичною навчальною дисципліною духовності та духовного зростання особистості.

Духовне зростання – це уподібнення людини до Бога, її обожнення; оскільки кожна людина – це незбагненна таємниця і невивчена глибина, то метою нашого навчального курсу є залучення людини до цієї духовної таємниці боголюдського

буття; це означає, що завданням християнського виховання є плекання в учнів благоговіння до життя. Благоговіння до життя виховується у вільному виявленні ноологічних здатностей людини: уяви-інтуїції-розуму, віри-совісті-волі та любові-радості-надії.

Молода людина гостро відчуває трагедію тілесно-душевно-духовного розладу – внутрішнього розладу людської природи, який має місце у нашому світі гріхопадіння; питання смерті та безсмертя не оминає жодна дитяча душа, а тому ноологічне (духовне) виховання, ноологічна допомога молодій людині полягає в ознайомленні її з ідеєю християнського спасіння і можливостей вічного життя.

Ноологічне мислення веде нас до ідеї святості та спасіння; педагогічним завданням тут буде допомога молодій людині зрозуміти і прийняти у глибину свого духовного ества ці ідеї.

Ноологічне виховання і навчання людини дає душевно-духовне оздоровлення, сприяє становленню духовності дитини і молодой людини; це виховання є у своїй сутності холистичним (цілісним) і проймає все ество людини – її тіло-душу-дух у невимовній Божій Благодаті. В ідеалі ноологічного виховання і навчання наявна ідея спасіння і благословенного вічного життя; тут ноологія здатна протиставити свої засади численним окультним практикам і медитаціям, які заповнили інформаційний простір сучасного світу; це означає, що завданням ноології стає також з'ясування есхатологічних мотивів.

Ноологія як навчальна дисципліна володіє засадами органічної духовної цілісності: раціональності (у тріадній активності уяви-інтуїції-розуму), етичності (у морально-духовному виявленні віри-совісті-волі) й естетичності (в натхнено-творчій реалізації любові-радості-надії); ці благодатні боголюдські за своєю сутністю ноологічні здатності людини є могутньою основою розумового, морального й естетичного становлення та розвитку учнів; естетичні, зокрема духовно-естетичні, засади Істини-Блага-Краси сприяють перетворенню людської душі, оздоровлюють її тіло через духовну гармонію ладу і краси.

Фундаментальні ноологічні здатності людини – уява-інтуїція-розум, віра-совість-воля, любов-радість-надія – належать до інструментарію духовного життя-пізнання; це означає, що ноологія має сприяти творчо-пізнавальній, смислотворчій і творчо-вольовій роботі інтелекту і почуттів; ця душевно-духовна робота має особливий синтетичний і синергетичний характер: вона здійснюється не якоюсь однією з перелічених вище здатностей людини, а всім її тілесно-душевно-духовним еством; реалізувати цей могутній потенціал богоподібної людини – одне з головних завдань педагогіки духовності та духовного пізнання, яка розгортається в рамках філософсько-педагогічної ноології.

Ноологія має сприяти розвиткові підсвідомості-свідомості-надсвідомості молодой людини, акумулюючи у своїх засадах і принципах автентичну національну українську філософію і педагогіку серця, розуму, педагогіку любові-радості-надії, яскравим прикладом якої є навчально-виховні системи К. Ушинського, Г. Ващенко, А. Макаренка, В. Сухомлинського; ці системи спрямовані на розвиток ноологічних здатностей людини збирати всю себе в єдиний душевно-

духовний внутрішній центр, підноситися над собою, входити в боголюдське буття.

Методологічною основою у розкритті ноологічної сутності християнської духовності є розуміння і реалізація процесу пізнання людини як синергетичного, боголюдського пізнання, завданням ноології як навчальної дисципліни є духовне, синергетичне боголюдське творення особистості людини.

Завданням нашого курсу є поступове і планомірне формування душевно-духовної структури людини на засадах Вічної Божественної тріади Істини-Блага-Краси; цей зміст і цілі ноології особистості як навчальної дисципліни найкраще передається євангельською вимогою: “Отже, будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний” [Мф., 5:48].

Складна морально-духовна і культурно-освітня ситуація у сучасному українському суспільстві, крах спростованих історією тоталітарних, світоглядно-атеїстичних ідеологій і принципів, відсутність ефективної системи морально-духовних, творчо-пізнавальних і смислотворчих засад і принципів у національній системі освіти та школі вимагають радикального впровадження ноології особистості не лише у старших класах загальноосвітньої школи і професійних навчальних закладах, але й у молодших класах; ноологічні принципи виховання-освіти-навчання не суперечать сучасним науковим і філософським досягненням, апробовані тривалим національним дореволюційним досвідом.

Структура навчального посібника **“Ноологія особистості”** передбачає послідовне розгортання у навчально-виховному процесі науково-педагогічних і культурно-освітніх тем і питань антропології, психології, етики, естетики тощо, пов’язаних зі становленням і розвитком особистості людини – фізичним, розумовим, моральним і естетичним.

Зміст курсу охоплює досягнення сучасної світової та вітчизняної гуманістичної психології та педагогіки, педагогічної етики [3] та християнської психології духовності [12], враховує важливі висновки психологів і педагогів про життєво важливу необхідність прийняття християнської парадигми духовності в культурно-освітньому просторі України. Прогнозуючи розвиток психології у ХХІ ст., доктор психологічних наук, член-кореспондент Російської академії освіти (РАО), директор Інституту педагогічних інновацій В. І. Слободчиков стверджує: “Якщо Бог дозволить, то, звичайно ж, відбудеться зближення психології, мистецтва і релігії; уже тепер, хоча й обережно, це відбувається. Як не парадоксально, але саме релігійний, передусім християнський, погляд на людину може істотно допомогти, а багато в чому і захистити наукову психологію від швидкоплинного перетворення її у практичну магію, власне кажучи, у парапсихологію. Найголовніше, що нам треба пам’ятати: християнське вчення про людину – це цілісний погляд на неї у всій її тотальності; це одночасне бачення людини в її походженні, сутності, бутті та призначенні. Стосовно такого осмислення всі інші погляди на людину (науковий, прагматичний, етичний, естетичний тощо) мають частковий, а тому й неістинний характер” [14, с. 18].

Курс **“Ноологія особистості”** спрямовується на навчально-виховний процес духовного творення особистості молодшої людини. Становлення і розвиток духовного життя людини, творчо-вольова і смисло-творча боротьба її духа зі

стихійними силами чуттєвої (тілесно-душевної) природи є метою життя-пізнання людини, її моральним і естетичним імперативом. Цей імператив визначається ідеєю особистого безсмертя душі – вічного збереження нею своєї самототожності та самоідентичності, своєї реальності як духовної особистості у поєднанні з Богом, у боголюдському синергетичному процесі життя-пізнання. Ці ідеї визначають потребу регламентувати життя і навчання людини відповідно до ноологічних християнських ідеалів і норм. Культурно-освітній аспект ноології розкриває буття (життя-пізнання) людини, з одного боку, як культуру душевно-духовного єства людини, тобто морально-духовної, творчо-вольової та її смислотворчої діяльності з метою власного духовного становлення та розвитку, а з іншого – як навчально-виховну, морально-педагогічну діяльність – організацію відповідного способу життя і навчання, створення моделей поведінки, які відповідали б прийнятним ноологічним ідеалам і нормам. При всій актуальності, важливості та фундаментальності спектра тем і завдань навчального посібника “Ноології особистості” його зміст адаптований до церковної багато-конфесійності у сучасній Україні, тобто має, по суті, єкуменічне спрямування.

Ноологічні ідеали і норми – творчо-пізнавальні, смислотворчі та творчовольові – в zasadничують боголюдський характер християнської духовності. Ноологія трактує душевно-духовну сутність людини як її вищу, боголюдську природу. Саме ноосфера людини як її духовний центр, духовне осереддя єднає людину з Богом-Творцем. Духовна домінанта визначає розумовий, моральний та естетичний розвиток людини, той розвиток, який і формує боголюдську особистість. А це означає, що особистість як ноологічна сутність, як душевно-духовне єство людини є не нашим біологічним фактором, а предметом цілеспрямованого прагнення людини до боголюдської досконалості, душевно-духовної трансформації; ця трансформація, самоактуалізація і самореалізація особистості розпочинаються з дитинства у навчально-виховному процесі та продовжуються все життя.

Як зазначалося, сучасна українська науково-педагогічна думка проголошує культурно-освітній імператив “від людини розумної до людини духовної”. Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України “Педагогіка і психологія” постійно публікує статті з питань духовності та духовного відродження. Ноологія як навчальний предмет “проситься” в загальноосвітню школу. Наприклад, І. О. Кучинська наголошує, що в сучасній державній школі доцільно було б увести уроки духовності, які сприяли б формуванню в учнів таких важливих моральних рис, як правдивість, відповідальність, чесність, совість, принциповість, слухняність, віра, безстрашність, любов до ближнього, здатність прощати та ін. Прикладом може служити досвід християнських недільних шкіл, які зацікавлюють учнів своїм навчанням, намагаючись вести їх до вдосконалення духа, вживаючи зрозумілі для них слова та вирази. Тут зважають на те, що в кожній дитині треба розпізнати паростки добра; не втлумачувати учневі набір власних знань, а допомагати йому знаходити відповіді на свої запитання. Дбаючи про духовність, освоюючи новітні досягнення науки і техніки, ми не повинні забувати про прищеплення молоді християнської моралі, наших національних ідеалів і загальнолюдських цінностей [8, с. 161]. У свою чергу, ноологічні за своїм

змістом питання досліджує А. М. Фасоля у статті “Становлення духовного світу особистості школяра як психолого-педагогічна проблема”, у якій з’ясовується сутність духовного світу і духовного життя людини. Автор зазначає, що духовне життя людини в його цілісності та специфічності включає в себе: а) знання (раціональна сфера); б) почуття (почуттєва сфера); в) воля (вольова сфера). Важливою умовою гармонійного розвитку духовного світу особистості є рівномірний розвиток усіх його складових. Саме рівномірний розвиток розуму, почуттів і волі забезпечує активність, енергійність, динамічність людини. Формування духовного світу школяра – справа не одного дня, місяця і навіть не одного чи кількох років. На власному досвіді ми пересвідчилися, що ні розум без почуттів, ні воля без розуму не можуть бути основою формування особистості. Лише гармонійний розвиток цих трьох складових – розуму, почуттів, волі – є запорукою становлення людини [16, с. 142-144].

Отже, сучасна українська педагогічна думка спрямовується до *ноологічних* засад виховання-освіти-навчання – засад тієї нової системи духовних ідеалів (духовності), які органічно мають входити у ціннісно-смысловий універсум педагогіки як науки і мистецтва [1]. Актуальною у наш час стала науково-педагогічна проблематика ноосферної цивілізації, провісником якої був видатний український вчений В. І. Вернадський. “На думку багатьох науковців, – зазначає І. М. Карпенко, – системні положення ноосферного вчення можуть стати загальною основою нової педагогічної парадигми, побудованої на принципах соціального миру, злагоди, співробітництва, духовної толерантності й світоглядного плюралізму” [7, с. 48-49]. Наш видатний співвітчизник В. І. Вернадський мріяв і писав про ноосферний розвиток біосфери Землі, розуміючи під ноосферою передусім сферу розуму. Під впливом наукової думки і людської праці біосфера переходить у новий стан – у ноосферу. Як зауважують дослідники філософії ноосфери, розум людини, у тому числі наукова думка, – це головний фактор, який породжує ноосферу. У сутності своїй ноосфера у В. І. Вернадського – це форма гармонійної єдності матеріального й ідеального, матерії та духа: “...В основі ноосфери лежить єдність матеріального й ідеального, а не одна з цих протилежностей” [2, с. 97].

Християнське віровчення стверджує неможливість існування Розуму без Духа. Розум є атрибутом Духа – як Духа Божого, так і духа людського. В. І. Вернадський мріяв про ноосферне перетворення біосфери Землі, тобто про те перетворення, яке однозначно виразив уже апостол Павло у Посланні до Римлян, стверджуючи: “Створіння було підпорядковане суеті не добровільно, а з волі того, хто його підкорив, у надії, що й саме створіння буде визволене від рабства тління, на свободу слави дітей Божих. Бо знаємо, що всі істоти разом стогнуть і мучаться донині” [Рим., 8: 20-22].

Християнсько-філософська ноологія навчає, що автентичним носієм ноосфери на планеті Земля є, передусім, людина – *образ і подоба Божя*. Раціональна філософія розширює боголюдські атрибути, такі як розум і дух до певних абстрактних категорій *колективного розуму* або *колективного духовного розуму* – *ноосфери*. Але справжній творчий філософський і науковий раціоналізм завжди ґрунтувався на розумі й вірі. А тому нам слід погодитися з такою оцін-

кою ноосферної творчості В. І. Вернадського: “Непохитна віра творця концепції ноосфери у безмежні можливості раціонального мислення, енциклопедичний склад його розуму, його гуманізм наближають В. І. Вернадського до великих просвітителів минулого... Водночас В. І. Вернадського недаремно називають ученим ХХІ століття. Ідеї його, як й інших представників традиції космізму в природознавстві, значно випередили свій час, тому й не були помічені або навіть негативно сприйняті їх сучасниками” [2, с. 97]. А тому виправданим у наш час є той пафос, із яким проголошуються духовні ідеали ноосфери у нашій науково-педагогічній літературі: “Таким чином, – робить висновок І. М. Карпенко, – ноосфера є одночасно і метою, і засобом гуманістичного становлення суспільства й усебічного розвитку людської особистості. Формування ноосферного світосприйняття, світорозуміння і світоставлення, перетворення їх на повсякденну норму соціальної поведінки – головний зміст формування духовної культури” [7, с. 49].

При розробці посібників і підручників з “Основ ноології” мають бути враховані духовні ідеали ноосферної концепції нашого видатного співвітчизника В. І. Вернадського. Його ноосферне вчення, як і антропологічне (християнське у своїй основі) вчення К. Д. Ушинського, переходить у ХХІ ст. В. І. Вернадський мріяв і писав про формування глобальної ноосферної свідомості, в основі якої лежить благоговіння перед життям разом із почуттям єдності та цінності всього живого на планеті Земля.

Навчальний курс *“Ноологія особистості”* спрямовується на оволодіння учнями універсальними морально-духовними і духовно-культурними цінностями. Реформа загальноосвітньої та професійної освіти в Україні передбачає пошуки нових навчально-виховних підходів і нових особистісно-ціннісних орієнтацій. Але, як зазначає О. В. Сухомлинська, “нові підходи у вихованні вимагають змін у побуті навчально-виховного процесу, їх нової логіки, нових технологій, які тісно пов’язані з проблемою мети виховання або, іншими словами, з проблемою виховного ідеалу... Сучасна людина має глибоку потребу мати ідеали, вважає їх основою свого життя” [15, с. 120]. Як відомо, виховний ідеал конституюється на певній основі тих чи інших цінностей, які органічно входять у ціннісно-смісловий універсум педагогіки як науки і мистецтва. При цьому, як справедливо зауважує О. В. Сухомлинська, оскільки кількість цінностей обмежена для сприйняття й усвідомлення особистістю людини, то великою теоретичною проблемою є прилучення дитини до тих цінностей, що мають універсальне значення, абсолютний і об’єктивний характер і, що найважливіше для виховання, позитиву спрямованість [15, с. 120]. Ноологія органічно об’єднує універсальні цінності людського життя-пізнання – раціональні, етичні й естетичні. Наприклад, аксіологічний кодекс ноології повністю охоплює систему етичних цінностей, які перелічує О. В. Сухомлинська: “цінності життя, діяльності, свободи, волі, а також передбачення, цілеспрямованість; цінності доброчинності (справедливість, сміливість, правдивість, щирість, любов до ближнього, вірність, довіра, скромність, відданість); більш часткові етичні цінності (здатність дарувати іншим своє духовне надбання, любов, спрямована на ідеальну цінність іншої особистості тощо)” [15, с. 120]. Навчальний курс “Ноологія особис-

тості” за самою своєю сутністю однозначно відображає розумно-духовні, морально-духовні та духовно-естетичні ціннісно-сміслові аспекти педагогіки як науки і мистецтва, зокрема ті ідеали і норми, які формулював і проголошував видатний український педагог Григорій Ващенко [4].

Розділ 1

ДУШЕВНО-ДУХОВНИЙ СВІТ ЛЮДИНИ

Сутність *духовного світу особистості* людини ми будемо з'ясовувати на засадах християнсько-філософського вчення про духовність і духовне пізнання людини. Це вчення називається *ноологією* (від грецького: *noos* – дух і *logos* – вчення). Отже, ми будемо розрізняти такі науки, як *психологія* (вчення про душу людини) і *ноологія* (вчення про дух людини). Це розрізнення впливає з розуміння людини як триєдиної істоти – духа-душі-тіла. Є великий комплекс наук про життєдіяльність людського тіла, зокрема *фізіологія* людини. Нині достатньо розвинута наука про людську душу – *психологія*. У наш час успішно розвивається *ноологія* – вчення про дух і духовність людини.

Проблема духовності була, є і залишається однією з основних у філософсько-світоглядній, релігійній і науковій діяльності людства. Споконвічні проблеми і питання духовності та духовного світу особистості виникають із нестримного прагнення кожної самосвідомої особи визначити засади своєї людяності, сутності свого життя, його призначення і смислу. Ці питання тісно пов'язані зі знанням сутності та співвідношенням таких понять, як “дух”, “душа”, “духовність”, “духовне пізнання”, “свідомість”, “самосвідомість” тощо.

Доведено, що реальна життєдіяльність кожної людини істотно зумовлюється суспільними і соціальними чинниками, до яких належить релігійна, політична, правова, морально-духовна культура нації та народів. Суспільна культура за своєю сутністю є духовною реальністю і вона визначає поведінку індивіда, його віровість-волю, любов і надію, свідомість. Суспільство як соціум стосовно окремої особи становить надособистісну реальність поряд із духовною надприродною реальністю, з якою знайомі тією чи іншою мірою всі великі світові релігії.

Душевно-духовний світ людини є безмежним світом найрізноманітніших почуттів, емоцій і настроїв, задумів та ідей, понять і образів, ідеалів і фантазій, цінностей і смислів кожної людини. Істотною мірою духовний світ особистості визначається її уявою, інтуїцією, розумом; вірою, совістю, волею; любов'ю, радістю і надією. Пізнання душевного і духовного світів людини є не менш необхідним і важливим, ніж пізнання навколишньої дійсності. Духовно розвинена особистість – це та, яка багато розуміє і багато знає, керується принципами Істини, Блага і Краси. Духовній людині відомі віра і совість, любов і милосердя, героїзм і співчуття. Бути духовно багатою людиною – означає вірити в існування Бога-Творця світу і людини, в існування духовного надприродного світу. Усі ці питання ми будемо з'ясовувати у нашому навчальному посібнику.

1.1. Поняття “душа” і “дух”

Основним поняттям ноології є поняття “дух”. Це поняття не піддається простому визначенню і трактуванню. У більшості своїй люди схильні заперечувати

реальність духа. Ми не сумніваємося в реальності речей видимих, таких, які примушують визнати себе. Але дух належить до реалій невидимого, надприродного світу. Він не є річчю серед речей світу цього. Ноологія будується на розумінні людини як істоти духовної, душевної і тілесної. Християнське віровчення наголошує на тому, що дух людини був створений Богом таким, щоб людина могла спілкуватися зі своїм Творцем – Отцем Небесним. І виявляється, що наш дух здатний пізнавати Бога і наближатися до Нього через свої духовно-пізнавальні здатності, такі як інтуїція, уява, розум; віра, совість, воля; любов, радість, надія та ін. Отже, ноологія визнає в людині три рівні, які відповідають трьом головним аспектам пізнання і троїстій структурі реальності. Перший, найбільш пов'язаний із зовнішньою природою рівень – тілесний (тіло); другий, пограничний – душа або психіка; третій, найглибший – дух. І саме дух створює “Я”, ту вищу якість людини, в якій відображається її образ і подoba Бога.

У складній історії розкриття (осягнення) сутності духа, зокрема духа людини, релігійне і філософське розуміння часто-густо набувало відмінних рис. Філософи розуміли “дух” головним чином як розум, розумний дух, а в релігії дух означає силу вищого життя, яка вдихається в людину Богом-Творцем.

Дух, зокрема дух людський, потрібно розуміти, у першу чергу, особистісно. Дійсно, індивідуальна особистість, духовна особистість неповторна, особлива, відмінна від усього іншого у світі. Духовна особистість універсальна за своїми можливостями і за своїм змістом. Вона спроможна охопити світ своїм розумом, своєю любов'ю. У цьому охопленні й осягненні пробуджується життя духа людини. Особистісний дух людини є подобою Божою. І саме у цьому дусі людина є вільною істотою. Отже, людина виступає як маніфестація (з'явлення і виявлення) духа. Дух є віянням небесного, божественного в людині, є дією надсвідомості у свідомості людини, а тому чисто логічне, або, як кажуть, раціональне, формально-логічне визначення духа неможливе.

Однак ми можемо описувати ознаки духа людини, ознаки людини духовної, якими є: уява, інтуїція, розум; віра, совість, воля; любов, радість, надія та ін. Ознаками духа людини є її творчо-вольова активність, творчо-вольова спрямованість, творчий порив до осягнення Всемогутнього Божественного Духа і спілкування з Ним. Отже, людину і Бога нам треба намагатися зрозуміти і пізнати, насамперед, через дух, через нашу духовність, через окреслені вище духовно-пізнавальні, духовно-розумні, творчо-вольові та смислотворчі здатності людини.

Слід зазначити, що у філософії духа часто мало місце змішування, нерозрізнення душі та духа, душевного і духовного в естві людини. Дух є вищою якістю людини, дух є істиною і смислом душі. І нам потрібно навчитися розпізнавати відмінності між душевним і духовним. Для духа характерні істина, краса, добро, смисл, свобода, творчість тощо. Дух вносить цілісність, єдність, смислотворчий зв'язок у душевне та тілесно-душевне життя людини. Можна сказати, що душа – це щось більш часткове, а дух є цілісним та універсальним. І саме в дусі долається суперечність між частковим і універсальним, між особистісним і надособистісним. Тіло і душа входять у людську особу. Тіло формує і структурує обличчя людини, її образ, її вигляд. У свою чергу, духовність не суперечить тілесності, але перетворює її шляхом

досягнення вищої якості цілісної людини, тобто шляхом формування духовного світу особистості.

Формування духовного світу особистості здійснюється в навчально-виховному процесі. І тут духовна особистість реалізується через перемогу духа над хаотичними стихіями тіла і душі. Дух здійснює творчо-вольові акти стосовно душі та тіла, наділяючи душу смыслом та істиною, дає їй свободу від влади природних сил. Врешті-решт, слід зазначити, що дух не пригнічує душі та не витісняє її з тіла людини. Адже душа є ядром людської істоти і дух має бути з'єднаним із душею, надавати їй вищі небесні якості та смисли. Тому справжнє духовне життя є одночасно духовно-душевним життям людини. Отже, поза духом немає сенсу говорити про душу і духовність. При цьому духовність виступає основним чинником людської діяльності, яка спрямовується до вершин духа й душі. У філософії духа, зокрема в ноології, сформувалися переконання, що єдність духа, душі та тіла, спорідненість тілесно-душевного і душевно-духовного виявляє визначальні можливості творчовольової та смислотворчої діяльності людини у світі. А поняття “дух” вказує нам на існування поряд із природним ще й надприродного Божественного начала, яке визначально впливає на життєдіяльність кожної окремої людини. У свою чергу, поняття “душа” вказує на неповторність кожної особистості, її унікальність стосовно соціального і природного об'єктивного начала. А поняття “духовність” свідчить, що в об'єктивному плині світових подій людина та людство мають унікальну даровану Богом-Творцем можливість керуватися як об'єктивно існуючими чинниками, так і своїми власними почуттями і думками, поєднувати чуттєве і раціональне, душевне і духовне в організації свого власного життя.

У науковій психології атеїстичного спрямування термін “душа” часто вживають як синонім терміна “психіка”, протиставляючи таке тлумачення душі релігійним концепціям, у яких “душа” розглядається як надприродна безсмертна цілісність людини, що тимчасово перебуває у живому тілі. Зрозуміло, що душу можна розглядати як окремий внутрішній світ людини (душевний світ людини, психіка людини). У цьому світі певним чином поєднується чуттєве і раціональне, свідоме і підсвідоме, індивідуальне і загальне. У будь-якому випадку, душа – це те, що робить тіло живим, тобто здатним діяти самочинно. Діяльність людини визначається різноманітними “силами” і “рухами” душі та духа. До існуючих здобутків духа відносяться суспільний досвід, морально-духовні й естетичні норми й ідеали, почуття і знання, усвідомлення мети суспільної та індивідуальної діяльності, підсвідомі та надсвідомі установки тощо. Ці “рухи” і “сили” з необхідністю потребують конкретизації, яка здійснюється за допомогою поняття “духовність”.

1.2. Філософське поняття “духовність”

Проблема духовності особистості й суспільства надзвичайно актуальна з погляду багатьох чинників:

- духовність – це один із найважливіших складових елементів відродження національного в культурі;
- духовність відіграє значну роль у процесі інтеграції народів, їх єдності;

- духовність – це, передусім, нова якість людини, її культури мислення, свідомості;
- сформована духовність – це шлях до реалізації духовного потенціалу особистості.

Як зазначалося вище, сучасні вчені розрізняють поняття “дух”, “душа”, “духовність”.

Дух як філософська категорія означає ідеальне начало, протилежне матеріальному. В античності поняття “дух” ототожнювалося з поняттям “ноос” (розум). Дух як найтонший субстрат наділявся елементами матерії. У Платона й Арістотеля розум є першодвигуном космосу і формоутворювальним началом. Біблейсько-християнська традиція представляє Дух, передусім, як Особистісний Абсолют і власну Волю Бога, який створив усе сутнє, у тому числі людину. У філософії нового часу отримує розвиток раціоналістичне розуміння духа, передусім розуму, мислення (Декарт, Спіноза, французькі матеріалісти). Інтелектуалістичний аспект духа особливо ґрунтовно розробляла німецька класична філософія. Шеллінг уявляв усю природу лише як момент духа; Гегель побудував філософію світового духа, який виражає себе як система логічних категорій, що постійно розвивається. У руслі ірраціоналістичного тлумачення духа (Ніцше, Шопенгауер, Гартман та ін.) розвиваються інтуїтивістські (Бергсон, Лоський) й екзистенціалістські інтерпретації. Так, в екзистенціалізмі дух протистоїть розуму – це, передусім, воля. Позитивізм взагалі усуває проблему духа як метафізичну, тобто як таку, що стоїть поза сферою наукового дослідження. У марксистській філософії поняття “дух” вживалось як синонім свідомості.

Відомий філософ І. А. Ільїн писав, що “дух є те, що кожен із нас не раз переживав у своєму досвіді, й те, що нам усім доступне... Дух не є приводом, чи ілюзією. Він є справжньою реальністю, причому дорогоцінною реальністю, – найбільш дорогоцінною з усіх. Той, хто прагне духа, повинен піклуватися про збагачення свого досвіду; не про наповнення власної пам’яті з чужих книг і не про гнучкість свого мислення з допомогою розумової гімнастики; але про пошук у безпосередньому житті всього того, що надає життю вищого смислу, що освячує його”.

Поняття “душа” і “дух” близькі, але не тотожні. С. Л. Франк у своїй фундаментальній праці “Неосягнене” писав, що відколи людство, починаючи від Геракліта й індійської містики, єврейської релігійної свідомості пророків, еллінської та християнської думки, досягло поняття “духа” й усвідомлення духовної реальності, то іще нікому до цього часу не вдалося визначити відмінність між “духом” і “душею” настільки чітко й однозначно, щоб були встановлені точні межі між цими двома сферами. “Де, власне, “закінчується” “душа” і починається сфера “духа”?”, – запитує С. Франк. Отже, доцільніше говорити про нероздільну єдність духа і душі.

Категорія “духовність” як індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості віддзеркалює наявність двох фундаментальних потреб: індивідуальної потреби пізнання та соціальної потреби жити, діяти “для інших”. Під духовністю переважно розуміють першу з цих потреб, а під душевністю – другу. Душевність характеризується добрим ставленням особи до людей, які її оточують, готовністю прийти на допомогу, розділити радість і горе. Сьогодні, на жаль, у багатьох людей за образним висловом Л. Костенко, “душа зруйнована як Троя”.

Духовне життя суспільства включає як поняття, так і процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей, сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних ідей у внутрішній світ людини. Духовне життя суспільства охоплює світ ідеального. Основу духовного життя становить духовний світ людини – її духовні цінності, світоглядні орієнтації. Духовне життя – це завжди діалектична єдність індивідуального і суспільного, яке функціонує як індивідуально-суспільне.

Багатогранність духовного життя суспільства включає в себе такі складові: духовне виробництво, суспільна свідомість, духовна культура.

Духовне виробництво здійснюється в нерозривному взаємозв'язку з іншими видами суспільного виробництва. Як надзвичайно важлива складова суспільного виробництва духовне виробництво – це формування духовних потреб людей, передусім виробництво суспільної свідомості. Суспільна свідомість є сукупністю ідеальних форм (пам'яті, суджень, поглядів, почуттів, ідей, уявлень, теорій), які охоплюють і відтворюють суспільне буття, вони вироблені людством у процесі освоєння природи і соціальної історії.

Суспільна свідомість не лише віддзеркалює суспільне буття, а й творить його, здійснюючи випереджальну та прогностичну функції суспільного буття. Випереджальна роль суспільної свідомості проявляється в її соціальній активності. Активність – це цілеспрямований вплив на суспільну практику, на хід її розвитку шляхом мобілізації духовної енергії людей, підвищення їхньої соціальної діяльності.

Суспільна свідомість має різні рівні – буденний і теоретичний. Буденна свідомість розвивається на основі повсякденного досвіду людей. Вона охоплює об'єкт віддзеркалення, як правило, з неприхованих, очевидних аспектів. Тому віддзеркалення об'єктивної дійсності шляхом буденної свідомості є суперечливим; свідомість відстає від суспільного буття. Буденний рівень суспільної свідомості включає в себе емпіричні знання про об'єктивні процеси, погляди, настрої, традиції, почуття, волю тощо.

Теоретичний рівень суспільної свідомості виходить за межі емпіричних умов буття людей і виступає у вигляді певної системи поглядів, прагне проникнути в саму суть явищ об'єктивної дійсності, розкрити закономірності їхнього розвитку та функціонування. Лише теоретична свідомість здатна вловити закономірні тенденції розвитку суспільного життя, складну діалектику його розвитку в усій її складності та багатогранності. Вона спрямована на виявлення найбільш суттєвих рис названих процесів.

Важливими елементами структури суспільної свідомості виступають суспільна психологія та ідеологія.

Суспільна психологія – це сукупність поглядів, почуттів, емоцій, настроїв, звичок, традицій, звичаїв, що виникають у людей під впливом безпосередніх умов їхньої життєдіяльності через призму їхніх повсякденних інтересів. Вона – важлива умова становлення духовної культури людини.

Ідеологія – система поглядів та ідей, у яких виявляється ставлення до тієї чи іншої дійсності, погляди, інтереси, цілі, наміри, настрої людей, класів, партій, суб'єктів політики і влади тих чи інших епох, поколінь, суспільних рухів, мис-

тецтва, літератури і т. ін., на межі настроїв і життєвих позицій носіїв тієї чи іншої ідеології.

Отже, якщо суспільна психологія постає як чуттєва сторона духовних цінностей людини, суспільної свідомості, безпосередньо відображає буття людей, як правило, у стихійній, несистематизованій формі, не фіксуючи глибинних, а лише зовнішні аспекти людської діяльності, то ідеологія становить сукупність ідей, поглядів, що у систематизованій, логічно структурованій формі відображає соціально-економічні умови життя людей. Важливо з малих літ виховувати у дитини інтуїцію духовності. Ця розвинута інтуїція – вірний шлях до досконалості особистості, її краси, моральної чистоти, любові до інших людей.

1.3. Духовне виробництво і суспільна свідомість

Поняття “духовне виробництво” охоплює не лише об’єктивну систему відносин і взаємодій, у межах якої здійснюється виробництво, відтворення і розподіл духовно-культурних цінностей, але і сам процес утворення уявлень, ідей, теорій, а також духовно-практичні компоненти суспільної життєдіяльності людей (спілкування та ін.).

Соціально-історичну основу виникнення й існування духовного виробництва в якості особливої, самостійної сфери суспільства становить суспільний розподіл праці. Як складова частина суспільного виробництва духовне виробництво перебуває у стані взаємодії з його визначальною основою – матеріальним виробництвом. Структура і характер духовного виробництва визначаються панівними в даному суспільстві соціальною формою матеріальної та духовної діяльності.

Духовне життя людей виникає як наслідок соціального способу життєдіяльності: люди не просто пристосовуються до світу, але й перетворюють його з допомогою штучно створених засобів виробництва. Така діяльність не запрограмована біологічно; вона повинна бути створена самими людьми. Цю функцію бере на себе суспільна свідомість.

Свідомість людини не лише віддзеркалює світ, але й перетворює його, здійснює духовне виробництво (виробництво нових ідей і проектів у матеріальному виробництві, політичному житті, формуванні людини і т. ін.). Духовне виробництво – це вже дещо більш широке, ніж життя свідомості, оскільки воно включає в себе організацію цього життя. Таким чином, духовне життя людини включає в себе функціонування і розвиток свідомості, духовне виробництво і внутрішню духовність. В основі духовного життя лежить діяльність свідомості.

Суспільна свідомість – це сукупність ідей, теорій, поглядів, почуттів і настроїв, звичок, традицій, які віддзеркалюють суспільне буття людей, матеріальні умови їх життя.

Будучи віддзеркаленням суспільного буття людей, суспільна свідомість володіє певною відносною самостійністю. У чому і як це виявляється? Узагальнено можна сказати, що відносна самостійність у розвитку суспільної свідомості полягає в тому, що вона здатна відставати від розвитку суспільного буття або випереджувати його, а також у тому, що вона володіє спадковістю у своєму ро-

звитку. Відносна самостійність свідомості виявляється і в тому, що вона не пасивна стосовно буття, але активно впливає на нього.

Структура суспільної свідомості багатоаспектна. Доцільно виділити три основи її будови.

По-перше, за носієм свідомості її можна розглядати як суспільну й індивідуальну. Інакше кажучи, носіями суспільної свідомості можуть бути великі групи людей і кращі особистості, індивіди.

Співвідношення суспільної й індивідуальної свідомості є конкретним виявом діалектики загального й одиничного в духовному житті суспільств. Подібно до того, як будь-яке загальне існує в одиничному, суспільна свідомість виявляється лише через індивідуальну. І це природно, адже здатністю відчувати і думати володіє лише окрема людина, конкретна особистість.

У свою чергу, індивідуальна свідомість існує у зв'язку зі свідомістю суспільною. Будь-яка людина живе і працює в суспільстві, належить до певної соціальної групи, нації, а тому її власна свідомість є не чимось замкненим, а втіленням і суспільної свідомості.

Суспільна свідомість, на відміну від індивідуальної, віддзеркалює дійсність глибше, всебічніше. Вона абстрагується від багатьох конкретних рис свідомості й індивідів, вбирає в себе лише загальнозначуще в індивідуальній свідомості. Що стосується індивідуальної свідомості, то вона, окрім рис, притаманних свідомості тієї чи іншої соціальної спільності, вміщує в себе і неповторні лише даній людині властиві особливості, породжені специфічними особливостями її конкретного буття.

По-друге, залежно від глибини проникнення в реальні обставини життя, можна розмежувати суспільну свідомість на два рівні: *повсякденну (емпіричну) й теоретичну*.

Емпірична свідомість виникає у процесі повсякденної людської практики. Її сферу становлять: а) емпіричні знання й усвідомлений багатовіковий досвід трудової діяльності; б) уявлення, думки, почуття і прагнення, які безпосередньо віддзеркалюють у свідомості людей умови їх життя (як правило, це називають суспільною психологією).

Теоретична свідомість включає в себе: а) систему знань, понять, теорій, які відповідають матеріальному життю суспільства; б) ідеологію суспільства.

Між ідеологією і різноманітними рівнями суспільної психології та емпіричною свідомістю у процесі історичного розвитку виникає складна взаємодія. З одного боку, ідеологія будує в них свій фактичний зміст. З іншого – впливає через пропаганду засобів масової інформації. Зміни в соціальній психології та емпіричній свідомості багато в чому залежать від того, яка ідеологія здійснює на них вирішальний вплив.

По-третє, багатоманітність взаємовідносин людей із матеріальним світом, між собою служить основою для вироблення у них здатності певним чином віддзеркалювати навколишню дійсність і впливати на хід суспільного життя.

Багатоманітність видів суспільних відносин, суспільно-практичної діяльності породжує багатоманітність форм їх віддзеркалення суспільною свідомістю.

Вона виявляється у формах політичної, економічної, правової, екологічної, моральної, естетичної, релігійної й атеїстичної, філософської свідомості.

Форми суспільної свідомості існують не ізольовано одна від іншої, а у взаємодії та взаємовпливі. Домінуючу роль серед них відіграє політична свідомість. Ця форма свідомості є системою поглядів соціуму на політичні відносини, сутність держави та її функції, на взаємовідносини між націями і державами.

Політична свідомість – це завжди активна сила. Під її впливом формуються політичні погляди в суспільстві, формуються всі інші форми свідомості. Політична свідомість нерозривно взаємопов'язана з правовими поглядами. Правосвідомість виражає ставлення людей до законів і правових норм, вимог. Вона виявляється як у вигляді уявлень членів суспільства про законне і незаконне, так і у вигляді ідеологічних оцінок правових норм.

Моральна свідомість віддзеркалюється і закріплюється у вигляді певних норм і правил поведінки людей у суспільному й особистому житті. Оперуючи такими категоріями, як добро, справедливість, обов'язок, честь, гідність, совість, мораль включає в себе оцінку і норму поведінки; таким чином, регулює свідому діяльність людини, дозволяє судити про власну поведінку людини і вчинки інших.

Естетична свідомість віддзеркалює естетичне в дійсності й тим самим виходить за межі віддзеркалення окремої сторони суспільних відносин, як це роблять усі інші форми свідомості. Специфіка естетичної свідомості визначається, по-перше, тим, що її ключовою цінністю є *прекрасне*; по-друге, тим, що в естетичному образі цінності та знання злиті в органічній єдності.

Усі форми суспільної свідомості, перебуваючи у діалектичній взаємодії, складають духовне життя певного суспільства і відіграють значну роль у становленні та функціонуванні особистості, розв'язанні складних проблем суспільного розвитку.

1.4. Духовна творчість і суспільство

Суспільство не здатне нормально функціонувати без творчості людей. Ігнорування цим питанням спричиняє руйнівні процеси розвитку суспільства, його деградацію.

Що таке *духовна творчість*?

Творчість слід розглядати як складне соціокультурне явище. Філософський аспект цієї проблеми уможливує виявлення не лише сутнісних характеристик духовної творчості, але й вияв її взаємозв'язків з іншими видами творчості, розкриття об'єктивних і суб'єктивних суперечностей розвитку цього феномена, простеження впливу світогляду на формування і функціонування духовної творчості тощо.

Згідно з визначенням С. І. Ожегова, творчість – це створення нових за задумом і реальним втіленням культурних і матеріальних цінностей. Духовна творчість – це активна самостійна діяльність особистості. Відомий психолог Я. О. Пономарьов визначав творчість як “механізм розвитку”. На думку вченого, центральна ланка психологічного механізму творчості включає здатність до самостійних дій (ініціативу осо-

бистості). Цікавою є думка щодо фаз творчого процесу. Висловлюючи своє судження, Я. О. Пономарьов зазначає, що фазами творчого процесу є: а) логічний аналіз дійсності, що сприймається, з використанням набутих знань; б) розв'язання проблеми неусвідомленої та непоясненої особистістю; в) вербалізація інтуїтивного розв'язання проблеми; г) формалізація знайденого рішення.

Творчість бере витоки, передусім, у цілепокладаючій здатності свідомості. Наявність цілепокладання є суттєвою рисою творчості людини. Творчість – це властива лише людині здатність створювати нові цінності, які є результатом самовияву людини і можливі лише за умови цілепокладаючої активності свідомості. Показниками творчості є: а) свідоме цілепокладання; б) створення принципово нового продукту; в) орієнтація на досягнення соціально вагомих результатів. Отже, творчість – це продуктивна людська діяльність, здатна породжувати нові матеріальні та духовні цінності суспільного значення.

Для повної характеристики слід навести ще одну думку, висловлену П. Шереметом, котрий зазначає, що творчість – це реальний процес і пов'язаний він із реальним зрушенням у бутті. Творча активність щодо світу особистості знаходить свій дійсний ґрунт. Особистість виступає справжнім носієм творчої активності, а ця остання є невід'ємною ознакою особистості, складовою її структури. Творча активність, на думку вченого, – це пряме поєднання буття зі свободою, а тому є необхідною онтологічною передумовою творчості, її основою. Формою інтеграції можливостей, що робить їх усіх разом реальним чинником існування і здійснення творчої активності як складової структури особистості, є інтенсивність, життєдіяльність останньої.

Історико-філософський контекст проблеми духовної творчості.

Платон розглядав духовну творчість як божественну одержимість. Учений зазначав, що дитина народжується з ідеєю краси в душі поряд з ідеями добра й істини, а завдяки вихованню вона усвідомлює і розвиває ці ідеї. Реалізація ідей знаходить свій вияв у мистецтві. Проте не кожний вид мистецтва потрібний суспільству, наголошує Платон. Наприклад, поезія навіть згубна для суспільства, оскільки наше співпереживання, “співчутливість” вона живить і посилює невдячні захоплення й емоції душі.

Підхід Арістотеля у цьому пункті суттєво відрізняється від ідеї Платона: якщо Платон недооцінює поезію як вид мистецтва, духовної творчості, то Арістотель, навпаки, дещо переоцінює її роль. Він створив учення про трагічний катарсис (очищення душі), яке і сьогодні не втратило своїх основних положень щодо розвитку особистості.

Аналіз духовної творчості, започаткований Платоном і Арістотелем, був продовжений багатьма філософами, особливо у філософії І. Канта, І. Фіхте, Г. Гегеля. Наприклад, на думку Г. Гегеля, духовна творчість впливає з розумного прагнення людини духовно усвідомити внутрішній і зовнішній світ, уявляючи його як предмет, у якому він пізнає власне “Я”. За своєю сутністю духовна творчість є пізнанням, але це таке пізнання, у якому мислення невід'ємне від уявлення і переживання, а те й інше – від предметно-почуттєвої діяльності формування образів свідомості.

Наведені підходи характерні для ідеалістичного розуміння проблеми духовної творчості. Матеріалістична філософія в основу духовної творчості тради-

ційно кладе матеріальні предмети. Джерело краси і мистецтва знаходиться в об'єкті пізнання (Демокрит, Бекон, Фейєрбах, Дідро, Чернишевський, Маркс, Плеханов та ін.). Наприклад, Дідро наголошував, що краса знаходиться у співвідношенні предметів. Згідно з позицією М. Чернишевського, прекрасне – це саме життя.

Для вітчизняних мислителів (Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, Д. Чижевський, В. Липинський та ін.) характерний екзистенціальний підхід до розуміння змісту духовної творчості. Цей підхід підсилюється психологічним аналізом, дослідженнями. Особливо це характерно для філософської позиції І. Франка. У відомій праці “Із секретів поетичної творчості” видатний поет і філософ розкрив таємниці психології творчості, передусім у галузі художньої літератури. За Франком, творчість – це величезна рушійна сила як особистості, так і суспільства. Творчість особистості, нації, народу піднімає суспільство з буденності до вершин людського буття. У творчості акумулюються здобутки всього людства. Творчість є важливим чинником включення людини у нові суспільні зв'язки.

Проблемі *духовної творчості* приділяли значну увагу представники філософської думки Росії другої половини ХІХ – початку ХХ століття, зокрема В. Соловйов, М. Бердяєв, К. Ерберг та ін. Утверджуючи ідею про людину-творця, вони вважали, що сутність людини виявляється лише у творчості, здійснити своє історичне покликання, реалізувати себе людина може лише через творчість. Наприклад, К. Ерберг висловлює думку про те, що метою творчості, особливо духовної, є визволення людського духа. Отже, їй належить провідне місце у розвитку людства.

У цьому ж контексті вибудовує свою концепцію духовної творчості й М. Бердяєв. Філософ наголошує, що духовна творчість, як і творчість взагалі, невідривна від свободи: “Лише вільний творить. Із необхідності народжується лише еволюція; творчість народжується зі свободи”.

“Філософія свободи”, творчості близька українській філософській традиції, зокрема “філософії серця” Г. Сковороди, П. Юркевича, Д. Чижевського. Розум виявляє загальне в діяльності людей, серце ж – основа неповторності та унікальності людської особистості; тому в серці творяться ті явища і ті події, які принципово неможливо “вивести” із загальних законів. “У серці людини лежить джерело таких явищ, які закарбовані особливостями, що не впливають з жодного загального поняття чи закону,” – вважав П. Юркевич. Звичайно, розум, “голова” керує, планує, диригує, але серце – породжує. “Серце породжує лише ті явища душевного життя, – зауважує Д. Чижевський, – які не можуть бути з'ясовані загальними закономірностями психіки. У ту сферу, що в ній панує загальна закономірність і правильність, серце не втручається. Воно лише розкриває себе в цій сфері, та й то не разом, а по малу та час від часу. У глибині серця завжди залишається джерело нового життя, нових рухів і прагнень, які не вміщуються у закінчених, обмежених формах життя душі та роблять її придатною до вічності”.

Аналіз змісту духовної творчості не може бути обмежений принципом ретроспекції. Важливо усвідомити, які найбільш характерні підходи притаманні сучасним дослідникам цієї проблеми.

Переважає більшість сучасних філософів дотримується традиційного підходу щодо сутності та змісту духовної творчості та розглядає її як мистецтво, акцентуючи увагу на тому чи іншому елементі. Наприклад, С. Д. Безклубенко наголошує на тому, що мистецтво як вид духовної творчості зумовлений суспільною організацією праці, матеріальним виробництвом. Цієї ж думки дотримується і Б. Т. Ліхачов.

У сучасних дослідженнях є й такий цікавий підхід, який яскраво виражений взаємозв'язком духовної творчості та культури. При цьому доцільно звернути увагу на багатоманітність визначень самої культури, про що пишуть В. Ж. Келле і М. Я. Ковальзон – автори праці “Теорія та історія (Проблеми теорії історичного процесу)”, наголошуючи на ролі та значенні культури для вияву духовної творчості особистості. Вони підкреслюють, що в різних науках поняття “культура” використовується далеко неоднозначно, що негативно позначається на розумінні змісту і духовної творчості взагалі.

Як справедливо зазначає А. С. Каргін, духовна творчість органічно переплетена з життям суспільства, відображає хід його історичного, економічного і культурного розвитку.

Нарешті, звернемо увагу на ще один аспект духовної творчості: у своєму розвитку вона диференціюється залежно від регіональних, національно-етнічних, соціально-демографічних та інших особливостей.

Філософський аспект аналізу проблеми дає підстави вважати, що умови вияву і сам процес духовної творчості не позбавлені певних суперечностей. Спробуємо сформулювати деякі з них.

1. *Суперечність між об'єктивною необхідністю високого рівня духовної творчості й неможливістю соціально-економічних умов її забезпечення.* Духовна творчість самоцінна з огляду “чистої творчості”. Проте вона цим не обмежується. Її значущість і роль у суспільному житті значно зростає у переломні моменти історії. Саме цей переломний період і переживає Україна з початку своєї незалежності. Духовна творчість потрібна українському суспільству як важливий чинник соціально-економічного, культурного розвитку. З іншого боку, духовна творчість може бути плідною лише за умов матеріальної підтримки держави, меценатів, суспільства в цілому. У даний час такого забезпечення бракує, що вкрай негативно позначається на рівні духовної творчості.

2. *Суперечність між свободою духовної творчості та її політизацією.* Духовна творчість – це те, що йде з внутрішнього світу людини, з безодні душі, а не із зовнішньої політичної необхідності. Очевидно, що нині відбувається спекуляція тих чи інших політичних партій носіями творчості, які використовують творчий, науковий потенціал у вузькопрагматичних цілях. Свободу творчості всіляко намагаються реалізувати. А націоналізація свободи творчості – це вже заперечення таїни мистецтва, вільного духа. Тому й не дивно, що останнім часом навіть талановиті митці не здатні дати суспільству художніх творів високого гатунку. І замість рідного, самобутнього, оригінального приходять зовнішні, нерідні, далеке від запитів і потреб народу. Це ще раз підтверджує думку про те, що свобода творчості – це позитивна творча сила, субстанційно притаманна людині.

3. *Суперечність між змістом духовних цінностей людини і формами їх забезпечення.* Спробуємо пояснити цю суперечність на прикладі молоді, студентства, які є істотними складовими нашого суспільства. Перехід суспільства до нових економічних відносин призвів до падіння життєвого рівня абсолютної більшості населення, зокрема молоді. У молодіжному середовищі існує своєрідний духовно-ідейний вакуум, пов'язаний із кризою минулої системи соціальних цінностей і недостатнім освоєнням нового соціально-духовного стану. Відсутність обґрунтованого соціального ідеалу не лише породжує духовну апатію, але й зменшує загальну соціальну активність молоді в державі, гальмує вияв її творчості. Відбувається різке скорочення її участі у громадських формах життя. Традиційна мережа культурно-освітніх і дозвілєвих закладів, що формувала певний рівень культури молоді, не відповідаючи новим потребам нового покоління, переживає різку кризу, тому значна частина молоді відійшла від користування її послугами.

Зниження інтересу молоді до книги, мистецтва, змістовного дозвілля, культури загалом спричиняє зростання споживацьких настроїв, передусім орієнтованих на швидке збагачення і сферу розваг. Не дивно, що це сприяє втраті таких людських якостей, як честь, совість, гуманізм. Ціннісні орієнтації певної чистини молоді все більше концентруються навколо меркантилізму, егоцентризму.

Це пояснюється не лише суто економічними інтересами молодих людей, а тим, що недостатньо ефективно працює, а в багатьох випадках знижується рівень інфраструктури, яка створювалася в Україні десятиріччями. Постійне відвідування молоддю закладів і установ культури, спорту, відпочинку зменшилося за останні роки в десятки разів через відсутність належних умов для духовного розвитку. Спостерігається дегуманізація мистецтва, засилля масової культури низького ґатунку, що призводить до руйнації гуманістичних цінностей і естетизації, до поширення зла. І це в той час, коли духовне відродження й утвердження незалежної держави неможливі без духовної творчості молоді.

4. *Суперечність між декларованими і гарантованими можливостями вияву духовної творчості.* Проблема духовної творчості в умовах незалежної України знаходить відображення у ряді документів загальнодержавного значення, зокрема у Конституції України та ін. Проте у більшості випадків реальні можливості реалізації цих документів відсутні, що зумовлює і похідну суперечність між можливостями творчого розвитку особи і слабким використанням цих можливостей у розбудові демократичного суспільства.

5. *Суперечність між загальними потребами розвитку духовної творчості особистості й недостатнім науково-методологічним і методичним забезпеченням.* Ця суперечність є наслідком концептуальних положень і підходів ідеології тоталітарної держави щодо першорядності суспільного порівняно з особистісним, підпорядкування людини науково-технічному прогресу, примату засобів над метою, символу над дійсністю, техніки над людиною та її духовністю.

Особливо ці технократичні риси почали виявлятися у 80-х рр. ХХ ст., коли нарощування виробництва не було пов'язане з реальними потребами людей, а людина ставала лише засобом для досягнення стратегічних господарських цілей як "людський фактор" економіки.

Науково-методичне забезпечення обґрунтованості проблеми духовної творчості вимагає, передусім, визначення якостей, особливостей особистості як суб'єкта творчості.

Таким чином, усе викладене дає підстави для висновку про те, що духовна творчість – це неперехідна соціокультурна цінність індивіда і суспільства. Її реальний вияв, становлення і функціонування відбуваються за умов соціально-економічної, духовної свободи, і за цих умов вона здатна бути важливим засобом розвитку як особистості, так і суспільства в цілому.

1.5. Проблема відношення духа, душі та тіла

Ноологія наголошує на тому, що тріаду “дух-душа-тіло” люди отримали як одкровення, яке йде до нас із далеких століть релігійної та філософської мудрості. Ця тріада свідчить нам про таїну людську і боголюдську. Людська особистість у своїй субстанційній формі духа-душі-тіла характеризується не лише біологічними й інстинктивними проявами, не лише психологічною і соціальною істотою, але є також духовно-розумним, морально-духовним і смислотворчим суб'єктом, тобто ноологічною сутністю. Людська особистість є буттям-пізнанням, є духовним суб'єктом, котрий наділений інтуїцією буття, інтуїцією божественного смислу життя. Через тіло своє людина стає феноменом природи, стає здатною до земного, органічного життя, перебуваючи в численних взаємозв'язках і взаємовідносинах із матеріально-енергетичною тканиною всесвіту. Через дух людина стає феноменом світу невидимого, духовного. Перетин світу природних явищ і процесів зі світом духовним здійснюється в душі людини. А душа тут виступає тією сутністю, якою і в якій живе людина. Святий Августин, наприклад, вважав, що не душа міститься в тілі, а тіло в душі. Він, безперечно, мав рацію, якщо це співвідношення не уявляти собі просторово, тому що тіло людини душею тримається, а душа, у свою чергу, міститься в дусі. Отже, дух не є просто нашою властивістю чи рисою. Дух є щось істотно невід'ємне від нас самих, наша божественна атрибутивність. І водночас дух є щось таке, що багаторазово перевищує наші тілесно-душевні сили, наш обмежений земний досвід, нашу виявлену сутність і наше природне чи соціальне єство. Інакше кажучи, *дух співвимірний і водночас неспіввимірний із нами*. Неспіввимірність нашого духа з нами самими вказує на наші нереалізовані можливості, вказує на нашу земну, природну і соціальну обмеженість, на нашу гріховність, на нашу, врешті-решт, земну смертність.

Із цього можна зробити висновок, що дух, духовне життя, духовний світ особистості пізнається не у фізіологічному, навіть не у психологічному дослідженні душевних процесів, а ноологічно. Ноологія як вчення про дух і духовність людини неминуче включає в себе священне духовне передавання, що виражає досвід духовного пізнання наших попередників, наших батьків і прабабків.

Ноологія вчить, що людина стала єдністю і спорідненістю духовного (надприродного) і душевно-тілесного, природного, земного, космічного. І в цьому вкорінена вся безмежність, складність і трудність людського життя. Видатний німецький філософ

Макс Шелер (1874-1928 рр.) напучував своїх вихованців: вивчайте життя і поведінку тварин і ви зрозумієте, як важко бути людиною. Дійсно, людина є тілесно-душевно-духовною істотою. Наша природність і наша розумність не зникають у нашій духовності. А тому людина має працювати над просвітленням і одухотворенням не лише власної душі та тіла, але також душі та тіла всього світу.

Душевно-духовні потенції людини є такими, що вона спроможна спричиняти значні зміни, які у природно-матеріальній дійсності самі по собі, без свідомо діючих людей, не відбуваються (створення всієї техносфери на Землі, творів мистецтва, політичних і державних систем та багато іншого). Тобто людина як істота духовна здатна впливати на формування, творення нової матеріальної реальності, виявляти себе творчо-вольовою силою у перетворенні природної дійсності.

На перший погляд, духовне і тілесне у житті людини протиставляються. Але релігія, зокрема християнська, дає змогу усвідомити принципи єдності матеріального і духовного, їх взаємозв'язку, а також їх відмінності. Тілесне і духовне у житті людини і людства – дві вічні протилежності, які своїм існуванням вносять у світ те, що виявляється як людське і боголюдське. Ця протилежність виявляється у здатності людей, протиставляючи духовне тілесному, обмежуючи тілесність, змінюючи її через власне воління. Тому людське у людині демонструється, передусім, її розумом, вірою і волею, любов'ю і радістю.

Духові людини як самотуттю належить досягнення зовнішніх і внутрішніх сутностей. Духом просвітлюються й оживотворяються всі складові буття людини у світі. Особливою сферою духа є пізнання Бога, пізнання боговтілення Ісуса Христа. Якістю духа є вихід за межі природного буття, вихід духа за межі самого себе, перехід через невидимі межі своєї власної сфери буття.

Ноологія вчить, що духовність людини – це її творча сила, яка своїми енергіями пронизує все життя людини, її душу і тіло, визначає нову якість життя і пізнання. Духовність людини пов'язана з наявністю в ній божественного і богоподібного. Отже, в ноології стверджується, що наша духовність є христологічною, тобто боголюдською. Ця духовність утверджує особистість, її творчо-вольову і віровизначальну активність, її любов-радість-надію та її вічну свободу. В основі християнської духовності покладена заповідь любові до Бога і свого ближнього. Отже, дух і духовність людини є ознакою унікальності її як носія розуму, як образу і подоби Божої. Духовність є багатством і красою внутрішнього світу людської особистості. Духовність виражає міру перетворення людини Христовою божественною благодаттю. Цим іще раз ми підкреслюємо, що феномен духовності виражає взаємозв'язок природного і надприродного рівнів існування і буття людини.

Перетворювальний, творчо-вольовий і смислотворчий характер християнської духовності визначає ідею обожнення людини, тобто перетворення гріховної природи людини в її боголюдську природу. Обожнення в сутності своїй стає метою духовного життя людини, а духовність виступає в якості його динамічного аспекту. Це означає, що духовність не просто якість чи стан душі, а процес – енергійне вираження духовного життя особистості.

Буттєвість людської особистості, її творчо-вольове життя-пізнання є безперервним процесом творення духовного світу особистості. Процес духовного перетворення починається з докорінною зміною свідомості людини і вимагає перебудови її душі та тіла, тобто її природної, земної сутності. Людська особистість має виробити конкретну установку своєї свідомості, свого мислення, своєї віри-совісті-волі стосовно своєї тілесно-душевної природи. Цій установці притаманна духовно-розумна, морально-духовна і духовно-естетична динамічність. Ця динамічність виявляється у вимозі активності, дії у пізнанні своєї сутності та перетворення себе відповідно до образу Божого. Духовна етичність (моральність) передбачає моральну оцінку себе, своїх вчинків, думок, дій відповідно до духовно-християнських ідеалів і норм. Ця оцінка здійснюється силами віри-совісті-волі. Ключовим моментом установки свідомості християнина є спасіння. Поняття спасіння відображає головну реакцію і спрямованість свідомості на природу людини, яка ушкоджена гріхом і вимагає зцілення. Установка, спрямованість свідомості на спасіння передбачає духовну активність людини у зміні свого буттєвого статусу. Ця ноологічна, а не психологічна установка в такому значенні виступає як конкретна стратегія людського життя-пізнання.

Християнське спасіння як установка свідомості безпосередньо торкається духовного світу особистості, її самосвідомості, яка є функцією духа людини. Отже, самосвідомість є тією духовною основою, що характеризує людину як особистість, визначає її духовне буття. Динамічним аспектом свідомості та самосвідомості є покаєння (покута) – важливий чинник у формуванні духовного світу особистості. Отже, ідея спасіння передбачає зміну способу буття, зміну духовного світу людини, означає процес її духовного перетворення.

1.6. Діяльність духа-душі-тіла у самозміні людиною себе

Вирішальним етапом процесу духовного перетворення людини є розвиток установки покаєння у дію, конкретну тактику життя-пізнання – принципово нову установку автотрансформації (зміни людиною з Божою допомогою своєї власної душевно-духовної природи). Це вимагає активних зусиль людини у боротьбі з негативними проявами власної природи, проявами темної, нижчої духовності та душевності. Цей процес є істотно боголюдським процесом, тобто здійснюється людиною з Божою допомогою. Наприклад, спокута гріхів через таємницю сповіді відкриває суттєвий аналітичний аспект: щоб боротися з пристрастями, необхідно їх досконало знати та вміти розпізнавати їх присутність у собі. Тому самотворення і самовдосконалення передбачає самоспостереження, самоаналіз власних вчинків, думок, психічних (душевних) станів тощо.

Морально-духовний аспект самопізнання, що здійснюється за допомогою віри-совісті-волі, передбачає пізнання власних душевно-тілесних (психофізичних) особливостей. Сюди ж відноситься аналіз і усвідомлення мотивів діяльності та поведінки суб'єкта. Поняття “мотив” включає в себе такі аспекти, як спонукання, потяг, прагнення. Це означає динамізм (енергійність) устремління людини до дії. Тілесно-душевні енергії людини є її внутрішніми спонуками діяльності. Тобто енергії визначають мотиваційну (енергійну), вольову спрямованість особистості. Вони ство-

рюють енергійну проекцію людської істоти або “енергійний образ людини”. Завданням самопізнання внутрішнього духовного світу особистості, внутрішнього досвіду себе самого є усвідомлення й аналіз свого енергійного образу, тих стихій тілесно-душевно-духовного буття, що реалізуються в певних діях і поведінці людини. Ці стихії буття можуть бути наповнені пристрастями темної духовності, прагненням до чогось негативного, такого, що засуджується здоровою суспільною мораллю.

Діяльність духа-душі-тіла у самозміні людиною самої себе називається саморегуляцією. Саморегуляція відіграє вирішальну роль у душевно-духовному житті особистості. Саморегуляція певним чином визначається суспільною мораллю, різноманітними законами та нормами, тобто зовнішніми вимогами, якими регулюються людська поведінка і людські дії. Але суспільні норми й ідеали далеко не завжди збігаються з прагненнями та бажаннями самої людини. Що ж тоді робити? З’ясуємо це питання. Якщо особа підпорядковується зовнішнім вимогам усього лише зі страху перед покаранням, яке може настати за їх порушення, то це, як правило, свідчить про досить низький рівень саморегуляції людських дій і вчинків. Більш високим рівнем поведінки є той, на якому людина діє згідно з певними нормами не тому, що вона боїться наслідків або покарання за їх недотримання, а тому, що усвідомила морально-духовну необхідність дотримання цих норм та ідеалів, переконана в їх обов’язковості для самої себе й інших людей. У цьому випадку людина чинить те, що треба, а не те, чого їй хотілось би. При цьому людина керується своєю вірою-совістю-волею, докладаючи певних душевно-духовних зусиль. Але, окрім віри-совісті-волі, внутрішніми потужними саморегуляторами дій і вчинків людини є людська гідність або честь і громадський обов’язок. Видатний німецький філософ І. Кант (1724-1804 рр.) писав, що совість – це закон, який живе в нас самих, і ця совість стає нашим внутрішнім духовним суддею. Нижче ми проаналізуємо цілісну морально-духовну тріаду “віра-совість-воля” і з’ясуємо її ноологічні особливості.

Здатність людини самостійно оцінювати себе з точки зору суспільно-необхідних вимог і відповідати за свої дії не лише перед іншими, але й перед Богом і перед самою собою є свідченням морально-духовної зрілості людини. Отже, морально-духовно зріла людина сама регулює свої дії та вчинки, причому незалежно від того, чи контролює її суспільство, чи ні. Духовно-розумна, морально-духовна особистість дорожить своїм чистим сумлінням і почуттям виконаного обов’язку, а найгіршим покаранням для неї є картання власної совісті.

Питання морально-духовної саморегуляції особистості пов’язані з проблемами моральної свободи людини, свободи дії, свободи вибору, свободи совісті та волі. Усі ці поняття визначають зміст морально-духовної свідомості особистості, тобто є важливими складовими духовного світу особистості. В етиці (як розділ філософії) доводиться, що дія є моральною, коли вона ґрунтується на виборі в межах протистояння *добра і зла*. Отже, моральна дія передбачає свободу людини, її здатність обирати. У контексті нашої тематики мова йде про свободу совісті та волі людини, а також про свободу дії. До свободи дії дотич-

ною є свобода творчості – право людської особистості втілювати свої мрії й задуми, створювати щось нове.

Людина за своєю духовною суттю є істотою діяльною і творчою. Саме у діяльності та творчості проявляється самореалізація людини. Діючи і створюючи нове, людина тим самим “виконує”, здійснює саму себе. З морально-духовної точки зору, людина вільна у моральному сенсі тоді, коли її вибір диктується не сліпим і самодостатнім волінням, а мотивом, який має безпосереднє відношення до цілісності її внутрішнього духовного світу. При цьому мотив базується на тріадній активності віри-совісті-волі, отримуючи свою санкцію. Зауважимо, що всім добре відома відмінність між вибором, здійсненим за принципом “здорового глузду”, і свідомим тверезим рішенням, що впливає із загальної морально-духовної настанови особистості.

Важливими рисами, які дають людині змогу самій керувати своїми діями, є її гідність і честь. У гідності виражається уявлення про самоцінність особистості, її рівність з усіма іншими. Усвідомлення своєї гідності не дозволяє людині припинюватися, плазувати перед сильнішими, бути підлабузником або ж лицеміром. Можна навести багато прикладів того, як люди віддавали своє життя, але не поступалися людською, морально-духовною гідністю. А там, де припинюється або приноситься у жертву чомусь іншому гідність людини, гідність духовної особистості, вільний розвиток унеможлиблюється. Отже, людина, яка усвідомлює свою гідність, не може не поважати саму себе. А поважаючи себе, ніколи не дозволить собі зневажливо ставитися до інших людей. Як бачимо, справжня повага людини до самої себе обов’язково передбачає й повагу до інших.

Одним із чинників саморегуляції людської діяльності є також честь. Якщо гідність залежить, насамперед, від самої людини та її морально-духовних якостей, що визначають її цінність, то честь, як правило, пов’язується з тими людськими рисами, які зумовлюються певним її становищем у суспільстві та родом професійної діяльності. Так, наприклад, коли говорять про професійну честь лікаря або вчителя, робітника чи службовця, то мають на увазі професійні якості: працездатність, сумлінність, майстерність, уміння виконувати свою роботу, дорожити своєю професією тощо. Можна сказати, що честь людей ґрунтується на їхніх особистих або колективних заслугах перед суспільством.

З’ясовуючи поняття “честь” і “гідність”, можна підкреслити, що ідея честі за самою своєю суттю визначає відмінність людей у суспільстві та в певному смислі є відносною характеристикою людської особистості. Поняття ж людської гідності є принципово ноологічним, тобто таким, що пов’язане з морально-духовними якостями особистості. Це поняття утверджує принципову, безвідносну, абсолютну, безумовну цінність і значущість індивіда як людини загалом, людини як творіння Божого, як образу і подоби Божої. Гідність утверджується у духовній сфері індивідуального людського і на загальнолюдських нормах, ідеалах і цінностях. Проблема людської гідності сягає внутрішнього духовного світу особистості та тим самим істотно визначає аспект морально-духовного самовдосконалення особи. Проблема гідності людини – це й проблема забезпечення поваги до кожного індивіда, його людських прагнень і прав із боку інших людей і суспільства в цілому.

Викладеному нами розумінню морально-духовної гідності людини відповідає бачення людини як духовної особистості, здатної виходити за межі наявного буття, у сферу постійно оновлюваних можливостей і перспектив. Поєднуючи в собі земне і небесне, поцейбічне, звідане і незвідане, реальне і потенційне, минуле і майбутнє, людина є вічною *таємницею*.

Окреслені духовні здатності людини, як про це свідчить уся історія світової культури і стверджують великі світові релігії, визначаються її прагненням до Істини, Блага, Краси, прагненням до самовдосконалення. І всім людям, а передусім молоді, необхідно постійно прагнути до здійснення свого духовно-розумного, морально-духовного й естетичного самовдосконалення.

1.7. Духовно-пізнавальні здатності людини

1.7.1. Уява-інтуїція-розум – ноологічна триада духовно-розумного пізнання

Уява, інтуїція і розум належать до інтелектуальних якостей особистості, з якими невід’ємно (атрибутивно) пов’язана здатність людини мислити. Мислить людина, суб’єкт, особистість, індивід. Головним в особистості є її духовний світ, до якого входять її мотиви, ставлення до себе і навколишнього світу та низка інших духовних властивостей і якостей. Духовне ставлення особистості до себе самої змінюється в навчально-виховному процесі. Ці зміни психологи описують як інтелектуалізацію особистості. У процесі мислення особистість розв’язує численну низку завдань. Будь-яке завдання завжди викликає ставлення до себе, має для людини особистісний смисл. Це ставлення може бути позитивним або негативним, виокремлюватися формою виразу та його проявом і т. ін. Крім того, завдання мають ту або іншу соціальну й індивідуальну значущість, яка залежить від їх співвідношення з суспільними й індивідуальними потребами. Наприклад, соціальна значущість розв’язання кросвордного завдання просто відсутня, а значення завдання ”знайти засоби боротьби з якоюсь важкою хворобою” є важливим і доленосним для людей. Психологи характеризують особистісну зумовленість мислення й інтелекту поняттям “інтелектуальна активність особистості”. Йдеться про активність особистості в пошуку, постановці та розв’язуванні інтелектуальних завдань.

Інтелектуальна активність – це не стимульоване ззовні продовження мислення. Часто інтелектом називають здатність людини мислити, тобто здійснювати процес цілеспрямованої зміни уявлень, розумінь, який відбувається згідно з правилами і законами логіки. У цьому процесі реалізується триадна активність уяви-інтуїції-розуму людини.

Отже, поняття “інтелект” вживають для означення активного процесу мислення, здатного перебудовувати, змінювати людину, яка, у свою чергою, отримує якісно нову силу перетворення дійсності. Так, людина, володіючи знаннями законів хімічних перетворень, спроможна виготовити матеріали, які не існують у природі. Вживаючи поняття “інтелект”, передусім розрізняють душевно-духовну здатність уявляти, розуміти й інтуїтивно осягати сутність речей і явищ світу (як матеріального, так і духовного). Інтелект розглядають як здатність духа створювати абстрактні поняття, яким

у повному обсязі не відповідають жодні предмети дійсності. Абстрактними поняттями є всі поняття математики і не лише математики. Наприклад, такі поняття, як “добро”, “ідеал”, “норма” є абстрактними поняттями науки етики. Ці поняття не мають прямих матеріальних відповідників, але використовуються для пізнання властивостей реальних предметів, явищ і процесів. Так, одиниці міри дають змогу визначити реальні співвідношення розмірів, їх маси тощо; ідеальні геометричні фігури допомагають знаходити подібності між різними просторовими об’єктами; закони держави, юридичні закони допомагають визначити правомірність суспільного покарання конкретних людей та ін. При цьому абстрактні поняття можуть порівнюватися, співвідноситися та поєднуватися між собою незалежно від чуттєвої об’єктивної дійсності на підставі законів логіки й інших абстрактних наук. Тому людський інтелект здатний будувати образ неіснуючого, але можливого та бажаного предмета, явища, процесу. Створення образу неіснуючого відбувається за допомогою фундаментальної ноологічної здатності людини, яка називається уявою.

Уява визначається як інтелектуальна, духовно-пізнавальна здатність створення образів предметів, ситуацій, обставин шляхом установаження нових зв’язків між відомими образами, уявленнями і знаннями. Уява надає людині можливість виходити за межі реального світу, переміщувати речі та події в минуле чи майбутнє, в інші світи та простори. Принциповим є те, що уява пов’язана зі створенням образів, уявлень для пояснення незрозумілих подій і явищ природи, світів видимих і невидимих. Уяву інколи досить важко відрізнити від поняттєвого мислення, а тим більше від так званого образного мислення. Саме тому ми розглядаємо уяву в її тріадній активності з інтуїцією і розумом. Тим не менше, уяву можна визначити як випереджальне відображення дійсності в образах, уявленнях, на відміну від абстрактного мислення, яке пояснює дійсність у формі понять. Отже, здатність уяви полягає у створенні нових образів (уявлень) на базі перетворення образів та уявлень, одержаних у попередньому досвіді. Уява створює образи результату діяльності людини, зокрема розумової, у ситуаціях невизначених і ймовірних. Тому творча уява є ноологічною духовно-пізнавальною і смислотворчою основою багатьох видів творчої діяльності особистості.

У ноології уява – це здатність нашого незбагненного духа, нашої духовно-пізнавальної сфери. Уявлення виникають (створяться) із глибини підсвідомого і надсвідомого. Уявлення – це творення образу того, чого немає, чого не було, чого не існує й не існувало до цього творчого ноологічного процесу. Образ твориться людським духом із надр небуття, твориться у сфері духовних потенцій і можливостей людської особистості. Однак цей творчий процес має подвійну спрямованість, має два аспекти: він може бути джерелом творчого благородного натхнення або є джерелом гріха і хвороб людини.

Уява відіграє незмінну роль у нашому пізнанні – буденному, науковому, релігійному. Тому уяву нам треба розглядати в її єдності й цілісності з іншими духовно-пізнавальними здатностями людини. Уява сягає підсвідомого і надсвідомого у духовній сфері особистості, на відміну, наприклад, від розумно-вольової нашої здатності, зверненої до свідомого, раціонального, формально-логічного. Уява – це особливий дар проникнення у підсвідомість, у сферу інтуїції та любові. Наша підсвідомість живиться образами уяви. Розумна, свідома

воля й інтуїтивна уява взаємодіють і часом виступають у суперечності одна до одної. Отже, уява *пов'язана з інтуїцією*.

Уява пов'язана не лише з інтуїцією, але й із розумом. Розглянемо більш детально ці здатності людини. Інтуїція (лат. *intuitio*, від *intueor* – уважно дивлюся) – це духовно-пізнавальна здатність людини до осягнення істини через безпосереднє духовно-чуттєве споглядання чи умогляд. Інтуїція, поряд з уявою і розумом, вірою і волею входить у ядро будь-якого справді творчого мислення. Тобто того мислення, яке спрямоване на осягнення нового знання, такого знання, яке не отримується шляхом логічного доведення з існуючих засновків. Інтуїція спрямовується на утворення нових способів розуміння і діяння, які призводять до виникнення нового знання. Справжня наука, справжнє мистецтво, справжня філософська творчість вимагають такої творчо-вольової активності, істотною складовою якої є різні види інтуїції. Видатний французький учений (математик і фізик) Анрі Пуанкаре (1854-1912 рр.) зазначав, що за допомогою логіки доводять, а за допомогою інтуїції – винаходять. Можна сказати, що інтуїція створює такий стан духа людини, при якому певний об'єкт стає присутнім перед нами, а тому має існувати як чуттєва інтуїція, так і нечуттєва (інтелектуальна, містична та ін.). Інтуїція часто дає нам точність і вірогідність знання раз і назавжди.

Інтуїцію й уяву ми розглядаємо в цілісності та спорідненості з розумом. Ноологія вчить, що є розум малий (розсудок) і Розум великий. Можна сказати, що розсудок – це обмежений розум. Великий Розум – це розум духовно розвинутих особистостей, розум великих філософів і святих. Це той розум, який взаємодіє з вірою і волею людини. Робота розуму виконується в межах індивідуальної свідомості, як активність людського духа, душі та тіла. Ноологічне дослідження поняття “розум” передбачає з'ясування внутрішнього взаємозв'язку його з уявою та інтуїцією, вірою і волею, з іншими здатностями людини мислити і пізнавати себе і світ. Тому в наступному пункті ми розглянемо тріадну активність віри-совісті-волі, де з'ясуємо поняття віруючого розуму, віросвідомості тощо.

1.7.2. Віра-совість-воля – ноологічна тріада морально-духовного життя і пізнання людини

Ноологія вчить про гармонійне поєднання **розуму і віри**. У своїй духовній основі віра не протистоїть розуму, тому що вони тут цілісно виражають світлоносні сили духа і душі людини. При цьому ми можемо говорити про віруючий розум і про віросвідомість. Дійсно, акт віри – це надприродна згода нашого розуму під впливом волі на прийняття Божого Одкровення. Отже, акт віри – це акт вольового розумного людського духа, який у своїй активності спрямовується до пізнання божественних таємниць – таємниць духовного світу. Наш розум і наша віра через вольові зусилля духа збагачуються Божою благодаттю і стають здатними прийняти Божі Істини і Божі Одкровення, які розум може вважати лише можливими або вірогідними. Ці акти боголюдської творчо-вольової активності підносять людину до надприродного ладу буття, допомагають увійти в це буття. А тому такі акти віри і волі – це початок нашої віросвідомості, нашого надприродного осягнення Істини-Блага-Краси. Вияв відмінності у сфері духовно-пізнавальної здатності, дає можливість поставити питання таким чином: “Що робить воля в акті віри?”. Християнське віровчення, хрис-

тиянська ноологія вчать, що воля не лише допомагає виконати акт віри в Боже Одкровення, але вона підготовляє людину до нього. Воля спонукає розум досліджувати вірогідність віри. А тому розумна творчо-вольова активність зберігає і зміцнює віру. Розумний людський дух дає згоду на істини віри, формує нашу віросвідомість. А тому акти віри стають також актами розуму і волі.

Віра, згідно з визначенням апостола Павла, є запорукою того, чого сподіваємося – доказом речей невидимих, тих речей і явищ духовного світу, які зовнішньо нас ні до чого не примушують, не примушують визнати себе. Тому віра завжди звернена до світу таємничого, до Вічної Таїни Божої.

Отже, віра є актом вільного вольового людського Духа, його вільного вибору й активної любові. Жодна видима, об'єктивно-предметна дійсність не примушує людину до актів віри. І в цьому прихована дивовижна таємниця віросвідомості. Вільний подвиг віри, подвиг розуму і волі йдуть від нашого внутрішнього духовного джерела. Феномен віри – це найвеличніша творчо-вольова і духовно-розумна активність людини. При цьому змінюється також людська природна воля на волю духовну. А тому через розум, віру і волю, через новий вільний вибір людина повертається до духовного світу, до Божого плану життя, формуючи тим самим свій власний духовний світ.

Світова філософія завжди приділяла велику увагу поняттям “розум” і “віра”. Віра – засада людської духовності – гармонійно пов'язується з волею і совістю. Воля, як і віра, будучи атрибутами людського духа, з трудом піддаються філософському аналізу. Видатний український філософ і богослов Георгій Кониський (1718-1795 рр.) так влучно визначив волю і розум: “Воля – цариця, але сама собою несвідома й недосвідчена; розум має пост наймудрішого сенатора”. Воля істотно взаємодіє з розумовими й емоційно-сердечними функціями і здатностями людського духа. Цікаво, що розвиток вольового акту, вольового діяння не зупиняє процесу мислення та раціонального аналізу. Навпаки, воля стимулює інтенсивність мислення, активізує розум і віру, сприяє зосередженості на тих об'єктах, які підлягають вивченню чи духовно-практичному освоєнню. Усім добре відомі вольові зусилля, що спрямовуються на досягнення зосередженості, концентрації уваги тощо. У тієї чи іншої особи виробляються свої стійкі вольові уявлення, звички, закономірності й успіхи. Для духовного пізнання, для зосередженості на духовних сутностях, для творення молитви, для актів медитації потрібні серйозні вольові зусилля, тривале напруження волі.

Як учить ноологія, воля є чимось первісним у душевно-духовному житті людини. Воля спрямовує життєву активність і діяльність людини. Бажання жити, причому жити певним чином, не є результатом якогось особливого попереднього знання, а радше інтуїтивним потягом, почуттєвим прагненням вільної волі. Потім уже воля спрямовується і зумовлюється думками про мету, тими чи іншими ідеалами та цінностями. Розумна воля робить вибір між нижчими формами життєвих спрямувань – потягами і бажаннями душі та тіла, вищими духовно-моральними й естетичними цінностями. Отже, розумно-духовна воля при взаємодії віри і совісті спрямовується до духовного життя і пізнання. При цьому душевно-духовне життя людини набуває активного характеру, динаміка якого має керуватися морально-духовною настановою, що визначається совістю.

Справді, совість розглядається в етиці як найважливіший чинник морально-духовного статусу людини. Нагадаємо ще раз слова І. Канта: “Закон, що живе в нас, називається совістю. Совість є власне застосування наших вчинків до цього закону”. Про який же закон йдеться? Вірогідно, що це сукупність певних норм, правил, принципів. І якщо людина усвідомлює і приймає їх, живе у відповідності з ними, то вона чинить за совістю, а якщо не діє адекватно їм – чинить проти своєї совісті. Совість характеризує рівень розвитку людського духа. Поняття совість охоплює глибинні духовно-розумні та творчо-вольові процеси самооцінки, самосвідомості. І в цьому аспекті совість стає могутнім фактором духовної моральності людини. При порушенні моральних і духовно-розумних норм людина відчуває голос совісті (“совість заговорила”), виникають докори совісті, людина переживає і картається.

Християнська ноологія вчить, що совість сягає глибини людської природи, тієї глибини, на якій людина відчуває Бога і де вона отримує вість від Бога, чує голос Божий. Тобто совість є спомином про Бога і про Боже буття в нашому земному світі. Совість є органом сприйняття Божого Одкровення, Божої правди, цілісної прекрасної Божої Істини. І тут совість неможлива без віри, без глибинної віросвідомості. А тому пропонується нами тріада “віра-совість-воля” виражає цілісність морально-духовної природи людини, є її серцевиною. Бог діє на совість людини, пробуджує совість, тобто пробуджує в неї спомин про вищий, небесний світ. А тому совість є духовне, надприродне начало в людині. Отже, совість – це со-вість, вість про божественне, про духовне, про істинно людське, тобто про боголюдське. А тому совість як Божий голос у людині, як Божий закон є вічною і вродженою у кожній людині. Совість – це те переконання, що Бог створив людину й дав їй розум і вільну волю, аби вибирати добро й уникати зла. Совість є тією глибиною людської природи, на якій вона (людина) не остаточно відпала від Бога, а зберегла зв’язок із божественним світом. Покаяння, картання совісті можливі лише тому, що в людині є неушкоджена совість. І тому в совісті людини перетинається людська свобода і Божа благодать.

Отже, ми можемо зазначити, що віра і воля гармонійно пов’язані із совістю. Духовне самовизначення людини – це цілісний процес взаємодії вільного вибору, свободної волі та вільної совісті. Вільний вибір – це такий вибір, зміст якого не зумовлюється чимось зовнішнім, ворожим суб’єктивному духові. Це те, що відповідає глибинним внутрішнім переконанням людини, її душевно-духовним інтересам, потребам і совісті. Совість тоді вільна у своєму виборі, коли вона виступає як чистий голос духа людини, голос її внутрішнього духовного “Я”.

Совість треба постійно виховувати. Совість, що невихована на засадах істинної духовності, обтяжується неправдою і часто буває хворобливою. Недуги совісті бувають різними: нездатність бачити добро, песимістичність, брак простоти і чистоти тощо. Добре вихована совість – спокійна, доброзичлива, вдячна. Із самого феномена совісті випливає, що совість є вільною. І в тому, що можна назвати чистою совістю, душа стоїть перед Богом і вільна від злих впливів цього світу. Чиста совість є нічим іншим, як свободою від світу гріха і зла.

Отже, совість поєднує в собі земне і небесне розуміння. Совість – засада морально-духовного спрямування, веління та пізнання людини. Совість вказує на

те, що індивід повинен робити. Совість – це сфера належного. Шлях до Бога, шлях до Царства Небесного є вузьким і складним, тому що шлях до життя, життя вічного, життя небесного – це шлях самопізнання і богопізнання, шлях пізнання і здобування віри, любові та радості.

1.7.3. Любов-радість-надія – ноологічна триада естетичного переживання та духовно-естетичного пізнання людини

Пізнання не є лише інтелектуальним зверненням людини до світу, природо-, людино- і богопізнання. Прихованим рушієм пізнавального процесу і творчовольового пізнавального натхнення є триадна активність любові-радісті-надії. А тому ті особистості, чий пізнавальні зацікавленості широкі, стають схильними більше і краще пізнавати. Ноологічне розуміння пізнавального процесу в морально-духовній та естетичній творчовольовій любові, радісті та надії показує, що пізнання – це не лише розумова активність. Видатний український філософ і педагог В. Зеньківський писав: “Любов, що лежить в основі пізнавальної активності, є тією ж любов’ю, яка пов’язує світ у єдине живе ціле, котра із середини освітлює одні частини буття для інших. Все пізнати – означає, врешті-решт, і все обійняти любов’ю”.

Пізнання є справою любові-радісті-надії. Пізнавальні чинники визначаються силою і радістю любові. Розглядаючи любов як творче, естетично-пізнавальне сходження духовного в душевне, ми визнаємо первинність духовного начала, яке всьому надає осмислення і радості. Підкреслимо, що духовне начало формує особистість у любові-радісті-надії. Істини щирої, духовно-пізнавальної любові відкриваються нам в Євангелії, в любові Ісуса Христа до людей і людства. Любов є любов’ю Божого образу в людині. І така любов до Божого образу в людині є боголюдською любов’ю. Треба любити не лише Бога в людині, але й людину в Бозі. Багато людей сповідують релігію розуму, що є лише формою благочестя, тим часом як їхні серця залишаються не зворушеними глибоким відчуттям Божої Християнської любові. Але справжня християнська духовність має бути досвідом любовно-радісної, естетичної активності людини та її творчого натхнення.

Справжня сутність ноологічної триади “любов-радість-надія” відкривається нам у Новому Заповіті. Ми знаємо, що Євангеліє – це добра новина, а добра новина є завжди закликом до радості. Першим джерелом любові-радісті-надії людини є Бог, такий Бог, якого нам об’явив Ісус Христос. Причиною нашої радості є сила перемоги над злом і прийняття Божого синівства, яке є суттю доброї новини. У своїй триадній цілісності любов-радість-надія є таємницею нашого духовного поступу, нашого духовного життя і пізнання, нашої творчості.

Радісне, любовне сприйняття краси природи, краси людини, краси художньо-мистецького твору є пізнанням. Це є творче, духовне подолання будь-якої неправди про світ і про Божу Світобудову. Краса й істина споріднюються в цілісному перетворенні людини і світу. Цим самим просвітлюється життя. При цьому нам стає зрозумілим, що пізнання – це не тільки і не стільки інтелектуальний акт нашого духа, а водночас емоційно-сердечний, естетично-духовний процес. Це духовна боротьба за смисл, за благо і красу, тому що пізнає цілісна людина, духовна особистість. І духовний світ особистості формується у такому цілісному пізнанні. Людина більше пі-

знає емоційно-душевно, духовно-естетично, ніж розумово чи інтелектуально. Вирішальне значення у пізнанні природи, людини, світу духовного має не формально-логічний процес абстрактної думки, а віровизначальне, вольове і радісно-любове натхнення. Натхнення любові-радість-надії формує духовний світ особистості та збагачує всі сили людини. У любові-радість-надії реалізується надприродна здатність людини виходити за межі самої себе, реалізувати співпричетність людського духа до Духовного Царства. Любов-радість-надія пробуджує людину до природо-, людино- і богопізнання, активізує віру-совість-волю й освітлює уяву-інтуїцію-розум. Ноологія наголошує на тому, що краса – це велика радість у нашому болісному світі: і краса природи, і краса мистецтва, і морально-духовна краса людини.

Справжнє пізнання природи і Бога є радісним, духовним сходженням до Божої Істини, Блага, Краси. У такому пізнанні здійснюється любовно-радісне переживання. Отже, любов і радість – це наш безцінний духовно-пізнавальний дар. Уся наука естетика ґрунтується на категоріях краси і гармонії, які ми пізнаємо в любові, радості та надії. Естетичність духовного світу людини, що концентровано виражається тріадою любові-радість-надії, є справжньою симфонією душі та духа людини. У красі навіть при найпростіших і первісних її проявах ми зустрічаємося з чимось безумовно цінним, що існує не заради іншого, а заради самого себе. Прекрасне викликає у нас радість одним своїм існуванням. Споглядаючи красу світу, душа людини заспокоюється, радується і звільняється від життєвих прагнень і тяжкої праці.

Розділ 2

ДУШЕВНО-ДУХОВНІ ЗАСАДИ СВІДОМОСТІ Й ОСОБИСТІСНОГО ПІЗНАННЯ

2.1. Структура свідомості людини

Найбільшою таємницею світу, яку прагнули розгадати філософи і психологи, є таємниця *духовного світу особистості*, зокрема свідомості та самосвідомості людини. На перший погляд, свідомість, яка притаманна кожній людині, є найближчим і зрозумілим для нас поняттям. Але часто-густо те, що здається нам найзрозумілішим, є найбільш складним і незрозумілим. Людина мислить, людина спроможна оцінювати себе і світ, здатна передавати інформацію, прогнозувати свою діяльність, творити своє соціальне середовище і т. ін. Але як виникає людська свідомість? Чи мають свідомість тварини? Як мислить і творить людина? Ми можемо виписати безліч подібних питань і не знайти на них справжньої відповіді.

Психологи на різний лад визначають свідомість як відображення у психіці людини ідеальних образів дійсності, своєї діяльності та самої себе. Замість поняття “психіка” ми користуємося категорією “душевно-духовний світ особистості”. При цьому ми відразу переконаємося в дуже наближеному і неточному визначенні поняття свідомості, наведеному вище. Не будемо поки-що давати інших визначень цього поняття, а приступимо до з’ясування різних ознак і характеристик свідомості та мислення людини.

У ноології свідомість – це не просто образ дійсності, а особлива форма душевно-духовної діяльності й активності людини, орієнтована на досягнення, розуміння і перетворення реальності. Дійсно, необхідною складовою свідомості є знання і, мабуть, не буває знання поза свідомістю. Усвідомити будь-який об’єкт – означає включити його в систему своїх знань, у свою пам’ять, у свою свідомість. І тут свідомість постає як знання про зовнішній і внутрішній світ, про самого себе. Однак свідомість не зводиться лише до знання, не тотожна йому, тому що свідомість проявляється не лише в узагальненому знанні навколишньої дійсності, а й у певному оцінковому, теоретичному і практичному ставленні до неї. А це означає, що важливою складовою свідомості є різноманітні переживання людиною того, що є для неї значущим у навколишній дійсності й у своєму внутрішньому душевно-духовному світі.

У філософії та інших галузях науки про людину проблема свідомості формується щонайменше у чотирьох аспектах. *Перший аспект* – це проблема ставлення свідомості до відображуваної дійсності, до предметів, явищ і процесів навколишнього світу. Тут атеїстична філософія розглядає свідомість як щось вторинне, похідне від матерії. У межах цього матеріалістично-атеїстичного аспекту вирішуються питання про сутність свідомості та мислення людини, про суб’єктивне й об’єктивне, про реальне й ідеальне і т. ін. *Другий аспект* – це проблема виникнення, генези свідомості. У чисто матеріалістичному вираженні свідомість розглядається як результат про-

гресивного розвитку (еволюції) живих організмів, походження яких важко піддається логічному з'ясуванню. *Третій аспект* проблеми свідомості полягає у ставленні свідомості та діяльності мозку, тобто ставиться психофізична проблема, яка найменше розроблена у психології. *Четвертий аспект* проблеми пов'язаний із вирішенням питань творчо-вольової і смислотворчої активності свідомості, ролі свідомості у перетворенні світу. Свідомість розглядається тут як суб'єктивна реальність, якій притаманна активність і самостійність.

Викладений зміст ноологічної проблематики духовного світу особистості свідчить, що останній аспект є принципово ноологічним і ми надалі зосередимо свою увагу саме на цьому аспекті свідомості та самосвідомості людини. Дійсно, наша свідомість активна. Ми сприймаємо не “все підряд” (бо коли бачиш “все”, то не бачиш нічого). Адже все залежить від того, на чому ми *зосереджуємо* свою увагу, що ми хочемо бачити, якими цілями визначаємо своє бачення тощо. Отже, свідомість завжди перебуває у стані смислової активності та вибірковості.

Носієм свідомості є людська особистість. І тому замість таких виразів, як, наприклад, “свідомості притаманна свобода”, ми у своєму викладі користуємося іншими термінами і категоріями. Дійсно, свобода притаманна людині. Наявність у людини свободи волі, свободи совісті й усього того, про що ми пишемо у нашому посібнику, описує свідомість людини і різноманітні її структури. І для нас свідомість не є лише здатністю головного мозку, а є ноологічною здатністю людини пізнавати (осягати) світ в образах, поняттях, ідеях, теоріях і т. ін., а також перетворювати його і матеріально-духовно освоювати.

На підставі викладеного зазначимо, що свідомість є особливою духовно-пізнавальною, смислотворчою і творчо-вольовою здатністю людини осягати сутності Божої Світобудови, творити образи об'єктивного і суб'єктивного світів, активно і цілеспрямовано перетворювати себе і світ відповідно до своїх потреб, до своєї волі та до своїх часто незбагнених потягів та інтересів. Свідомість – це явище тілесно-душевно-духовного порядку в складній природі людини. Свідомість зумовлюється як внутрішніми духовно-пізнавальними здатностями й атрибутами людини, так і зовнішніми процесами навколишньої дійсності. Отже, свідомість є таким чинником людського життя-пізнання, який найбільш чітко виявляє душевно-духовну силу людини – людини як образу і подоби Божої.

2.2. Тріадна активність підсвідомості-свідомості-надсвідомості у структурі мислення і пізнання людини

Досліджуючи структуру свідомості та мислення людини, психологи і філософи виявили тріадну структуру, або, як кажуть, категоріальну структуру “підсвідомість-свідомість-надсвідомість”. Виявляється, що підсвідомість виконує роль своєрідного сховища свідомості. Це та підводна частина “айсберга”, яка є передумовою свідомості та має глибинну ноологічну і психологічну природу, тобто природу, пов'язану з тілесно-душевно-духовною сутністю людини. Саме в підсвідомості міститься незапитувана інформація свого досвіду людини, закладені можливості різних комбінацій цієї інформації. Водночас підсвідомість є

основою репродуктивної (відтворювальної) діяльності. Справді, людська діяльність, зокрема творчо-вольова і смислотворча активність людини, можлива лише за умови, що максимальна кількість складових цієї діяльності здійснюється неусвідомлено, автоматично, проходячи лише один раз через контроль свідомості та закріплюючись у певних нормах і стереотипах. Але підсвідомість не є лише системою забезпечення діяльності свідомості. У ній завжди є те, що не проходить через усвідомлення, те, з чим пов'язане існування непізнаних і невідомих іще людям явищ душі та духа.

Підсвідомість становить, водночас, складну структуру несвідомого, яке також намагаються з'ясувати вчені різних наук про людину. Виявляється, що душевно-духовна діяльність людини може не перебувати у фокусі свідомості, не досягати рівня свідомості. При цьому говорять про досвідомий чи передсвідомий стан душі. Тобто певні види душевно-тілесної діяльності можуть здійснюватися нижче порога свідомості (бути підсвідомими). Психологи дають таке визначення несвідомого, яке характеризує всю підсвідомість людини: сукупність душевних, душевно-тілесних явищ, станів і дій, відсутніх у свідомості, що лежать поза сферою розуму, непідзвітні їй і принаймні в цей момент не піддаються контролю, належать до несвідомого. До несвідомих (підсвідомих) явищ відносять і наслідування, і творче натхнення, що супроводжується роботою інтуїції (раптовим осяянням новою ідеєю), яка народжується немовби від якогось незалежного від свідомості поштовху зсередини, і випадки миттєвого (знову ж таки, інтуїтивного) розв'язання задачі, яка тривалий час не піддавалася свідомим зусиллям, і мимовільне згадування того, що здавалося назавжди забутим.

Несвідоме є чимось містичним і дивовижним, тим, чого не здатна досягнути раціональна думка мислителя чи вченого. Воно проявляється в тій інформації, в тих знаннях, що накопичуються протягом усього життя й осідає у пам'яті людини. Дійсно, з усієї суми наявних у нас знань лише незначна їх частка у кожний даний момент знаходиться у центрі свідомості. Про деякі знання, що зберігаються у пам'яті, люди навіть не підозрюють. Спеціальні дослідження засвідчують, що в регулюванні поведінки людини значну роль відіграють враження, отримані ще в ранньому дитинстві та закладені у глибинах несвідомої психіки.

Формою прояву несвідомого, тобто формою роботи підсвідомості людини, є й так звана психологічна установка. Цей душевно-духовний феномен є цілісним станом людини, який виражає динамічну визначеність її душевного життя, спрямованість духовної особистості на активність у певному виді діяльності, загальний нахил до дії, стійку орієнтацію на певні предмети та явища. Ця установка зберігається доти, доки очікування людини виправдовуються або виконуються. Як бачимо, несвідоме проявляється у різноманітних тілесно-душевно-духовних процесах. Навіть мислення, як з'ясувала сучасна психологія, може протікати на несвідомому рівні. Що ж до уявлення (робота уяви) або таких явищ, як інтуїція і творчість, то їх без участі несвідомих компонентів навіть важко собі уявити.

Отже, прояви несвідомого багатоманітні, серед них й інформація, яка накопичується як недостатньо усвідомлений досвід, залишаючись у пам'яті; сфера сновидінь; "витіснені" бажання, інстинкти, прагнення тощо. Мабуть, кожний може пригадати чимало випадків, які свідчать про активність своєї підсвідомо-

сті. Факти прояву інтуїції, сновидінь, дій у гіпнотичному стані, неусвідомлюваних звичних дій, мимовільного запам'ятовування тощо є доказом існування підсвідомості.

Підсвідомість реалізується на тілесно-душевному рівні. На рівні ж душевно-духовному спостерігається перехід до над свідомості, яка утворює той рівень, де відбувається дія світу духовного на душу людини. Це той рівень, де вона починає спілкуватися з Богом через молитву і благоговіння. Надсвідомість проявляється у творчо-вольовій і смислотворчій активності особистості та закладає основи креативної, тобто творчої діяльності. На рівні надсвідомості працює містична інтуїція, досягається осяяння. На цьому рівні у тріадній активності задіяні уява-інтуїція-розум, віра-совість-воля і любов-радість-надія.

Взаємодія підсвідомості та надсвідомості проявляється як свідомість, як осмислена творчо-вольова активність людського мислення і пізнання. Вивчаючи свідомість, ми досліджуємо граничні явища у сфері нашого духа. При цьому підсвідомість-свідомість-надсвідомість постає перед нами як феномен духа, тобто як явище духовного порядку. Свідомість є граничним поняттям будь-якої філософії людини, зокрема філософії духа – ноології. Первісним смислом свідомості є свідоме розуміння людиною самої себе. У тріадній активності підсвідомості-свідомості-надсвідомості реалізується творчо-вольовий і смислотворчий динамізм людського духа.

Носієм свідомості виступає духовний суб'єкт, дух, духовна особистість. Людська свідомість присутня у всіх видах, типах, сферах досвіду життя-пізнання людей.

2.3. Духовно-культурний характер людського пізнання

Одним із найхарактерніших шляхів творчо-вольової самореалізації людини є пізнання. Серед багатьох визначень поняття “пізнання” спробуємо вибрати найбільш прийнятне. Пізнання – це тілесно-душевно-духовний процес особливій взаємодії між людиною (суб'єктом пізнання) й об'єктом (певною частиною світу). Основним результатом пізнання є знання. Пізнання – це творчо-вольове і смислотворче осягнення і відображення об'єктивної та суб'єктивної дійсності в образах, уявленнях, поняттях, теоріях, науках. Процес пізнання, як і будь-яке інше явище духовно-розумної діяльності людини, має свій спосіб реалізації, свої духовно-розумні закономірності. Пошуком цих закономірностей займається філософська дисципліна гносеологія (від грецького *гнозис* – знання та *логос* – вчення), тобто теорія пізнання. Ця дисципліна досліджує природу людського пізнання, форми і закономірності переходу від поверхневого уявлення про сутності речей і процесів до більш глибокого осягнення їх походження і природи.

У теорії пізнання фактично все зводиться, передусім, до проблеми людини, до її духовно-пізнавальних і творчо-вольових здатностей. Справжнє релігійне, філософське або конкретно-наукове пізнання в основі своїй є творчо-вольовою духовною активністю. У цій активності задіяна вся сукупність духовно-пізнавальних здатностей, які ми розглядали у попередніх параграфах нашого посібника. Дійсно, людина пізнає усією своєю тілесно-душевно-духовною сферою. І, мабуть, через свою чуттєво-емо-

ційну та творчо-вольову сфери пізнає значно більше, ніж через свій логічний розсудок і чистий розум. Пізнанню допомагає любов і симпатія.

Отже, окрім формально-логічного пізнання, ми визнаємо емоційно-сердечне пізнання. Пізнання через віру-совість-волю і любов-радість-надію. Справді, пізнання через почуття цінності та любові не є запереченням розуму. Навпаки, справа йде про духовне відтворення цілісності самого розуму. При цьому серце і совість залишаються верховними органами для оцінки і пізнання світу, смислу явищ і речей. Вивчаючи духовний світ особистості, нам необхідно дослідити також і духовне пізнання людини, яке залежить від змісту й обсягу пережитого досвіду, досвіду зовнішнього і внутрішнього, від інтелектуальної та містичної інтуїції, а також від безпосереднього Божого Одкровення. У цьому духовно-пізнавальному процесі відділити інтелектуальне життя-пізнання від емоційного або емоційно-вольового життя стає неможливим.

Процес пізнання не є пасивним прийняттям речей і явищ видимих і невидимих світів, не є лише дією об'єкта на суб'єкт. Цей процес неминуче активний, творчо-вольовий. Духовне пізнання пронизується глибинною гуманізацією, освяченою Богом як наслідок того, що людина є образом і подобою Божою. Але навіть чисто раціональне (філософське, конкретно-наукове пізнання, наприклад, фізичне чи біологічне) пізнання є також гуманізованим, смисловим і смислотворчим вираженням духовності людини. У цьому пізнанні також відкривається таїна буття, віддзеркалюється пізнання смислу і цілей людського земного життя.

Через усю історію людської культури і людського пізнання, історії філософії та науки здійснювалося природо-, людино- і богопізнання. У наступному розділі ми з'ясуємо цю тріаду людського пізнання. А зараз слід зазначити, що у пізнанні завжди взаємодіяли всі чинники і фактори культури, природна необхідність і Божа благодать. Духовну, духовно-розумну і віровизначальну сутність пізнання розуміли і відчували такі класики науки, як Й. Кеплер (1571-1660 рр.), І. Ньютон (1643-1727 рр.), класики науки ХХ століття М. Планк (1858-1947 рр.), Н. Бор (1885-1962 рр.), А. Ейнштейн (1879-1955 рр.) та ін. Так, М. Планк у своїй доповіді "Релігія і природознавство" говорив про те, що і релігія, і природознавство потребують віри в Бога. При цьому для релігії Бог стоїть на початку будь-яких роздумів, а для природознавства – у кінці. Куди не кинь погляд, ми ніколи не зустрінемо суперечності між релігією і природознавством, а, навпаки, виявимо повну узгодженість якраз у вирішальних моментах. Релігія і природознавство не виключають одне одного, а доповнюють і зумовлюють одна одну. Природознавство потрібне людині для пізнання, а релігія – для того, щоб діяти, ґрунтуючись на безпосередньому зв'язку з Богом.

Людина стоїть перед таємницею буття і Бога. І тут виникає первісне, оригінальне пізнання видимих і невидимих світів.

Теорія пізнання (гносеологія) досліджує різноманітні аспекти, закономірності та принципи пізнавальної діяльності людини. На питання "Що таке пізнання?" можна відповісти ще й так: це сукупність душевно-духовних процесів, завдяки яким людина отримує, переробляє і використовує знання про світ і про саму себе. Основу пізнання становить творчо-вольовий активний, опосередкований найрізноманітнішими засобами і знаряддями праці, вплив людини на предмети і явища навколишнього світу. Ті речі та процеси, на які безпосередньо спрямована творчо-пізнавальна активність лю-

дей, називають об'єктом пізнання. Той, хто здійснює пізнавальну діяльність, називається суб'єктом пізнання. Звідси випливає, що пізнання є специфічною взаємодією між суб'єктом і об'єктом, кінцева мета якого полягає в освоєнні об'єкта відповідно до потреб суб'єкта.

Проаналізуємо більш детально відносини між суб'єктом, який здобуває й отримує знання, і джерелом знання (об'єктом), між суб'єктом і знанням, між знанням і об'єктом. Завдання полягає в тому, щоб пояснити, яким чином можливий перехід знання від джерела до користувача. Тут нам слід з'ясувати, яким чином об'єктивний зміст речей, тобто їх сутність, переноситься у свідомість людини і перетворюється в суб'єктивно-об'єктивний зміст знання. Суб'єктивно-об'єктивний зміст знання означає, що будь-яке наше людське знання є принципово антропоморфним, тобто воно істотно визначене нашими людськими здатностями і силами. Тепер стає зрозуміло, чому при розгляді відносин між суб'єктом і знанням виникає значний комплекс питань, пов'язаних з освоєнням уже готових, існуючих масивів знання. Водночас, що стосується відносин між знаннями й об'єктами (явищами та процесами), про які ми отримуємо знання, то вони зводяться до складних проблем достовірності знання, до проблем істини та її критеріїв.

Процес пізнання включає в себе дві взаємопов'язані між собою розумно-пізнавальні ситуації: чуттєве пізнання і логічне пізнання (абстрактне пізнання). У матеріалістичній філософії чуттєве пізнання – це безпосереднє віддзеркалення предметів об'єктивного світу з допомогою органів чуття у формі відчуттів, сприйняття й уявлень. Чуттєве пізнання у своїй основі має п'ять органів чуттів: зір, слух, дотик, нюх, смак. Філософія духа вносить свої істотні корективи в таке розуміння чуттєвого пізнання, виходячи з того, що пізнає не абстрактний суб'єкт пізнання, а конкретна людина, у конкретних умовах життя і діяльності. У своєму житті та пізнанні людина повинна прагнути зібрати в духовну нероздільну цілісність усі свої окремі сили і здатності, які у звичайному стані є розрізненими і часом суперечливими. Тоді шляхом об'єднання в одне гармонійне ціле всіх духовних сил (уяви-інтуїції-розуму, віри-совісті-волі, любові-радості-надії, сил інтелекту, почуттів і волі) людська особистість отримує можливість споглядання й осягнення істин раціональних і надраціональних, природних і надприродних, тобто пізнання світу природи і духовного світу.

Отже, людське пізнання в цілому – це гармонійна духовна єдність почуттєвого і раціонального. Почуттєве й раціональне нерозривно взаємопов'язані. У теорії пізнання виокремлюють *емпіричну* і *теоретичну* складові, які реалізуються поетапно. На першому етапі відбувається встановлення різноманітних фактів і опис явищ, на другому – пояснення їх сутності, зокрема взаємозв'язку та взаємозалежності. У процесі пізнання свідомість, мислення не просто комбінує результати чуттєвих споглядань, а шляхом розумної абстракції та узагальнення прагне пізнавати закономірності явищ і процесів об'єктивного світу.

В основі теорії пізнання можна виділити низку ключових принципів, зокрема принцип можливості пізнання світу, принцип єдності суб'єкта й об'єкта пізнання, принцип визначальної ролі практики в пізнанні та ряд інших. Важливе місце в теорії пізнання посідає проблема істинності наших знань. Для розв'язання цієї проблеми з'ясовуються основні характеристики істинності знання або просто істини: абсолютність, об'єктивність, відносність, конкретність та ін. Поняття “істина” є од-

ним із найскладніших у гносеології, хоча за своїм призначенням це поняття покликане відображати щось чітке, могутнє і загальнозначуще, те, що всім зрозуміле. Істина також є знанням особливим. Ця особливість виявляється передусім у тому, що знання має різні рівні осягнення світу. Саме поняття істини встановлює відношення відповідності між духовно-розумною пізнавальною сферою людини і зовнішнім світом. Істини, наприклад, як і пізнання, бувають емпіричними і теоретичними, а емпірика, як відомо, – це досвід. Саме з цього безпосереднього досвіду ми знаємо, що сніг білий, трава зелена, що в собаки чотири ноги, а в людини – дві тощо. З досвіду ми знаємо численні істини нашого природного світу, істини морального порядку і багато інших.

Теоретичні істини виражають у чітких формулюваннях закони і закономірності різноманітних явищ і процесів. З цими істинами ми знайомимося, вивчаючи фізику, хімію, біологію й інші науки.

Розділ 3

ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО СВІТУ ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ НАУКОВОГО ТА РЕЛІГІЙНОГО ПІЗНАННЯ

3.1. Природопізнання

У найширшому розумінні природа – це все існуюче, весь світ у багатоманітності його проявів. Поняття “*природа*” охоплює все сутнє, весь Всесвіт, усю Божу Світобудову. Отже, природа – це весь навколишній світ у нескінченності своїх проявів, існуючий поза і незалежно від людини. Природознавство як наука про природу досліджує, насамперед, безмежну сукупність об’єктивних (природних) умов існування людства, оточуючого його середовища як частини матеріально-енергетичного світу речей і процесів. Таким чином, поняття “природа”, “природне середовище” мають життєво важливе для нас практичне і теоретичне значення. Окрім цього, природа як виявлення, як аспект Божої Світобудови, аспект Космосу має для нас (людей) доленосне психологічне і ноологічне значення. Адже при такому розумінні природи вона складає частину світової цілісності, становить основу буття людини і суспільства, предмет людської діяльності, середовище людського існування.

Розвиток і розселення людства на Землі були можливими завдяки впливові багатьох факторів нашого природного середовища – степових, лісових, північних, тропічних і т. ін. Людське життя на Землі було б неможливе без лісів, степів, луків, річок, морів, океанів та ін. Усе життя на Землі – це результат складності та взаємодії навколишньої земної природи і космічного середовища, зокрема нашої Сонячної системи. Створення Великого порядку природи і Космосу Богом-Творцем передбачало появу людини. У багатьох аспектах природи і біосфери Землі є велика мудрість Бога, розумність і прихований духовний зміст.

Людина на Землі знаходиться у своєму природному середовищі та приймає своє довкілля як незаперечне благо. Нам відкрита цілісність і краса багатьох природних середовищ. Зараз під впливом негативних техногенних процесів наше розуміння природи та її значення у житті людини і людства істотно змінилося. Люди знову повертаються до розуміння світу і Космосу як Божої Світобудови. Людина як природна, земна істота пов’язана з космічним життям найрізноманітнішими факторами. Людина як індивід народжується за природними законами і вмирає як природна істота, а її тілесний склад розсіюється в матерії, в матеріальних стихіях Землі. Проте велика таємниця людини полягає в тому, що вона не лише природна істота. І пояснити її життя з природно-космічних принципів не вдається. Людина є також особистістю. Особистісний духовний світ людини ми з’ясовуємо у нашому навчальному посібнику.

Людина, як ми уже не раз зазначали, – це істота, яка несе в собі образ і подобу Божу. Але у світі гріхопадіння становище людини є драматичним, часто і трагічним,

тому що людина не лише один із об'єктів світу. Людина, передусім, – суб'єкт, суб'єктивний дух. І її ставлення до природи і Космосу визначається тим, що вона є мікрокосмос. Через своє духовне начало людина не цілком підкорена природі. Якщо людина була б цілком природною і скінченою істотою, то її смерть не мала б у собі нічого трагічного, тому що трагічна лише смерть істоти, яка силами свого розумного духа спрямована у Вічність. Ноологія вчить, що лише ззовні, зі своєї об'єктивної тілесної природи людина є частиною біосфери Землі. Але із середини, зі сфери духа – природа в ній. Тому взаємовідносини людини і Космосу – подвійні: вона раб природи і цар природи одночасно.

Наш Всесвіт, наш Космос відкривають нам протяжність і повсюдність Всемогутнього Творчого Божого Розуму, який проявляється і у нас самих. Свій розум, свої духовно-розумні здатності ми розвиваємо, удосконалюємо за допомогою філософії, мистецтва, науки, зокрема за допомогою природознавства. Дивовижні сили природи свідчать про найвищу організацію в розмаїтті взаємозв'язків різних рівнів природи в її матеріально-енергетичному і комунікативно-інформативному проявах.

Розвиток природознавства привів до створення різних наукових картин світу (НКС). І хоча в наш час “картинність” у наукових уявленнях здебільшого зникає, однак цим образним розумінням природи вчені користуються, досліджуючи доленосні питання людського природопізнання. На перший погляд, наукова картина світу є холодною, схематичною і позбавленою наочності й образності порівняно зі строкатими, барвистими образами первісних картин світу, природи Космосу. Але НКС дозволяє пояснювати світ як іманентну (цілісну, зі своїми власними законами) систему. Елементами НКС є, насамперед, найрізноманітніші явища і процеси природи, явища Всесвіту тощо. У наш час до наукової картини світу і Всесвіту вчені відносять початковий період творення Всесвіту, який називається Великим Вибухом або Першоспалахом. Отже, у сучасну НКС входить Первісний акт творення нашого Всесвіту Богом, а також поява людини на Землі та багато іншого.

Сутність поняття “наукова картина світу” збагачується у наш час певними етичними й естетичними фрагментами. Тобто це поняття наповнюється певним духовним змістом. І дійсно, смисл матерії, смисл і сутність природної реальності розкривається духом.

Природопізнання відкрило перед нами існування біосфери на Землі. І виявилось, що свої відносини з біосферою людство реалізує через технічні (бездуховні) засоби і пристрої, через могутню техносферу. Але все живе на Землі пов'язане з навколишньою природою мільйонами зв'язків. Кожна клітина живого реагує на відповідні коливання і впливу фізичних і геофізичних полів. Більшість фізичних і хімічних процесів, що відбуваються на Землі тією чи іншою мірою піддаються впливові космічних сил. Життєві процеси в біосфері Землі істотно залежать від космічної енергії, зокрема енергії Сонця, яка є головним джерелом біосферної життєдіяльності. Весь спектр випромінювання Сонця від коротких ультрафіолетових хвиль до теплового випромінювання задіяний у біосферному процесі на Землі. Сонячна активність спричиняє різноманітні явища в земній корі (полярні сніга, грозова діяльність атмосфери, кількість озону в повітрі та багато інших процесів). Сучасне природознавство і сучасна біологічна наука не можуть не враховувати космічні фактори у біосферній, фізико-хімічній і геологічній активності Землі. На земне життя впливають певним чином усі

планети Сонячної системи, яка є частиною великої зоряної системи, що називається Галактикою.

На підставі сучасного природопізнання можна зробити висновок, що наше розуміння природи, природопізнання є благословенним і ми можемо у цьому пізнанні сподіватися на Божу допомогу. Людина як духовно-розумна істота є співучасником дивного боголюдського процесу організації і самоорганізації природних систем і утворень. У результаті цього стає можливим діалог людини з природою, з одного боку, і діалог людини з Богом – з іншого. Весь Всесвіт, весь Космос, будучи Божим творінням, відкриває нам можливості усвідомлення різних планів буття. Вся природа, весь Всесвіт співає славу Творцю. А тому ми можемо говорити про духовно-розумні засади природи – тих чи інших фрагментів Божої Світобудови, починаючи від елементарних частинок і завершуючи усім Всесвітом.

3.2. Людинопізнання

Людинопізнання є предметом багатьох наук, зокрема філософії. Існує наука, яка називається *філософською антропологією*, тобто вченням про людину, про її земну і небесну (духовну) сутність. У цьому параграфі ми викладемо принципів положення християнсько-філософської антропології. Представники цього напрямку людинознавства (людинопізнання) розгортають своє розуміння людини і світу, ґрунтуючись на християнському віровченні. При цьому чітко розрізняється *людське* і *Божественне*, створене і нестворене буття.

Творчо-розумна здатність людини, її духовна спрямованість до наукового, філософського, релігійного і художнього абстрагування і мислення вказують на надприродну сутність людини. Це означає, що людина вкорінена не лише у своїй *земній, космічній природі*, в їх матеріально-енергетичних та енерго-інформаційних стихіях Всесвіту. Людина вкорінена також у надприродному, божественному бутті. І у зв'язку з цим вона є центром двох світів – природного і надприродного, земного і небесного. Людина давно усвідомила цю свою приналежність до світу земного і небесного; усвідомила через Одкровення Боже, через Перше пришестя Христа на Землю свою велич і свою могутність.

Після народження людини починається розвиток духовної особистості, спрямований на подолання її гріховної природи і самоті через прийняття Ісуса Христа як свого Спасителя. Це прийняття здійснюється за допомогою Благодаті Божої. Після цього людська особа стає на шлях самовдосконалення, на шлях духовного пізнання і духовної співтворчості з Богом.

Усвідомлення подвійності своєї природи – фундаментальна, доленосна подія в житті людини. Справді, з одного боку, людина підпорядковується фізичним і біологічним умовам виживання. З іншого – володіє морально-духовними і соціальними нормами, усвідомленням своєї свободи волі, совісті, творчості. Вона прагне до виконання духовних ідеалів *Істини, Блага і Краси*. Ця подвійна природа зумовлює динамічне напруження, яке живить культуру і створює різноманітні форми соціального життя людей.

Отже, ми виходимо з того доленосного положення, що людина – це унікальне Боже творіння. Вона незбагненна і загадкова. Ні сучасна наука, ні філософія,

ні навіть релігія не можуть повною мірою розкрити таємницю людини. Називаючи ті чи інші якості людини, філософи доходили до різних висновків і означень: наприклад, людина є політична (полісна) істота (Аристотель, 384-322 рр. до н. е.); людина – це істота, яка виробляє знаряддя праці (Франклін, 1706-1790 рр.); людина – це єдина істота на Землі, яка знає, що вона є (К. Яс перс, 1883-1969 рр.); людина є образом і подобою Божою (стверджується у християнському віровченні). Ми приймаємо це останнє визначення для з'ясування нашого земного і небесного життя.

Люди, як і будь-які інші живі істоти на Землі, мають своє середовище існування – природне і соціальне. У людинознавстві ретельно досліджуються фактори впливу природного середовища на стан людського організму, на розвиток психіки й інших якостей. Наше життя істотною мірою залежить від різноманітних явищ природи. Адже ми живемо на планеті, умови якої сприятливі для життя. Хоча є багато чинників, природних умов, які катастрофічно руйнують життя людей на Землі. Стан організму людини істотно залежить від природних процесів – від перепадів температури, тиску, від коливань геомагнітних і електромагнітних полів, сонячної та космічної радіації й багатьох інших факторів. Більшість природних впливів на людський організм до цього часу залишається ще невідомою. Наука розпізнала лише незначну їх частину. Стало відомо, наприклад, що людина, поміщена в безмагнітне середовище, гине.

Як уже зазначалося, поняття природного середовища не обмежується лише сферою Землі. Воно включає у себе весь Космос у цілому. Адже Земля не є ізолюваним від Всесвіту космічним тілом. Тому цілком природно, що будь-який організм якимсь чином взаємодіє з Космосом. Сонячні бурі та пов'язані з ними електромагнітні збурення впливають на клітини, нервову і судинну системи, на самопочуття людини, на її душевно-духовний стан. Отже, людина існує в системі взаємодії усіх сил природи і Космосу і відчуває їх різноманітні впливи. Душевна рівновага людини можлива лише за умов її фізіологічного та психічного пристосування до природного світу.

Але людина є також соціальною істотою. Це означає, що, крім розглянутого нами природного або космологічного виміру людини, є другий вимір її буття, який називаємо *колективно-суспільним*. Людина зароджена у суспільстві та є плодом спілкування батьків. Тут на різних етапах свого життя вона повністю або частково залежить від інших людей у своєму фізичному, психічному і духовному розвитку. Людина майже все отримує від інших людей. І саме у суспільному, органічному соціально-психологічному бутті формується єдина, цілісна, оригінальна і неповторна людська істота, людська особа, людська особистість. Цей вимір буття людини (людського буття) з особливою увагою досліджується сучасною психологією і соціологією. Через багато інших людей кожен із нас доходить до самопізнання і самоутвердження у своїй особливості, у своїй персональності. Інші люди були і є передумовою нашого земного розвитку, ті інші, які йдуть попереду нас у фізичному, біологічному, психологічному та духовному житті. З цим виміром буття людства пов'язані численні гуманітарні дисципліни: історія, етика, соціологія та ін.

Третій вимір буття людини – *персоналістичний, особистісний*. Це вимір самосвідомості, самоутвердження, самопізнання, становлення й усвідомлення своєї окремішності, своєї особистості, своєї унікальності тощо. У міру того, як людина

стає істотою соціальною, здатною зробити вихід зі своєї самоті, вона набуває також здатності повернутися до себе, пізнавати своє “Я”, самопізнавати себе. У цьому персоналістичному вимірі людина набуває властивостей самопізнання і самоутвердження, набуває здатності любити себе, оцінювати себе і т. ін. У цьому вимірі буття людини реалізується її духовно-душевний розвиток. Тут вона творчо-вольово і цілеспрямовано проявляє свої духовно-пізнавальні якості та здатності; виступає активно, творчо-вольовою і динамічною; вчиться зберігати свою ідентичність, собітожність, свою унікальність і оригінальність. Сучасна людина, яка живе в бурхливому світі, потребує розвинутих методів зосередження, концентрації, споглядання, медитації, якщо вона не бажає згубити себе у безформній людській масі та втратити орієнтацію серед розмаїття впливів світів видимих і невидимих.

Четвертий вимір буття людини – *ноологічний* або *духовний* – полягає в тому, що людина вкорінена також у надприродне буття, є образом і подобою Божою. Цей вимір свідчить про її відкритість до безмежності, до невимовних обріїв вічного буття. І якщо у третьому вимірі панує вимога (імператив) повернення людини до себе самої, до ототожнення у своїй тілесно-душевній персональності, то в ноологічному вимірі, після того, як вона “знайде” себе, об’єднає себе, то стає здатною усвідомити у собі духовний рушій. Цей рушій спонукає її до перевершення самої себе. Тут людина має всі підстави для спрямування у Вічність, наближатися до Царства Божого. Тут вона шукає шляхів до богоспілкування, до богопізнання. А тому в наступному параграфі ми більш детально розглянемо проблематику богопізнання і богоспілкування на основі християнського віровчення.

Кожний із розглянутих вимірів буття людини досліджується великим комплексом різноманітних галузей науки: природничої, біологічної, медичної, соціальної, філософської, психологічної тощо. Четвертий вимір буття людського – це, насамперед, сфера релігії, сфера духа, сфера філософії духа – ноології.

Отже, як було з’ясовано, центральним поняттям ноології є категорія “дух” як вищий (радіше найвищий) аспект буття людини. У дусі реалізується споглядальна здатність, реалізується перехід до надприродного буття. Як найбільш особистісна сутність людини, основа її розуму, свідомості та свободи духовність є її автентичною якістю. Образно кажучи, дух – це місце перебування особистості. Це означає, що в сутності своїй людина живе духом. А тому весь її склад повинен стати духовним. Здобувати і збагачувати свою богоподібність закликає нас Новий Заповіт. І вся Біблія вчить нас шукати Бога усім своїм розумом і серцем, усіма своїми духовними силами. Розглянемо ці питання детальніше.

3.3. Богопізнання

У нашому спрямуванні до Бога, до духовного богопізнання і до духовного життя задіяні всі ноологічні здатності людини: уява-інтуїція-розум, віра-совість-воля, любов-радість-надія та ін. Власне тому, що духовна людина вірить, вона глибше розуміє і далі бачить, уміє послідовно оцінювати і вибирати. Духовний, віруючий розум людини сприймає таїнство Бога, усвідомлює діалектику природного і надприродного, усвідомлює таїну віри і надії та не заплуту-

ється в тенетах сумнівів. Правда, тут віра поєднується з мужністю. Тут богопізнання вимагає волі. А тому людина духовна очікує з терплячістю і надією. У нашій любові також виявляється творчо-вольова рішучість, бо любов – це вільне божественне почуття і духовно-пізнавальна здатність. Отже, в любові виявляється також наша творчо-вольова рішучість і мужність. Духовна людина вчиться шукати і любити Бога всім серцем, усією душею, всім розумом, тобто всіма своїми душевно-духовними здатностями і силами.

З'ясовуючи духовний світ особистості, у нашому посібнику ми окреслили надраціональні передумови будь-якого людського пізнання і знання. Ці надраціональні засади необхідні для богопізнання і богоспілкування. Віруючий розум приймає засаду духовної розумності Всесвіту і виражає принцип спрямованості всіх наших творчовольових, духовно-пізнавальних актів (актів духа) до Абсолютної Божественної сфери Істини, Блага, Краси. Змістом ноології як філософії духа виступає, насамперед, духовне пізнання і, передусім, богопізнання. Але на цьому шляху людину зустрічають помилки, хиби та різні ілюзії. Ми розглянемо ноологічні ілюзії, які виникають у богопізнанні. Знайомство з ними розширює і поглиблює можливості нашого справжнього богопізнання і богоспілкування.

Почуттєва ілюзія типова для тих, хто вважає, що для пізнання Бога вистачає внутрішнього відчуття. Це приводить до того, що Бог і духовність певною мірою стають одним із таких приємних відчуттів. Але оскільки наші чуттєво-емоційні стани часто-густо є несталими, легко змінюються, чергуються з моментами “охолодження”, то людина іноді знеохочується у своєму богопізнанні і відчуває себе пригніченою, коли не спостерігає в собі позитивних почуттів. У почуттєвій ілюзії богопізнання й богоспілкування розум і воля стоять поза емоційними чуттєвостями. Тут емоції залишаються, по суті, самоціллю і не визначають (чи не визначають достатньою мірою) конкретної життєвої вольової зміни на основі чітких переконань розуму. Виникає якесь почуття Божества, а не докорінна переміна розуму-серця-волі. Тут живе, фактично, стара невідроджена людина зі своїми цінностями та душевними критеріями розуміння. При цьому людина радше шукає Божих утіх, ніж утіхи Бога. Врешті-решт, ця спроба богопізнання і богоспілкування є суперечливою. Вона не приводить до покаяння волі і розуму. Вона навіть не досягає справжньої любові до Бога, бо любити Бога і пізнавати Його треба якраз усім серцем, усім розумом, волею, всіма помислами своїми.

Інтелектуальна ілюзія. Вже сама назва вказує на її сутність. Існує такий тип людей, які хочуть пізнати і любити Бога “всією головою” і тільки головою, тобто своїм розумом. При цьому вважається, що пізнання Бога – це, насамперед, справа інтелектуальна. Тут Бог виступає чистим об'єктом пізнання, окресленого бідними людськими силами та схемами, раз і назавжди фіксованими. Це чисте раціональне пізнання. Цей тип пізнання Бога позбавлений таїнства. Він характерний для всієї філософії видатного німецького філософа-ідеаліста Гегеля (1770-1831 рр.). Історики-філософи зазначають, що гегелівська філософія духа з презирством ставиться до Святого Писання і приймає лише те з Біблії, що може “виправдатися” перед розумною свідомістю. Людина ж релігійна, людина духовна усвідомлює своє життя повне явної та прихованої Божої присутності, в якій перевищуються наші інтелектуальні здатності та можливості. Чистий раціоналіст

вважає, однак, що сумніватися або визнавати, що чогось не розумієш, – це ознака недосконалості, тому він вважає, що йому все завжди зрозуміло.

Моральна ілюзія виникає тоді, коли людина у богопізнанні абсолютизує волю. Така “вольова” людина не вчиться дякувати Богові та не вмє дякувати. При цьому людина більше вірить у свою святість, почуваючи себе кращою за інших. Це доводить її часто до самовиправдання. Бог, за логікою такої людини, волів би бути тим, хто нагороджує і карає відповідно до суворих критеріїв людської справедливості. Слід зазначити, що в цій моральній ілюзії богопізнання немає злої волі, а лише перебільшення волі, а воля разом із вірою і совістю складають морально-духовну тріаду.

Тією чи іншою мірою наше духовне пізнання, наше богопізнання супроводжуються виникненням певних моментів із проаналізованих вище ілюзій. Мабуть, через ті чи інші ілюзії проходить кожна людська душа на шляху до Бога, до богопізнання і богоспілкування. Це пов'язано з труднощами формування духовного світу особистості, з повільним духовним зростанням людини і скромним процесом життя і пізнання віруючої людини, яка йде на зустріч із Богом. Тут виникають численні питання психології та ноології релігії й релігійних почуттів і переживань. Повертаючись до проблематики богопізнання і богоспілкування, слід зазначити, що чисто раціональне, зокрема конкретно-наукове пізнання некомпетентне у розв'язанні питань віри і віросвідомості, з'ясування сутності духовного одкровення, смислу життя загалом і людського зокрема. Раціоналістична наука і не намагається розв'язати ці фундаментальні доленосні питання, тому що немає Єдиної Науки, Науки з великої літери. Є лише науки, є лише конкретно-наукове знання і пізнання. А поряд із ними (і певною мірою незалежно від них) є глибинне філософське і релігійне знання та пізнання, глибокі віровчення, зокрема християнське, що ґрунтується на безпосередньому Божому Одкровенні.

3.4. Ноологічні засади формування духовного світу особистості

У ноології дух завжди конкретний і цілісний, тобто тут йдеться про суб'єктивний, особистісний дух, людський дух. Є також Святий Дух. Однак слово “дух” часто-густо вживають у знеособленому розумінні. Насамперед, термін “дух” застосовують до найрізноманітніших колективів, починаючи від духа сім'ї й завершуючи духом народу, духом нації. Іноді йдеться про дух епохи, дух століття, дух капіталізму чи соціалізму, дух науки і навіть дух матеріалізму. У цьому всезагальному і метафоричному смислі “дух”, фактично, неадекватно вживається. При цьому категорія “дух” втрачає свої характерні ознаки. У наведених вище прикладах йдеться радше всього про енерго-інформаційну динаміку функціонування колективу, наслідування традиціям тощо. А тому застосування терміна “дух” до колективів, до ситуацій, до традицій тощо є завжди метафоричним. В автентичному ж смислі поняття “дух” треба брати до уваги як особистісний, суб'єктивний дух.

Антропологічна тріада “дух-душа-тіло” свідчить нам про людську і Боголюбську таємницю. І цю таємницю нам треба належним чином пізнавати й описувати. Людська особистість у своїй субстанційній формі духа-душі-тіла

характеризується не лише біологічними проявами, не лише своєю соціальною і психологічною істотою, але й духовно-розумним, творчо-вольовим і смислотворчим суб'єктом. Людська особистість є буттям-пізнанням, є духовним суб'єктом, котрий наділений інтуїцією буття, інтуїцією божественного смислу буття. Ця інтуїція органічно входить у ноосферу людини, тобто у сферу її духа.

У ноологічному аспекті нас, передусім, цікавлять питання виявлення духовності людини, її духовного пізнання, формування її духовності у навчально-виховному процесі тощо. Духовно-розумну, творчо-вольову, пізнавально-духовну сферу людини доцільно назвати ноосферою, яка характеризується окресленими нами у попередніх розділах духовно-пізнавальними здатностями: тріадами “уява-інтуїція-розум”, “віра-совість-воля”, “любов-радість-надія” та ін. Цей категоріальний лад дозволяє цілісно описувати сутності філософії духа і духовного пізнання, описувати умови і можливості формування духовного світу особистості в навчально-виховному процесі тощо. Ноосфера людини – це та таємниця божественної сутності людини, про який нам свідчить Слово Боже – Біблія. Ноосфера людини – це її атрибут, тобто її невід’ємна якість, її фундаментальна сутність. Своєю добре відомою тілесністю і своєю ноосферою (сферою духа) ми об’єднуємо в собі природне і надприродне, земне і небесне. Образно кажучи, особистість – це та сутність людського ества, котра стоїть перед Лицем Божим, перед невидимим духовним світом, перед іншими духовними істотами, які взаємодіють із людиною через її ноосферу.

Ноосфера є божественним началом у людині, є її надприродною сутністю. Цю свою вищу сутність, вищу інстанцію самості має кожна людина. Видатний християнський філософ С. Л. Франк писав, що навіть найпустіша і найнікчемніша у духовному відношенні людина має якесь відчуття значущості в собі, тобто духовної основи свого буття, якесь, хоча б дрімотне, прагнення до нього. А тому будь-яка людська особистість, будь-яка духовна істота є первісною таємницею, дивом, сутність якого не може бути вичерпана жодними раціональними поняттями й образами. На цій боголюдській основі та таємниці ґрунтується благоговійне ставлення до людини. А тому всілякі спроби чисто раціонально описати, досягнути духовне буття є, часто-густо, спробами заперечення сутності людини як образу і подоби Божої. У таких спробах уже прихована можливість профанації, намагання обійти буттєвісну незбагненність духовності людини, досягнути на зразок пізнання предметів і сутностей природного світу, тобто досягнути чисто раціонально, формально-логічно. Але духовні сутності пізнаються через єднання в любові. Бог пізнається в єднанні та співпричетності в любові, а сама любов стає гносеологічним засобом пізнання божественного “Я”, при цьому, водночас, робить людське “Я” прозорим у його духовних глибинах. Отже, пізнання духовної сутності, духовної суб’єктивності не може бути здійснене такими засобами, якими пізнаються явища і речі світу природи. І тут проходить межа, що розділяє світ науки зі світом релігії та Одкровення Божого. Наука як понятійний раціонально-абстрактний метод пізнання наштовхується на нездоланні перепони, намагаючись пізнавати духовні суб’єкти і пояснювати їх як об’єкти.

Духовне буття, дароване складній людській істоті, є предметом релігійної філософії та ноології. У цілісній ноосфері людини здійснюється, формується

правильно зорієнтований вольовий та інтуїтивно-емоційний динамізм духовного суб'єкта. А тому нам потрібно ретельно аналізувати суть внутрішнього життя інтелекту і волі, здійснювати комунікацію розуму і любові, яка реалізується у ноосфері людини. Навіть чисто психологічний аналіз не дозволяє належним чином виявити духовні особливості людини, динаміку її боголюдської ноосфери. Лише в ноологічному пізнанні по-справжньому відтворюється наше особистісне духовне "Я", відтворюється через глибинну інтуїцію й уяву, через відкриття безодні дійсної духовної суб'єктивності. Духовний суб'єкт виступає при цьому як сутнісно живий, динамічний центр, творчо-вольової та смислотворчої активності й діяльності людини. Через свою ноосферу людина отримує і віддає, отримує і пізнає через уяву-інтуїцію-розум, віру-совість-волю, любов-радість-надію.

Духовна особистість не є об'єктом, річчю серед речей. Дух не є сукупністю фактів психічного життя людини, а тому не може бути завершеної психології особистості. Особистість в основі своїй є реалізацією у природному людському індивідуумі Божого задуму про нього. А тому особистість, радше духовна особистість, передбачає творчість і боротьбу за себе. Особистість є дух і тому вона протилежна речі та предметності, протилежна явищам природи. В особистості відкривається не світ речей і явищ, а світ конкретних живих людей, живих духовних сутностей. В особистості людини відкривається боголюдська сутність. Особистість вкорінена в безмежності духовного царства. Через вільну творчо-вольову активність особистості здійснюється її боголюдяність і богоспількування.

Водночас людина живе у середовищі матеріально-енергетичних природних сил і сутностей. Ці сили, однак, не можуть надати нашому існуванню глибинного, вічного смислу. Лише духовна свобода виводить нас за межі діяння природних і соціальних сил і чинників. У своїх природних умовах людина отримує ґрунт, на якому вона виростає, долаючи земні перешкоди; усе це породжує потребу в творчості та в духовному прагненні. При цьому весь зовнішній предметний світ отримує смисл і значення лише з потаєним, внутрішнім світом людини.

Зростання особистості, її духовний розвиток реалізується у конкретних формах обмеженого у просторі та часі земного буття. І лише у боголюдському процесі, у самобутті та самовиявленні особистості Божесть Духовне споріднюється з конкретною формою людського обмеженого існування. Отже, боголюдська всеєдність буття виявляється в одиничному, неповторному і своєрідному. Тому ніхто не може до кінця реалізувати себе в жодному виявленні, у жодному спілкуванні. Завжди залишається щось незвідане, залишається ноологічна таємниця, причому залишається невимовною навіть для себе самого, чим і визначається божесть самоцінність духовної особистості.

Розуміння духовної сутності людини, її творчості як духа-душі-тіла не є і не може бути результатом одного лише власного самостереження, простим усвідомленням своїх психічних станів і тілесно-душевних процесів. Це розуміння є результатом живого безпосереднього досвіду відчуття і діяння Духовного світу, живим знанням, пізнанням-життям і, врешті-решт, безпосереднім Одкровенням Божим. Ноологія вчить, що у цій духовній настанові пізнаване нами

своє духовне єство не дане нам як щось відмінне від нас самих, бо воно є злите, споріднене з самим життям. І наша думка народжується й діє з глибини самої духовної реальності, що відкривається у самій її стихії. Те, що ми відчуваємо як наше життя, немовби відкриває себе нам, відкриває нашій думці, сердечно-емоційним почуттям.

Пізнаючи самого себе, дух людський зустрічається з безумовною реальністю. І це знання (а не просто буденне існування) більш значуще для нас, ніж будь-які за-свідчені наукою факти з проблем людинознавства, не кажучи вже про природознавство. Ця глибинна очевидність, суб'єктивно-духовна вірогідність такого пізнання є ноологічно самодостатньою, тому що у такому пізнанні нам розкривається особлива сфера духа. І ця сфера духовного досвіду не підлягає доведенням на зразок сутностей конкретних природничих наук (фізики, хімії, біології тощо). Тобто в собі ми відкриваємо інший, надприродний вимір свого буття, свого життя-пізнання. Це той вимір (ноологічний вимір), який є непрозорим за предметно-речовими на-становами нашої свідомості.

Самоусвідомлення людського духа базується на морально-духовному почутті внутрішньої людини. Ми існуємо і знаємо, що існуємо, і любимо це наше існування, буття і знання. І ніхто не сумнівається в тому, що він реально живе, перебуває в бутті. Але нам іще треба знати, що від Духа – наша духовність, як від Сина – наша синовність Богові, і від Отця – наша творча особистість.

Духовне буття, як ми вже переконалися, – це безпосереднє само-буття. І в цьому само-бутті відсутня протилежність суб'єкта й об'єкта. У душі як само-бутті, зокрема в ноосфері людини, реалізується спрямування назовні й усередину. Перше спрямування – це вихід до інших духовних суб'єктів; це також спрямування Зустрічі з Богом, з Божественним Ти і реалізація цієї Зустрічі в Божому Одкровенні людині. Це одкровення знайомить мене, особистість, зі спорідненою мені духовною реальністю. Спрямування ж усередину – це заглиблення власного, особистісного духа у свою надприродну сутність. Тріадна активність зустрічі-одкровення-спілкування буде з'ясована нами у наступному розділі. А нижче ми розглянемо окремі аспекти формування духовного світу особистості в контексті духовно-розумного (раціонального), морально-духовного (етичного) й естетичного пізнання.

3.5. Ноологічні особливості раціональності людського пізнання

У цьому параграфі ми будемо досліджувати, по суті, принципові ноологічні засади розумового виховання людини, тобто засади і принципи правильного, духовно-розумного розвитку особистості. Раціональність, розумність, інтелектуальність в автентичному смислі визначаються тріадою раціональності “уява-інтуїція-розум”, з якою ми знайомилися у першому розділі нашого посібника.

Окреслюючи раціональність людського пізнання і мислення, ми маємо можливість проникнути в таємницю взаємозв'язку чуттєвого (образного), логічного (поясненого) та інтуїтивного пізнання. Ці таємниці хвилювали і хвилюють як філософів, так й інших учених, зокрема психологів. Виявляється, що є суттєва різниця між різнорідними об'єктами пізнання, навіть у нашому природному світі. Люди, тварини,

рослини, мінеральне царство, фізичні поля, мікро-, макро- і мегареальності фізики й астрономії. Вплив цих об'єктів і процесів на людину є найрізноманітнішим і багаторівневим. І пізнання цих об'єктів є не суто абстрактним. Їх пізнання аж ніяк не є лише раціональним, чисто інтелектуальним зверненням до світу. Але обмежуючись, абстрагуючись, ми можемо з'ясувати пізнання за допомогою трьох здатностей: уяви, інтуїції, розуму.

Уява сприяє творенню пізнавальних образів. Ми творимо різні образи у буденному житті, в науковому пізнанні, у всіх видах мистецької, наукової та науково-технічної творчості. Ми спрощуємо реальність, вводячи прекрасні ідеальні образи типу матеріальної точки класичної механіки, ідеального газу в термодинаміці, рівномірно-прямолінійного руху, ідеального електромагнітного поля та багато інших образів-ідей. Уява активізує образно-творче мислення людини. Але пізнавальна здатність уяви не зводиться лише до творення художніх образів у літературі чи мистецтві. Виявляється, що мислення багатьох людей має, а колись, можливо, ще більшою мірою мало характер образного мислення. Воно полягає у певній грі уявлень, які виходять поза сферу мови. І хоча люди завжди користувалися мовою, але при переважанні образного мислення вимоги до мови не мали такого значення, як тепер, коли відбувся перехід до мислення переважною мірою словесного. Сьогоднішнє наше мислення є, власне, мисленням у рамках певної мовної системи. І можна сміливо стверджувати, що при сьогоднішньому ускладненні інтелектуального життя лише строге мовне мислення гарантує універсальне міжлюдське розуміння. А тому нам необхідно розвивати строге наукове, логічне мислення.

Мислення – це прямий результат роботи розуму. І здавалось би немає нічого більш далекого одного від іншого і настільки різнорідного, як уявлення (образотворення) і логічне мислення. Нестримний, вільний політ уяви з її непередбачуваністю, дивовижністю, невимушеною грою образів тощо і логічне мислення вибудовує ланцюжки термінів-понять відповідно до строгих правил творення структури висловлювань. Справді, логічне мислення прагне не видумувати, а розуміти, не відлітати в фантазіях, а відповідати дійсності. Але ми відчуваємо, що ці дві наші здібності – уява та розум – якимось все-таки пов'язані одне з одним. І в історії психології та філософії одні переоцінювали значення розуму (наприклад, Гегель), а інші переоцінювали значення уяви (наприклад, Й. Фіхте (1762-1814 рр.)), який вважав, що розум лише скріплює і зберігає те, що здобувається діяльністю продуктивної уяви). Але сама історія філософії вчить нас, що справа виглядає не так просто. І ми не можемо знайти у нашій ноосфері жорсткого розмежування між логічним мисленням і образним уявленням. Співіснуючи в цілісній ноосфері людини, уява й розум не мають свого точно усталеного місця в душевно-духовній активності людини.

Раціональний вимір нашої ноосфери включає в себе також інтуїцію, про що йшлося уже в першому розділі. Інтуїція працює з продуктивною уявою і розумним логічним мисленням. Цілісність ноосфери людини свідчить про те, що інтуїція ніяк не приєднується до розуму чи уяви, а є новою здатністю, новою цілісністю ноосфери людини. Через роботу інтуїції людський дух наворачтається до справжньої первісної здатності цілісного пізнання-життя, до цілісної єдності буття-пізнання, тобто до буття, що пізнає саме себе. Таке пізнання – це виключно пре-

рогатива духа, духовних істот – дітей Божих. Абстрактне ж мислення, робота інтелекту – це вже завершальний етап побудови схеми явищ і процесів. Це вже копії, тіні ідей у їх словесному вираженні. Отже, буття-пізнання не дається нам так просто у розсудковому досвіді чисто логічного аналізу. Навпаки, воно розкривається нам у цілісному ноологічно живому досвіді до розчленування на суб'єкт і об'єкт.

Проблема творчої активності знання і пізнання розв'язується з урахуванням інтуїції, зокрема творчої інтуїції. Це означає, що інтуїція є не пасивним сприйняттям, а переважно творчістю у пізнанні; інтуїція передбачає творчість і натхнення. І справді, будь-яке пізнання має, по суті, творчий характер, тому що людина вносить у пізнання елемент свободи, який не зумовлений жодними зовнішніми об'єктами чи впливами. Наша духовно-розумна раціональність домінує в людській свідомості та мисленні. Свідомість і пізнання проходять через поділ на суб'єкт і об'єкт. Але первісна реальність від цього не перестає існувати, не втрачається при цьому і можливість повернення до єдності та спорідненості суб'єкта й об'єкта пізнання. Тому що в людині завжди залишається здатність і можливість інтуїтивного пізнання. Інтуїція не може бути лише інтелектуальною. Інакше вона була б лише певним видом формально-логічного відображення предметів і явищ світу. Інтуїція є також етичною й естетичною сутністю, емоційною і вольовою, будучи напруженістю й активністю духа у всіх фазах його буття та пізнання.

Саме наше сприйняття і пізнання має творчо-вольовий, творчо-синтетичний характер. Дух є активним у своїх чуттєвих (естетичних) і моральних (етичних) сприйманнях. Справжня ж істина відкривається духовній свідомості, тій свідомості, яка переходить у несвідомість. Суб'єктивний дух як суб'єкт пізнання є вільним і таким, що володіє творчим натхненням, творчою любов'ю і радістю. Віросвідомий дух володіє також морально-пізнавальними здатностями. А тому в наступному параграфі ми розглянемо морально-духовний (етичний) аспект людського пізнання і мислення.

3.6. Ноологічні засади формування морально-духовної особистості

Об'єднуючи у *тріаді етичності віри, совість і волю*, ми можемо більш систематично і послідовно з'ясувати питання морально-духовного аспекту особистості. Совість є однією з категорій етики як філософської науки. Етичність, морально-духовна сутність віри і волі проявляється у певних відношеннях. Воля, наприклад, виступає як безпосередній фактор внутрішньої та зовнішньої активності особистості. Дійсно, прийняття і виконання того чи іншого рішення – це, водночас, волевиявлення людини: вольовий, морально-духовний вчинок стає основою пізнання і самопізнання людини. Водночас, етичність віри впливає, наприклад, із гегелівського визначення віри як одкровення одного духа іншому, одкровення духа духові.

Духовно-моральне, етичне пізнання – це пізнання духа, самого духа, а не людських думок і міркувань про дух людський або Дух Божий. Етичне пізнання завжди прагнуло до морального покращення буття. Але той, хто пізнає, повинен мати при цьому свій власний етичний досвід, за допомогою якого оцінюються і пізнаються морально-духовні сутності. Справжнє морально-духовне пізнання є вели-

ким боголюдським актом віри-совісті-волі. Ноологія вчить, що той, хто відчуває страх перед етичними поняттями і принципами, стає нездатним до справжнього морально-духовного пізнання, тому що є великий сум і велика біль у розрізненні добра і зла. Це означає, що етика не може бути лише чистою пізнавальною дисципліною. Вона є водночас вираженням морально-духовної активності того, хто її досліджує чи вивчає.

Наша морально-духовна спрямованість, наша моральність проявляється у повсякденному бутті: у буденних вчинках людей, у свідомих і несвідомих діях, відчуттях тощо. Моральність, моральна ментальність народу твориться непомітно, але завжди реалізується самим людським життям із його постійним вираженням добра і зла. Судячи про людей, про своїх знайомих і друзів, ми оцінюємо їх за тими чи іншими критеріями і принципами моральності. Ми, по суті, накладаємо певну сітку визначень на повсякденне життя, на наше спілкування з людьми, поділяючи все у нашому житті на добре і зле, хороше і погане, гідне і негідне. А це означає, що моральні, морально-духовні судження і поняття безпосередньо вплетені в тканину нашого щоденного життя, у наше мислення і спілкування, тобто в нашу систему цінностей. Але морально-духовна сфера нашого буття не охоплюється побутом і щоденним життям. А тому етика є таким пізнанням, яке має морально-духовне звільнююче значення, звільнює від поневолення неправдою і темрявою видимих і невидимих світів.

Справді, кожна людина у своєму житті, так чи інакше запитувала і запитує себе: Що мені робити і чи все мені у цьому світі дозволено? Що мені дозволено в моїх діях, вчинках стосовно інших людей, зокрема своїх ближніх? Чи існує межа у моїх власних діях при спілкуванні та співпраці з іншими людьми? Подібні питання часто були предметом роздумів письменників і філософів. Вище ми вже зазначали, що у кожної людини є свій внутрішній морально-духовний закон совісті, який тією чи іншою мірою регулює і скеровує її вчинки і дії, утримує від зла, спонукає до добра. Саме совість визначає наші дії щодо наших ближніх як гідні та негідні, можливі чи неприпустимі. Морально-духовна совість і віра є внутрішнім регулятором людських стосунків і взаємовідносин. Доречно нагадати ще раз слова видатного німецького мислителя І. Канта, який у XVIII ст. писав: “Дві речі у світі вражають мене найбільше – зоряне небо наді мною та моральний закон у мені”. Цей моральний закон, зокрема морально-духовний закон, називається нашою совістю. Голос совісті стає невидимим суддею і внутрішнім керівником наших вчинків із позицій добра і зла, допустимого і недопустимого. Совість стає для нас дороговказом на наших дорогах життя, серед різних варіантів наших дій і вчинків стосовно людей, природи і світу в цілому.

Як морально-духовна категорія совість характеризує особистість з огляду на її поведінку в людському середовищі. Вимоги віри і совісті сприяють створенню гармонійних стосунків з іншими людьми. Тріадна ж активність віри-совісті-волі стає духовним, внутрішнім регулятором поведінки і життя людини у соціальному середовищі. Тріадна активність віри-совісті-волі конституює особливий вищий морально-духовний рівень самовизначеності особистості щодо інших людей, щодо своєї батьківщини і Бога. У цій активності визначається система цінностей особистості, мотивів людини як суспільної істоти і як Божої дитини. Отже, моральність, духовна моральність є всезагальною властивістю людської ду-

ші. Моральність проявляється через акти віри, совісті та волі. Ці акти можуть здійснюватися як у підсвідомості, так і у свідомості людини. У пропонуваній нами тріаді етичності діалектично взаємопов'язуються вольові акти совісті та непохитна віра.

Людина через віру-совість-волю виступає як незалежний, суверенний діяч у процесах свого морально-духовного вдосконалення й обожнення. І у цих процесах життя-пізнання людська особистість вчиться відповідальності не лише у морально-законодавчому смислі, але й, насамперед, у своїй боголюдяності, у своєму синівстві Божому, у світі духовної святості. Морально-духовні вимоги християнського віровчення спонукають нас до співдяння з благодаттю Божою. Морально-духовне відчуття внутрішнього зв'язку себе (людської особистості) з Богом стає джерелом любові-радості-надії. Апостол Павло свідчить у посланні до Римлян про те, що “Царство Боже не їжа і не пиття, а праведність, мир і радість у Святому Дусі” [Рим. 14:17]. І далі благословляє християн: “Нехай же Бог надії сповнить вас усякою радістю та миром у вірі, щоб ви збагатились надією, силою Духа Святого!” [Рим. 15:13].

Отже, осердя морально-духовної природи людини виражає тріада етичності – віра-совість-воля. І якщо совість є органом боговідчуття, то ця цілісна тріада є засобом богопізнання. Бог говорить до нас через нашу совість такими словами: “От, стою при дверях і стукаю: як хто почує Голос Мій і відчинить двері, увійду до нього і вечерятиму з ним і він зі Мною” [Одр. 3:20]. Почути цей Голос Божий можна лише за допомогою віри і совісті, а відкрити двері можна лише за допомогою волі. Тобто при цьому має здійснитися творчо-вольовий акт віри і совісті особистості. При цьому реалізується “сила волі” та “непохитність віри”. У ноології совість – це така глибина духовної людської природи, на якій людина не відпала остаточно від Бога, зберегла зв'язок з Божественним світом. З іншого боку, віра і воля – це ті можливості та сили, за допомогою яких людина може повернутися до Бога, до Божого Царства.

Світло чистої совісті випромінюється з глибини нашої ноосфери, з глибини боголюдського єства. Це світло стає передумовою нашого богопізнання. Вольові промені віри і совісті збагачують життя і пізнання в любові, радості та надії. У наступному параграфі ми висвітлимо естетичні аспекти духовного світу особистості, тобто з'ясуємо естетичність людського пізнання і мислення в тріадній активності любові-радості-надії.

3.7. Тріадна активність любові-радості-надії у духовному світі особистості. Естетичність природо-, людино- і богопізнання

Продовжуючи дослідження творчо-пізнавальних характеристик духовного світу особистості, нам необхідно зупинитися на категоріальній структурі-тріаді естетичності “любов-радість-надія”. Естетика (від грецького слова “естикос” – здатний відчувати) – філософська дисципліна про загальні закономірності духовно-художнього освоєння дійсності людиною. Ця наука вивчає сутність і форми пізнання буття і життя за законами краси. Естетичність притаманна душевно-духовному світові людини. І поряд із раціональністю й естетичністю ми можемо говорити про естетичний вимір

ноосфери людини. Цей вимір пов'язаний із почуттям краси, любові та радості. Дух людський у своєму естетичному стані, у своєму естетичному вимірі діє вільно і найвищою мірою позбавлений будь-якого примусу. Ця естетична свобода відрізняється від логічної (раціональної) і моральної необхідності чи примусовості. І закони, якими керуються при естетичному спогляданні світу, не усвідомлюються і не є примусом, оскільки не викликають найменшого опору. Естетичний настрій, духовно-пізнавальна естетичність любові-радості-надії стає передумовою для рівномірного й одночасного вияву кожної окремої духовно-розумової здатності особистості. Настрій любові-радості-надії від краси природи і світу Божого зберігає людську душевність і духовність у первісній чистоті та недоторканності, захищає їх від впливу зовнішніх темних руйнівних сил.

Зауважимо ще раз, що естетичний настрій людини – це настрій любові-радості та світлої надії у відчутті краси і гармонійності у світі. Відчуття краси, пізнання краси і гармонії супроводжуються любов'ю і радістю, через які людина пізнає красу і досконалість Божої Світобудови. Радісно-любівне пізнання краси світу, відблиску раю на Землі, краси природи і неба говорять нам про те, що наша ноосфера збагачується, душа вдосконалюється, дух зростає. У любові-радості-надії реалізується надприродна здатність людини виходити за межі самої себе, здійснювати співпричетність людського духа до Царства Небесного. За християнським богослов'ям, співпричетність – це взаємозв'язки й особисті стосунки між Богом і людиною у житті, які завжди є особистими. Богослов'я співпричетності ставить на перший план акт особистої зустрічі людини з Богом.

Любов-радість-надія пробуджує людину до природо-, світо- і богопізнання, активізує віру-совість-волю й освітлює уяву-інтуїцію-розум. Відомо, що вся естетика ґрунтується на категоріях краси, яку людина відчуває і сприймає в любові-радості-надії. Радісні настрої та інтереси, що керують нашим пізнанням, входять у ноосферу людини, формують її пам'ять, сприяють зрілості розуму. Радість пізнання, радісне пізнання ведуть нас до вічних істин і таємниць буття. Наша воляюча природа, наша радісна ноосфера, всі наші духовно-розумні здатності спрямовані на різні види пізнання. По суті, все наше людино-, природо- і богопізнання є любовно-радісним пізнанням. Видатний український церковний діяч і просвітитель Київської Русі Кирило Туровський (1130-1182 рр.) був великим оспівувачем духовної краси. Як зазначають історики культури і філософії України, естетичне захоплення красою духовності набирає для Кирила Туровського всеосяжного характеру: “Духовна краса викликає насолоду на небі та землі; її оспівують небесні ангели і люди. Навіть гори і пагорби випромінюють насолоду. Церковне свято освітлене веселощами і радістю. Весь універсум, небеса веселяться, прикрашаючи свої світила, земля радіє, все живе красується”.

Окрім природного світу краси і радості, є ще й сфера художньої культури, де створюється свій світ цінностей. Цей світ уособлює багатство естетичних потреб людини, які виражаються поняттями і законами художньої естетики. Саме у творах мистецтва закріплюється досвід художньо-образного освоєння світу. Естетичні категорії (прекрасне, піднесене, естетичне тощо) допомагають створити модель естетичної практики людини. Естетичну цінність мають предмети і явища, які сприймаються людиною з навколишнього світу, включаючи і саму людину, її зовнішність, дії, вчи-

нки; речі, створені людьми у процесі повсякденної діяльності; продукти духовної діяльності, твори мистецтва. Естетичне як категорія виражає специфічне духовне ставлення людини до світу. Естетичне реалізується через чуттєве сприйняття за допомогою здатностей любові та радості. Можна ще раз зазначити, що світ естетичного і краси – це світ, де людина вільна від нагальної потреби. І це дає їй можливість діяти вільно, розвивати свою особистість, збагачувати свій духовний світ.

Естетичність, що виражається у тріадній активності любові-радості-надії, – це справжня симфонія душі та духа людини. У всіх великих здобутках людської думки, людського духа мистецтво йшло попереду. Саме в мистецтві часто вперше з'являлися симптоми великих оновлень. Сучасна естетика дає чимало прикладів звернення дослідників найрізноманітніших напрямів до граничних засад людського світоставлення і переживання. Найважливішою категорією у цих проблемах є переживання, насамперед естетичне переживання. Переживання при цьому розглядається не просто як психічний факт чи психологічний феномен, а як форма самого життя людини, її світоставлення, діяльнісного буття в культурі. Справді, життя не існує без переживання, а переживання не існує без пізнання, без усвідомлення того, що переживається. Естетичне переживання завжди містить пізнання безмежно цілого саме тому, що не поєднується з іншими в цілісність відкритого процесу пізнання, а безпосередньо є цілим через його значення. У миттєвості переживання концентрується вища радість людського буття, тут час життя спресовується у хвилини. Тому сенсожиттєва цінність естетичного переживання полягає не просто у прилученості до минулого, теперішнього чи майбутнього. Естетичне переживання є найповнішим відчуттям життя. Це рух крізь життя від минулого до майбутнього, від пам'яті до надії та віри. Естетичне переживання єднає всі часи у почутті вічності. Через естетичне переживання в любові-радості-надії зростає і збагачується особистість, формується цілісний духовний світ особистості.

Розділ 4

ДУХОВНО-РОЗУМНІ ТА МОРАЛЬНО-ДУХОВНІ ЗАСАДИ СПІЛКУВАННЯ ЛЮДИНИ З ЛЮДИНОЮ

4.1. Міжособистісне спілкування і його роль у житті та пізнанні людини

Як відомо, жодна людина не існує сама по собі. У попередньому розділі ми з'ясували колективно-суспільний вимір людини, де відзначалося, що кожен із нас може жити лише серед людей і пов'язаний із ними безліччю найрізноманітніших стосунків і відносин. Однією з розвинутих, найбільш універсальною формою взаємозв'язку між людьми є спілкування. У широкому значенні це процес духовної взаємодії між людьми, в якому відбуваються обмін знаннями, інформацією, досвідом, уміннями і навичками, результатами розумової та фізичної діяльності, результатами праці. Спілкування є одним із проявів душевно-духовної сутності людини, особистісною формою існування і функціонування суспільних відносин. Тому воно нерозривно пов'язане з іншими проявами життя і пізнання людей, зокрема з діяльністю та духовним світом людини. І справді, жодна спільна діяльність не може відбуватися без узгодженості та координації людських дій і вчинків, узгодження цілей та інтересів, обміну думками тощо. Формування духовного світу особистості, її свідомості, почуттів, знань також можливе лише завдяки спілкуванню між людьми. Без спілкування неможливий розвиток дитини. Про це свідчать приклади життя дітей, які були позбавлені повноцінного спілкування і не могли розвинутися. Навіть дорослі, якщо їх позбавити на тривалий час можливості спілкування з подібними до себе, можуть втратити набуті ними раніше людські якості. Отже, спілкування є невід'ємним, життєво важливим аспектом душевно-духовного існування (буття) людини, важливою духовно-розумною і морально-духовною передумовою формування особистості людини як соціальної істоти, здатної до творчого життя, до співіснування з подібними до себе. Водночас, спілкування є необхідною умовою існування того чи іншого соціуму, оскільки у процесі спілкування досягається потрібна організація та єдність дій окремих індивідів, здійснюється інтелектуальна і чуттєво-емоційна взаємодія між ними, формується спільність настроїв, поглядів, інтересів і цінностей, досягається взаєморозуміння й узгодженість дій, згуртованість і солідарність, без яких неможлива жодна колективна діяльність.

Універсум людського спілкування надзвичайно багатоманітний. Спілкування здійснюється у різних формах і видах, за допомогою різноманітних засобів, які є невід'ємними чинниками культури і постійно вдосконалюються та збагачуються. У посібнику ми розглянемо переважно спілкування між окремими людьми, тобто міжособистісне спілкування. Спілкування може бути прямим, коли воно відбувається у процесі безпосередніх контактів між партнерами, й опосередкова-

ним, коли між учасниками спілкування існує певна просторово-часова дистанція. Ми не будемо зводити відносини до міжособистісного спілкування простого інформаційного обміну одностороннього характеру, коли людина може сприймати інформацію, яка надходить до неї від інших генерацій, організацій, того чи іншого соціуму або навіть епохи. При цьому людина, що приймає інформацію-знання у такому процесі, саме не може ділитися своїми знаннями, інформацією з іншими. Часом, правда, говорять при цьому про опосередковане спілкування, яке здійснюється, наприклад, завдяки літературі, творам мистецтва або іншим засобам духовної культури. Тут мова йде про засвоєння досвіду минулих епох, поколінь, коли людина виходить за межі свого власного просторово-часового сьогодення, за межі безпосереднього оточення, стає причетною до всієї людської культури і до всіх подій, що відбувалися чи відбуваються на Землі. Завдяки такому опосередкованому спілкуванню людина може усвідомити свою єдність із суспільством, із минулими історичними епохами, з людством загалом, відчутти себе причетною до всього людства. Таке спілкування потребує особливого аналізу. Адже людина входить, по суті, у надприродний вимір міжлюдського спілкування, не обмеженого просторово-часовими рамками. Тут погляд в історію – це погляд у надприродне, у потойбічне, яке перестало бути обмеженим простором і часом.

4.2. Тріадна активність міжособистісної зустрічі, одкровення і спілкування

Спілкування у морально-духовному визначенні – це найвищий рівень суб'єкт-суб'єктних стосунків між людьми, у яких приховані здатності людей як духовно-душевно-тілесних істот. “Спілкування” як поняття є категорією ноології, тобто категорією філософії духа і духовного пізнання. А тому адекватно окреслити сутність спілкування можна лише у відповідній системі ноологічних понять і категорій. І саме у такому контексті можна окреслити раціональні, етичні, естетичні й інші пізнавальні та ціннісні виміри суб'єкт-суб'єктного спілкування. Морально-духовне спілкування реальних особистостей здійснюється в найрізноманітніших конкретних ситуаціях, зокрема у дружніх стосунках. Ці стосунки виражають душевно-духовну спорідненість людей, що спілкуються між собою, їх суверенність і унікальність. Існують різноманітні форми соціально значущого спілкування між людьми: сімейні, педагогічні, політичні, дипломатичні, юридичні та багато інших. У рамках ноології в аспекті нашого посібника про сутність і можливість формування духовного світу особистості є можливість глибше проаналізувати категорію “спілкування”, виокремлюючи цілісну категоріальну структуру – тріаду “зустріч-одкровення-спілкування”. Це означає, що ми досліджуємо інтерсуб'єктивні структури людського буття (комунікації, зустрічі тощо). Оперуючи системою ноологічних понять і категорій, з'ясованих нами у попередніх розділах даного навчального посібника, можна проаналізувати й осягнути ознаки і характеристики тріадної активності зустрічі-одкровення-спілкування.

Людське особистісне “Я” самоусвідомлюється поступово, починаючи з раннього дитинства. “Я” дитини проходить фази усвідомлення типу “мій”, “мені”, “зі мною”. Дивовижним у цьому процесі актуалізації свого власного “Я” є те, що

спочатку переважає усвідомлення людського “Ти” як “Мені-подібного”. Зрозуміло, що це “Ти” не є предметом абстрактного пізнання зростаючого дитячого духа. “Ти” просто дає нам знати про себе, зачіпаючи нас, вступаючи у спілкування з нами, певним чином “вимовляючи” себе нам і викликаючи у нас (у дитячій душі) живий відгук. Так у живому спілкуванні, у взаємообміні душевно-духовними активностями зустрічаються два “Я” і два “Ти”. Але в цьому взаємоставленні та душевно-духовному взаємовпливові для зростаючого, пізнаючого дитячого “Я” зовнішнє “Ти” стає одкровенням – одкровенням себе, явленням себе іншому. Факту такого одкровення одного людського духа другому не може пережити дитина, яка немовлям ізолюється від людського оточення, потрапляючи, наприклад, у тваринне оточення (ефект Мауглі). Трактуючи пізнання іншого “Я” як “Мені-подібного”, як духовного одкровення одного духа іншому виражає важливий ноологічний принцип інтерсуб’єктивності людського буття, людського життя-пізнання. Ноологія вчить, що це є справжнє одкровення, а не вираження якої-небудь психофізичної причини, тому що тут одне само-буття, один духовний суб’єкт (чи суб’єктний дух) “виражає себе”, являє себе, відкривається іншому духові. І це ноологічне пізнання, духовне одкровення неможливо пояснити жодними іншими поняттями про об’єктивний предметний світ. Ноологія, таким чином, розширює й узагальнює зміст богословської категорії “одкровення”.

Узагальнений зміст категорії “одкровення” визначається двома істотними ознаками. По-перше, це є активне саморозкриття, самовиявлення, котре просвічується, спрямовується на “Мене”. Таке одкровення (одкровення знання) різко відрізняється від звичайного типу пізнання, того пізнання, що визначається активністю суб’єкта пізнання і спрямовується від нього (як суб’єкта) на предмети об’єктивного світу. По-друге, це є, насамперед, одкровення духовної реальності, а не того чи іншого змісту явищ природного світу. Це самоодкровення одного людського духа іншому є найпотаємнішим явищем інтерсуб’єктивного (міжособистісного) людського буття-пізнання. Тут здійснюється справжнє диво – диво переходу безпосереднього само-буття за межі себе самого, взаємного саморозкриття одного для іншого двох носіїв духовного буття, які в багатьох інших відношеннях замкненні в собі та є сущими лише для самих себе. Ноологічна дивовижність полягає тут у тому, що через одкровення “Ти” і співвіднесеного до нього саморозкриття “Мене” безпосереднє само-буття зустрічає і пізнає свою власну істоту, себе самого в “іншому”.

У цьому розумному, душевно-духовному процесі задіяні найрізноманітніші чинники (біоенергетичні, психофізичні, інформаційно-енергетичні та ін.). Тут спостерігається взаємовплив душевно-духовних аур, знаходить своє персоналістичне (особистісне) вираження духовно-пізнавальна здатність інтуїції та любові, бо саме в любові людський дух виходить за межі своєї суб’єктивності.

Ноологічна категорія “одкровення” дає нам можливість розглядати Одкровення Боже людині, Одкровення Духа Божого духові людському у відносинах типу “Я – Ти”. Дивовижно! Бог стає для “Мене” “Ти”. І в цій якості “Ти”, в якості Особистісного Ти стає для нас (для мене) Богом-Отцем. Правда, Бог не є одним із багатьох “Ти”. Як Абсолютне Первоначало будь-якої реальності і будь-якого іншого реального “Я”, Бог у Своєму конкретно-позитивному Одкровенні

звертається до кожного людського духа і відкривається йому, об'являється йому. Це означає, що людська особистість в zasadничується в душі, тобто сама є духом, якому Бог відкривається Духом Своїм через Любов, любов Божу і любов людську. Повнота цього богоодкровенного духовно-пізнавального процесу здійснюється в Боголюдині Ісусі Христі та через Нього.

Факт одкровення одного духа другому передую зустріч. Це ще одна ноологічна категорія. Справді, поняття “зустріч” висувається на передній план у багатьох аспектах людського буття, зокрема навчально-виховного процесу. Все справжнє життя реалізується в постійних зустрічах, тому що людське життя-пізнання не можна зрозуміти як ізольоване існуюче переживання у сфері реального “Я”. Категорія “зустріч” є всеохопною і не зводиться до ситуацій типу “розмова між”. Поняття “зустріч” акцентує увагу на духовному зв'язку двох істотно не пов'язаних між собою реальностей. Необхідною характеристикою зустрічі є взаємність стосунків, у яких обидві сторони беруть активну участь. Немає зустрічі людини з деревом чи з горою. А тому зрозуміло, що ноологічна категорія “зустріч” обмежується лише людською і боголюдською сферами.

Дійсно, вживання слова “зустріч” знаходимо і в релігійній, теологічній сфері. Тут багато говориться про Зустріч людини з Богом замість характерного для попередніх часів висловлювання типу “релігійне переживання” та ін. Із викладеного стає зрозумілим, що однієї категорії “зустріч” нам недостатньо для вираження адекватної ноологічної ситуації. А тому лише у тріаді “зустріч-одкровення-спілкування” можна оцінити семантику категорії “зустріч”, а також “спілкування” й “одкровення”. У такий спосіб розширюється горизонт нашого розуміння всіх трьох складових цієї тріади, стає зрозумілим її істотний ноологічний вимір.

Видатний швейцарський богослов Карл Барт (1886-1968 рр.) добре розумів ноологічну значущість категорії “зустріч”: “Я існую – це дійсно так, але коли я мушу описувати цей факт, то виявляється, що я існую в зустрічі, вона є моїм першоджерелом, моєю домівкою. Без неї унеможливився б увесь мій внутрішній світ. З самого початку моє власне буття істотно пов'язане з буттям Ти”.

Аналіз категоріальної структури “зустріч-одкровення-спілкування” свідчить, що справжнє спілкування передбачає над-часову духовну зустріч особистостей. У справжньому спілкуванні виражається цілісність духовного буття особистостей і демонструється повнота його присутності. Повнота спілкування, а саме тріадна активність зустрічі-одкровення-спілкування, має здійснюватися в навчально-виховному процесі. Виховувати – означає зустрічатися і спілкуватися у гармонійній співпричетності, у морально-духовній атмосфері безмежної пошани один до одного і до всіх інших, поваги до буття (явного і неявного, можливого і загадково-таємного тощо).

У тріадній активності зустрічі-одкровення-спілкування реалізується максимальне і найтонше відчуття особистісного духовного буття і буття інших людей. Ця тріадна реалізація зустрічі-одкровення-спілкування виражає людське буття і спів-буття (взаємо-буття) перед Лицем Божим, перед Всеохопною Божою Істиною-Благом-Красою.

Досліджувана нами триадність випромінюється з тиші душевно-духовного єства людини у повнозвуччя зустрічей і одкровенень ближніх – ближніх у спільній долі становлення і зростання духовних особистостей.

Але, на відміну від глибинного духовного спілкування, що розглядається, можливі різні форми поверхневого, егоїстично спрямованого спілкування, по суті, псевдо-спілкування, до якого звикла сучасна людина і яке знаходить вияв у масовій культурі, зокрема у псевдокультурі. Таке псевдо-спілкування є суто інформаційно-комунікаційним. Воно орієнтоване, передусім, на формальні, суто зовнішні сторони взаємодії суб'єктів. Під час такого псевдо-спілкування, людина не прагне до подолання відстані між собою та іншим, тим більше полюбити ближнього як саму себе. При такому інформаційно-комунікативному спілкуванні здійснюються процеси текстових, жестових та емоційних повідомлень, циркуляція інформації, контакти-зіткнення і т. ін.

Розглянувши морально-духовну триадну активність зустрічі-одкровення-спілкування, нам стає зрозумілою якісна відмінність цієї активності від псевдо-спілкування. Ситуація зустрічі-одкровення-спілкування передбачає обопільно адекватний стан осіб (суб'єктів) і здійснюється як на рівні практичної дії, так і на ноологічному (ментальному) рівні, тому що глибинне, морально-духовне і духовно-розумне спілкування – це одночасне входження в ноосферне осереддя людини та її культури. При цьому має місце безумовно-ціннісне ставлення людини до людини, пріоритет вищого над нижчим, досконалого над менш досконалим. А тому справжня морально-духовна зустріч є випробуванням для людей. Ситуація такої зустрічі прояснює, ким є людина насправді. І в цьому проясненні та потрясінні людина все ж таки мусить зберегти саму себе. До зустрічі-одкровення-спілкування ми маємо прагнути лише з тими, хто дружньо ставиться до нас. Бо не кожен контекст, зіткнення людей між собою є зустріччю, а тим більше спілкування й одкровення.

Із викладеного у цьому параграфі можна зробити висновок про те, що подолання ізольованості та відчуженості людей можливе лише через морально-духовні чинники зустрічі-одкровення-спілкування. Особисті стосунки, які реалізуються при цьому, перетворюються у морально-духовні (етичні) відносини. При цьому передбачається морально-духовна відповідальність, тобто така, яка не нав'язується ззовні. Ноологічна ситуація зустрічі-одкровення-спілкування має різні виміри й ознаки. Ми проаналізували лише деякі з них.

4.3. Морально-духовна культура спілкування

Як уже зазначалося у п. 4.2, спілкування реалізується у триадній активності міжособистісної зустрічі й одкровення, тобто спілкування в його морально-духовному визначенні – це найвищий рівень суб'єкт-суб'єктних стосунків між людьми. Подолання ізольованості та відчуження людей можливе лише через морально-духовні чинники зустрічі-одкровення-спілкування.

Людина як духовна істота завжди шукає кращого, адже таємничий голос її віри-совісті-волі кличе до досконалості. Вона, можливо, і не завжди усвідомлює, якою повинна бути ця досконалість, але прагнення знайти шляхи доскона-

лості надають людині гідності духа, відкривають можливості творити культуру на землі, однією зі складових якої є морально-духовна культура людства. У цій останній зростає особистісна моральна культура, яка визначається, за В. О. Сухо млинським, тим, наскільки ти глибоко усвідомлюєш для всіх людей потреби, наскільки свідомо орієнтуєшся на них у своїй діяльності. Те, що добре людям, повинно стати твоєю моральною схильністю, твоєю потребою, прагненням, бажанням. Лише за цієї умови ти станеш справді вільною, а отже, і щасливою людиною.

У сучасній науковій літературі моральна культура характеризується закріпленням у суспільній думці моральних цінностей, які визначаються і практично використовуються більшістю людей; ступінь засвоєння прогресивних моральних цінностей та оволодіння ними і навичками їх реалізації характеризує моральну культуру кожної особистості, зокрема педагога і студента, вчителя й учня та ін.

Наведені визначення (а ними, зрозуміло, не вичерпується весь спектр філософсько-педагогічного аналізу даного явища) свідчать про багатогранність моральної культури, її поліаспектність і внутрішню суперечливість.

Моральна культура особистості постає як єдність, передусім, двох суспільних явищ: культури і моралі. З одного боку, вона є “культурою” в моралі, з другого – висвітлює моральний аспект (цінність) культури. Тому аналіз моральної культури передбачає розкриття глибинних взаємозв’язків між культурою і мораллю, що, у свою чергу, можливо лише на основі системного аналізу людської культури, сутності та структури моралі, їх соціальних функцій, ролі в суспільній життєдіяльності людей.

Йдеться, передусім, про поняття “культура”, яке несе надзвичайно велике навантаження (вчені знаходять для нього понад 500 визначень). Проте ми свідомо уникаємо тут формальних дефініцій, оскільки це виходило би далеко за межі нашого дослідження, і зосереджуємо увагу на найбільш сутнісних її аспектах.

Нам імпонує погляд В. С. Біблера, який наголошує на тому, що лише в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. стало можливим зрозуміти феномен культури у вимірі всезагальності, тобто зрозуміти її у справжньому сенсі буття. Логічний розвиток висвітлення цієї провідної думки філософа-культуролога знаходить свій вияв у таких трьох судженнях:

1. Культура є формою одночасного буття і спілкування різноманітних – минулих, сучасних і майбутніх – культур, формою діалогу і взаємонародження цих культур.

2. Культура – це форма детермінації індивіда у горизонті особистості, форма самодетермінації нашого життя, свідомості, мислення; тобто культура – це форма вільного вирішення і перевирішення своєї долі та свідомості, її історичної і загальної відповідальності.

3. Культура – це знаходження “світу вперше”.

Спробуємо коротко пояснити зміст цих фундаментальних положень, звернувшись спочатку до першого судження, в основу якого покладено спілкування, діалог.

Всезагальність діалогу культур передбачає спілкування на ґрунті взаєморозуміння, рівноправності, толерантності, справедливості. А це, у свою чергу, вимагає подолання застарілих національних антагонізмів, культурно-расових прихильностей, вияву повної національної неупередженості. Скільки зусиль потрібно, наприклад, для того, щоб локалізувати застарілі антагонізми – англо-арабський, російсько-польський, індо-пакистанський, вірмено-турецький і т. ін. Неабиякі виховні засоби потрібні для того, щоб зруйнувати комплекс пригніченого самолюбства, притаманний багатьом малим і середнім націям. Цей комплекс і нині досить часто заважає малим націям дружньо ставитися до своїх сусідів, збуджує агресивні інстинкти і бажання досягти власної величі за рахунок приниження інших. Проте це лише один аспект проблеми. Багатьом західним націям потрібно подолати в собі почуття зверхнього ставлення до інших народів. Отже, як на рівні суспільства, нації, так і на рівні особистості необхідна психологічна зміна у сприйнятті один одного, умінні відчувати себе, передусім, членом космічного цілого, потім – членом людства, і лише після цього – членом нації, а не навпаки. Інакше діалог культур не відбудеться.

З цього погляду в розвитку і впровадження ідеї діалогу культур педагогові належить особливе місце. Він повсякденно спілкується зі студентами, формує їх світогляд на основі здобутків національної та світової культури, особливо на основі текстів культури.

Цікаві приклади щодо контекстуального принципу діалогу культур наводить М. Гольберг. Аналізуючи творчість М. Зерова, зокрема його цикли сонетів “Мотиви Одиссея”, “Образи й віки”, він показує, як українська культура веде діалог із культурами інших народів і епох, виявляючи свою глибоку самотність, своє ставлення до того, що висловлено іншими народами. Надбання однієї культури стає імпульсом для створення нових цінностей іншого, “чуже” слово стає своїм. Інший приклад: Євген Маланюк до свого твору “Не треба мрій” дає епіграф з вірша “П’яний корабель” А. Рембо: “Померти на варварських ріках”. Два тексти вступають у своєрідний діалог. Є. Маланюк то погоджується з Рембо, то полемізує з ним. Знову відбувається взаємодія текстів, що потребує великої уваги дослідника-педагога, який зумів би виявити сутність цього діалогу і довести його глибоко гуманістичний зміст до студента.

Узагальнюючи сказане, підкреслимо: роль і обов’язок педагога полягає в тому, щоб послідовно делікатно й неупереджено показувати вихованцям, що нового вносить та чи інша культура у загальнолюдську скарбницю, наскільки вона здатна сприймати досягнення інших культур, вслухатися в “чуже” слово (Бахтін), як вона вміє “чуже” зробити своїм.

Концептуальне положення В. Біблера про те, що культура – це форма детермінації та самодетермінації людської долі, також, на наш погляд, потребує пояснення. Сутність його ось у чому. На свідомість, волю, почуття людини нескінченним потоком спадають найрізноманітніші сили зовнішньої і внутрішньої детермінації (детермінізм – лат. *determinare* – визначати – філософська концепція, яка визнає об’єктивну закономірність і причинну зумовленість усіх явищ природи й суспільства (протилеж. індетермінізм). Це – сили економічного, соціального, державного тиску, сили впливу середовища, екологічної кризи,

системи освіти, “масової культури”. Це сили економічної, біологічної агресивності, жорстокості, які цілеспрямовано збуджують, цинічно рекламують і поширюють засоби масової інформації.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. сили зовнішньої та внутрішньої детермінації досягли катастрофічно згубних меж. Особливо гостро це відображається на молоді, яка через свій психофізіологічний розвиток найбільш сприятлива до різних явищ антикультури. Отже, і тут роль педагога надзвичайно велика. Він покликаний зробити все можливе, аби зменшити сприйнятливості студентів до псевдокультури, аморальності. Залишається надія на збереження людства, цивілізації. Вона знаходить вияв, хоч і слабкий поки-що, у силі взаємодії, самодетермінації, нелінійності “самодії”, притаманних справжній культурі. Чим вищий рівень самодетермінації, культури людини, тим вона моральніша, тим точніше здатна визначити своє життя, вчинки, свідомість, долю в найрізноманітніших і найвіддаленіших наслідках. З іншого боку, тим невідворотнішим стає її опір усьому аморальному, антикультурному. Неминуче зіткнення сил зовнішньої та внутрішньої детермінації та самодетермінації є вирішальним у визначенні буття і свідомості сучасної людини.

Творення культури генетично і соціально-історично відбувається на засадах самопрагнення, цілеспрямованої людської діяльності. Людина працює не лише “на себе”, але й на суспільство, на інших людей. Так здійснюється феномен людської самодетермінації. Так виникає широке підґрунтя культури як загальне визначення всіх форм людської праці, спілкування, свідомості та, врешті-решт, мислення (тобто здатності змінювати своє спілкування і свідомість).

Декілька пояснень щодо третього судження: культура – це знаходження “світу вперше”.

Культура своїми творами дозволяє нам – авторам і читачам – ніби вперше народжувати світ, буття предметів, людей, своє власне буття з площини полотна, хаосу, кольорів, ритмів поезії, філософських начал, миті морального очищення. Разом із тим, у творах культури цей уперше створюваний світ сприймається в його вічній незалежній від нас абсолютній самотності. Це надзвичайно важливе розуміння культури має для педагога ту особливість, що він не лише для себе відкриває “світ уперше”, але і для вихованців. Отже, його відповідальність ніби подвоюється.

Саме таке розуміння “світу вперше” є логічним вихідним підґрунтям і першого (спілкування на межах культур), і другого (можливість самодетермінації) визначень культури.

У цьому тлумаченні стає зрозумілим, що предметними засадами всіх “зрізів” і “проекцій” ідеї культури виступає сфера творів як подільних одиниць (“атомів”, “монад”) нескінченного культурного буття.

Як зазначає Біблер, кожне з наведених суджень про культуру є єдиним і загальним, воно вбирає в себе всі “ознаки” і “феномени” культури. Культура цілісна і єдина, мова йде про “три осмислення” цієї цілісної, неподільної культури у житті та свідомості людини.

Змістовну основу моральної культури становить мораль, яка характеризується у філософській і етичній літературі як сфера (спосіб) нормативної регуляції діяльності людини в суспільстві, особлива форма суспільної свідомості та вид суспільних відносин.

Головне в моралі – її регулятивна здатність. Моральна регуляція – це не безперервний процес приведення у відповідність до діючих у суспільстві моральних норм реальної поведінки особистостей, груп, колективів.

Моральна регуляція передбачає: а) наявність ідеалу, який містить портрет “кращого Я”; б) систему норм, виконання яких є засобом досягнення моральної цілі, ідеалу; в) оцінку поведінки; г) специфічні форми соціального контролю, які забезпечують виконання норм. Вона є складною взаємодією нормативних і ненормативних форм і засобів. Причому моральні норми й оцінки у процесі практичного “вживання” взаємодіють з іншими духовними феноменами, які також сприяють активному впливові на поведінку людей.

Специфіку моралі як соціального регулятора, її відмінність від інших соціальних регуляторів (права, політики, науки і т. ін.) можна простежити за такими основами: за генезою, сферою, об’єктом, предметом і способом регуляції.

За своєю генезою мораль є однією з історично перших форм соціальної регуляції, поява якої була зумовлена виникненням первісних відносин у системах “людина – людина”, “людина – рід”, “людина – плем’я”, “людина – колектив” і т. ін. Вже на зорі української історії, виступивши першою формою суспільної самосвідомості, мораль регулювала основні сфери людської життєдіяльності: трудову діяльність, розподіл матеріальних благ, виховну діяльність. У первісних колективах мораль регулювала цілепокладаючу, ціннісно орієнтовану людську активність. Звернення до авторитетів предків, посилення на усталені поведінкові зразки (“так повинно бути тому, що так заповідали нам предки”, “так завжди було” і т. ін.) було достатнім для регуляції поведінки, яка не відхиляється від стереотипів, що склалися. І тому тут панував звичай, який ґрунтувався на табу (забороні) норми. Заборони володіли величезною силою, оскільки спиралися на жорсткі санкції – на межі позбавлення життя людини, яка порушила моральне табу.

Сферою морального регулювання є вся сукупність відносин особистості та суспільства. Більше того, мораль існує лише в цих відносинах і через них. І тут можна підкреслити таку особливість моралі, як її спонукаючий (імперативний) характер.

У якості *об’єкта* морального регулювання виступає поведінка особистості. Будь-які уявлення про обов’язковість, ідеали, нормативні настанови залишаються прекрасними словами, якщо не будуть забезпечені ефективні механізми їх впливу на людину і реалізація нею цих уявлень у практиці своєї поведінки.

Поведінка людини є сукупністю вчинків особистості, які здійснюються у відносно тривалій період у різноманітних умовах. Зрозуміло, вони піддаються моральній оцінці, оскільки, врешті-решт, це – найбільш об’єктивний показник морального стану, моральних якостей, мотивів поведінки людини.

Предмет морального регулювання різноманітний і широкий, але головне в ньому – це співвідношення інтересів особистості та суспільства. Гармонійна єдність суспільних і особистісних інтересів є одним із центральних принципів моралі.

З погляду *способу* мораль здійснює свою регулятивну функцію на основі усвідомленого і добровільного прийняття і дотримання людьми відповідальних прин-

ципів і норм, а також “примусового” характеру сили громадської думки. Моральні вимоги, які ставляться до людей, і контроль за їх виконанням здійснюється засобами духовного впливу – через почуття обов’язку, честі, відповідальності, совісті тощо, які кожна людина, незалежно від посади, повинна усвідомити і зробити мотивами своєї поведінки, постійно оцінюючи і самооцінюючи ці вчинки.

Слід зазначити, що у кожній сфері буття, у кожному соціальному організмі суспільства моральна регуляція виявляється специфічно. Для педагога проблема моральної регуляції має, передусім, практичне значення. Як керівник студентського колективу педагог сам повинен бути не лише взірцем моральної поведінки, але й виховувати високі моральні якості у студентів, вміло керувати їх моральним станом.

Моральна регуляція в умовах педагогічної діяльності дозволяє розкрити її “інструментарій”. До нього можна віднести такі елементи, як моральні ідеали, моральні норми, моральні принципи, громадська думка, моральний авторитет, традиції, заповіді, звички, правила.

Розглянемо окремі з перелічених елементів. У механізмі моральної регуляції певний інтерес становлять моральні ідеали.

Ідеали не несуть у собі безпосередньо вираженої імперативної сили, тому вони не відносяться до нормативного аспекту і моральної свідомості. З нормами моралі ідеал пов’язаний лише ідеєю обов’язку, тобто ідеєю можливості доведення існуючої норми до досконалості. Ось чому В. О. Сухомлинський писав: “Я вбачаю одне з найважливіших завдань школи у тому, щоб упередити в кожній людині доброту і сердечність, чутливість до всього живого, в чому втілені краса і велич життя... Не можуть бути доступними високі ідеали безсердечній людині, не здатній до тонких переживань”.

Головним елементом у здійсненні регулятивної функції моралі є моральна норма. У ній виражені моральні вимоги суспільства, держави, колективу. Моральні вимоги визначають основні моральні обов’язки педагога стосовно вихованців. Вони охоплюють сферу моральної необхідності та, як і інші соціальні норми, носять імперативний характер. У нас, – писав А. Макаренко, – моральні вимоги до людини повинні бути вищими за середній ступінь людського вчинку. Мораль взагалі вимагає, щоб поведінка рівнялася на більш досконале.

З аналізу змісту категорій “культура” і “мораль” випливає висновок про те, що ці поняття є достатньо однорідними, співвідносними. Проте ця співвідносність потребує окремого пояснення. Передусім, це пов’язано з тим, що мораль у культурі, як і в суспільному житті, не має свого строгого, фіксованого положення, а є “зрізом” і аспектом усього суспільного існування людства. І в культурі, й у моралі суспільства, особистості надзвичайно важливу роль, як зазначено вище, відіграє спілкування. Справжня культура гуманізує спілкування людей, відкриває все нові можливості його вдосконалення. Отже, поняття “культура” підкреслює, підсилює змістовий аспект поняття “мораль”, тобто акцентує увагу на своєрідності моральних цінностей. Можна сказати, що вона не лише висвітлює роль моральних цінностей для суспільства, але й підносить цінність на рівень “форми”, способу, яким ці моральні цінності реально функціонують у спілкуванні, міжособистісних та інших суспільних відносинах.

Водночас, будучи невід’ємною складовою культури, мораль активно сприяє духовному піднесенню особистості, її культуротворчій діяльності.

У цьому аспекті мораль виступає не лише важливим чинником розвитку культури, але і як оволодіння людьми гуманним ставленням один до одного. Саме на це звертав увагу великий гуманіст ХХ століття А. Швейцер у знаменитій праці “Культура й етика”: “Істинно моральною людиною є лише тоді, коли вона підкоряється внутрішньому збудженню допомагати будь-якому життю, якому може допомогти, й утримується від того, щоб завдати живому будь-якої шкоди”. Мораль допомагає проникнути у внутрішній зміст формування і функціонування культури особистості.

Зрозуміло, що взаємовплив моралі та культури не є лінійним, простим. Тут можливі та мають місце суперечності, певні неузгодженості, негативні наслідки. Наприклад, в умовах, коли відбувається перехід від “закритої” культури до “відкритої”, виокремлюються культурні запити, стикаються техніко-реалістична культура і загальна культура особистості. За цих умов культура комерціалізується, підсилюється відносно престижне її використання. “Масова культура” стає здатною спрямовувати моральні якості в корпоративно-бюрократичні способи використання цих якостей. “Нігілістичну” моральну підсистему активно формують інші спеціалізовані сегменти культури, передусім, “елітарна культура”, яка нині за змістом усе більше наближається до “масової”.

Детермінація саме такої взаємодії призводить до формування сурогату спілкування, яке втрачає свій гуманістичний зміст і цінність, оскільки псевдокультура завжди нищила моральні ідеали, почуття, переживання особистості. Усе це утруднює роботу педагога у напрямі виховання моральних якостей вихованців, ускладнює процес відкриття “світу вперше” на засадах людської культури.

Педагогові слід також мати на увазі, що формування світогляду, моральних звичок, почуттів, мотивів поведінки відбувається і на ґрунті культурно-регіональних традицій. Отже, виховуючи підростаюче покоління, йому належить враховувати моральну свідомість населення регіону, його звичаї, цінності, побут тощо.

Таким чином, викладене дає підстави для висновку про те, що діалектичне поєднання, входження категорії “мораль” у категорію “культура” і навпаки утворює якісно нове поняття – “моральна культура”.

Моральна культура педагога – це позитивна духовна цінність, система моральних знань і переконань, почуттів і навичок, норм і відносин, інтересів і потреб, культурно-морального досвіду і безпосередньої поведінки, спрямована на самовдосконалення, навчання і виховання особистості.

Морально-духовна культура знаходить свій вияв у спілкуванні зі студентами, вихованцями. Поняття “спілкування” не є тотожним із терміном “комунікація”. Будь-який аналіз комунікації часто-густо фіксує лише формальний аспект проблеми: яким чином інформація передається. Водночас, в умовах людського спілкування інформація не лише передається, але й формується, уточнюється, розвивається. Отже, доцільно розглядати спілкування у більш широкому розумінні, а саме як процес взаємозв’язку, взаємодії суспільних суб’єктів, у якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, вміннями і навич-

ками, а також результатами діяльності; одна з необхідних і загальних умов формування і розвитку суспільства й особистості.

Спілкування – це завжди рух людини до людини. Причому цей рух має бути синхронним. У процесі спілкування відбувається взаєморозуміння, взаємодія, утверджується радість буття. Недаремно французький письменник, поет С. Екзюпері наголошував, що найбільша розкіш – це розкіш людського спілкування. Бар’єр у спілкуванні утворюється тоді, коли між співрозмовниками настає недовіра, упередженість, несприйняття з боку учасників спілкування.

Досліджуючи проблему спілкування, В. А. Семиченко та В. С. Заслуженюк доводять, що в його процесі реалізуються такі основні функції:

1. *Контактна* – встановлення стану обопільної готовності приймати та передавати повідомлення і підтримувати взаємний зв’язок до завершення акту.

2. *Інформаційна* – обмін повідомленнями (описаннями, запитаннями та відповідями).

3. *Спонукальна* – заохочення партнера або ж самого себе (стимулювання та аутостимулювання) до виконання певних дій.

4. *Координаційна* – взаємне орієнтування й узгодження дій, коли йдеться про спільну діяльність.

5. *Пізнавальна* – адекватне сприйняття і розуміння сенсу повідомлення, а також взаємне розуміння одне одного (намірів, установок, переживань, станів партнерів).

6. *Амотивна* – або неусвідомлений “обмін емоціями”, або один із партнерів збуджує в іншому певні емоції.

7. *Комунікативна* – усвідомлення і фіксування свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв’язків.

8. *Впливова* – функція, спрямована на зміну стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери партнера (намірів, поглядів, думок, рішень, уявлень, потреб рівня активності, смаків, норм, поведінки, оціночних критеріїв тощо).

Практика людських відносин свідчить, що чим вища культура педагога, тим ефективнішим є механізм спілкування його зі студентами. Адже спілкування – це завжди пізнання, сприймання і розуміння один одного. Людина, яка володіє високим рівнем духовності, здатна скоріше поставити себе на місце іншої, не лише сприйняти її біль чи радість, але й зрозуміти внутрішні чинники її діяльності, поведінки. І, навпаки, низький рівень людської культури педагога здатний спричинити відчуженість у взаєминах, провокувати конфліктні ситуації у системі відносин “педагог – студент”, “студент – педагог”. Відомі непоодинокі випадки, коли нерозуміння педагогом внутрішнього світу студентів ставало причиною трагічних ситуацій, непередбачуваної поведінки вихованців.

З іншого боку, співрозмовник, якому притаманна висока моральна культура, не стане постійно підкреслювати значущість власного “Я”. Тактовна і скромна людина, наголошував К. Ушинський, не скаже про себе жодного слова. І навіть тоді, коли розмова відбувається за проханням оточуючих, вихована людина буде намагатися перевести її на іншу тему.

Теми спілкування можуть бути дуже різними. Але, як слушно зазначив Л. М. Толстой, розповідати смішні, гумористичні історії у колі співрозмовників по-

винен той, хто вмiє це робити. Письменник зауважив, що iснує три групи оповiдачiв: першi, розповiдаючи, самi смiються, а слухачi мовчать; другi смiються разом зi слухачами; третi, найкращi, заставляють слухачiв смiятися до слiз, але самi не смiються. Пiд час такого спiлкування слiд дотримуватися мiри. Якщо спiврозмовники розважаються лише на одну тему, то це є свiдченням їх високого iнтелектуального рiвня. Високоморальна i культурна особистiсть не стане зловживати ущипливiстю. Проте не секрет, що такими вадами страждають не лише студенти, але й деякi педагоги. Причому, як правило, ущипливiсть виглядає наiвно i фiксує увагу, передусiм, на недолiках самого “дотепника”.

Спiлкування – це не лише вмiння гарно говорити, але й уважно слухати. Вихована людина нiколи не перерве спiврозмовника. Не варто говорити голоснiше вiд свого спiврозмовника, дратуватися, втрачати поблажливий, ввiчливий тон.

Вихована людина, спiлкуючись, дивиться в очi спiврозмовнику, не займається якимись iншими справами. Усе це викликає нiяковiсть у того, хто говорить, збиває з думки i приносить розчарування. Культурна особистiсть нiколи не вiдповiдає на питання рiзко, сухо, бездумно.

Коректнiсть, тактовнiсть особливо необхіднi у спiлкуванні педагога i студента. Образливий тон того чи iншого вчителя приносить багато шкоди i справi навчання та виховання студентiв, i самому педагоговi, який повинен бути ввiчливим зi студентами, не зважаючи на погане самопочуття, особистi неприємностi тощо. Вiн повинен намагатися тримати себе врiвноважено, привiтно, щиро, не втрачаючи влади над собою за будь-яких обставин. Ми цю думку формулюємо у такий спiсiб:

Так, влада – вада,
А ще з боротьбою.
Найбiльша влада –
Влада над собою.

Справжньому педагоговi, як i загалом висококультурнiй людинi, чужi погорда, презирство, зверхнiсть, пихатiсть i т. iн. Вiн намагається уникати ситуацiй, за яких стає можливим принизити студента. Педагог не повинен бути офiцiйним, пiдкреслювати свою вищiсть. Виявляти ввiчливiсть, тактовнiсть слiд до всiх студентiв, а не лише до окремих “пестунчикiв”.

Педагоговi слiд мати на увазi, що спiлкування буде продуктивнiшим тодi, коли предметом розмови буде те, що студента найбiльше цiкавить, що вiн найбiльше цiнує. Навiть якщо студент висловлюється про свої зацiкавлення дещо неточно, не бажано заперечувати йому категорично. Треба поважати його думку. При цьому з боку педагога має бути максимум уваги, намагання подивитися на речi з погляду студента. Про помилки студентiв краще говорити не прямо, а мимохiть, наголошуючи, що кожен може помилятися, але головне тут – умiти своєчасно виправити свої помилки i не допускати їх у майбутньому. Водночас, найменший успiх студента, його правильна думка мають бути поміченими i пiдтриманими викладачам.

Педагог має значно бiльший життєвий досвiд, нiж студент. Тому в процесi спiлкування вiн не повинен чiплятися за слова, надто звертати увагу на друго-

рядне, несуттєве. Краще викласти свій підхід до того чи іншого питання і запропонувати шляхи його розв'язання.

4.4. Рідна мова – засіб спілкування

Мова – найцінніший скарб народу. Українська мова зазнала значних втрат внаслідок заборон, переслідувань і обмежень. Усе це негативно позначилося не лише у сфері її суспільного функціонування, але й у царині міжособистісного спілкування людей. Нині є добра правова основа для того, щоб утвердити українську мову як основний засіб спілкування всіх громадян України. Маємо на увазі 10 статтю Конституції України, в якій зазначено: “Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом”.

На реалізацію даної статті спрямовані й “Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови”, затверджені Постановою Кабінету міністрів України № 998 від 8 вересня 1997 р.

У них визначено напрями розвитку української мови й основні завдання, виконання яких покладене на центральні та місцеві органи виконавчої влади. Серед них магістральними є:

- українська мова як державна;
- українська мова як мова української нації, основа її духовної та художньої культури, науки, освіти;
- українська мова в засобах масової інформації;
- українська мова у світі.

До основних належать і напрями наукових досліджень, які мають створити міцну, надійну базу розвитку і поширення сучасної української мови в усіх її функціональних виявах.

Як відомо, до найважливіших загальномовних функцій належать: гносеологічна, мислетворча, номінативна, експресивна, естетична, культурологічна, ідентифікаційна, комунікативна та ін.

Гносеологічна – спрямована на пізнання сутності буття Бога, Людини, Всесвіту. Мова – це універсальний спосіб пізнання світу і самопізнання людини. Як одна з головних ознак нації, вона є безмежною скарбницею неперервної історичної пам'яті українського народу, його ідеалів, моралі. І хоч мови мають спільну гносеологічну основу, все ж мовна картина цього відображення світу в кожного народу своя, вона найближча генетичній природі представника саме цього періоду.

Мислетворча – покликана формувати думку, свідомість нації та на цій основі сприяти духовно-практичній творчості кожної особистості й українського народу в цілому. Аналізуючи зв'язок між мисленням, творчістю і мовою О. О. Потебня писав: “Мову можна порівняти із зором. Подібно до того, як най-

менша зміна в устрої ока і діяльності нервів зору неодмінно дає інші сприйняття і тим впливає на весь світогляд людини, так кожна дрібниця в устрої мови повинна давати без нашого відома свої особливі комбінації елементів думки. Вплив будь-якої дрібниці на нашу думку єдиний і нічим незмінний”. Багатоманітність мов – це багатство людської думки, її краса і нездоланність. Усунення відмінностей мов, створення чогось на зразок загальнолюдського призвело б лише до зниження рівня думки, її стандартизації, банкрутства. Ось чому слід визнати неефективність спроб запровадити у структуру духовної культури штучні мови (наприклад, есперанто).

Отже, мова – це втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її. Борімося за красу мови, правильність мови, за присутність мови, за багатство мови, – закликав М. Рильський.

Естетична – полягає в тому, що літературна українська мова формує суспільно-естетичний ідеал, виражаючи його у вигляді художніх образів, із допомогою яких соціальні ідеї, моральні норми, естетичні цінності суспільства перетворюються в особистий досвід людини, що сприймає ці образи, в органічні набутки її характеру. Мова – найістотніший засіб виховання краси людської душі, її почуттів, смаків, потреб, цінностей, збагачення її діяльності.

Культурологічна – виявляється в тому, що культура дається людині через мову і в мові. Мова є визначальною ознакою духовної культури і формою освоєння універсуму людського буття, передачі новим поколінням соціально-культурного досвіду. На думку німецького філософа і мовознавця В. Гумбольдта, у мові виявляється гуманістична сутність освіти і культури. Мислитель висловив парадоксальну думку, мовляв, не люди оволодівають мовою, а мова оволодіває людьми. На мовному ґрунті реалізується діалогічний зв'язок української культури й освіти зі світовими культурно-освітніми процесами.

Ідентифікаційна – допомагає усвідомити, як українці у межах певної спільності ототожнюються з іншими, які також мають національне сприйняття. Ідентифікація засобами мови плідна тому, що здійснюється у часовому і просторовому вимірах, що дає змогу відчувати через мову неперервності українських традицій, зв'язок поколінь, спільність прагнень українців із різних земель. Для українців, землі яких були розділені між сімома чужими державами, українська літературна мова була, за висловом Івана Франка, репрезентанткою єдності, “рідним огнивом”, яке єднало українців з усіх земель, виховувало відчуття спільності.

Комунікативна, суть якої виявляється у спілкуванні як діяльності, взаємодії, опосередкованості людських відносин. Мова виступає важливим чинником національного виховання. Рідна мова в якості основного засобу спілкування – це той ґрунт, на якому духовно зростає й розквітає нація. Але чи відповідає мовна ситуація в Україні тому, щоб функція комунікації була зреалізована? Чи всі громадяни України спілкуються українською мовою, люблять її, пишуться нею?

На перший погляд, може здатися, що мовна проблема в Україні вирішена. Проте реалії показують, що це далеко не так. В сучасних умовах найважливішою етнічною проблемою в Україні тривалий час залишатиметься проблема росіян та росій-

ськомовного населення і їх взаємодія з україномовним населенням. Згідно з офіційною статистикою, правда, дещо застарілою, в Україні нині проживає 11 мільйонів 355 тис. росіян чи 22% від загального населення (приблизно 50 млн.). В основному вони проживають у північно-східному регіоні навколо Харкова – 1 млн., а також у Донецькій, Дніпропетровській та Луганській областях (4,5 млн.) та на півдні України – навколо та у містах Одесі, Миколаєві та Херсоні. У цих регіонах вони становлять суттєву частку – від 30% до 47% загальної кількості населення. У Криму росіяни та російськомовне населення становить більшість. Отже, якщо порівнювати їх з етнічними групами в Україні, що загалом не дуже чисельні й усі разом становлять 5,2% населення держави, то ми побачимо, що чотири з п'яти неукраїнців в Україні є росіянами. Крім того, варто мати на увазі, що понад 4 мільйони українців в Україні перейшли на російську мову в повсякденному спілкуванні: у Луганську – 53%, у Донецьку – 74%, і у Криму – 89%. Представники різних етнічних груп, які проживають у цих регіонах, також є російськомовними: у Донецьку й області – 98% білорусів, 79% греків, 92% євреїв. У більшості східних і південних областей росіяни разом із рештою російськомовного населення становлять істотну більшість (у Донецьку – 68%, а у Луганську – 63%) від загального населення регіонів. До цього можна додати, що дуже незначний відсоток росіян і решти російськомовного населення у регіоні, згідно з даними перепису 1989 р., зазначили, що вони вільно володіють мовою українською: в Одесі – 23%, а у Криму – 10%, тому не дивно що у цих регіонах панівною є російська мова.

Незначною залишається і мережа українських шкіл у названих вище регіонах. Так, наприклад, у Дніпропетровську в 1995 р. було 7,7% українських шкіл, де навчалося лише 4% учнів від їх загальної кількості, у Донецьку – 2,6%, у Луганську – 1,7%, в Одесі – 14%, в Харкові – 21%, у Запоріжжі – 26%. Отже, потрібно захищати українську мову, створювати умови для її розвитку і повнокровного функціонування у кожній клітині суспільного державного організму. У вищих закладах освіти України I–II та III–IV рівнів акредитації навчання набуло стану рівноваги. Тобто в Україні українською та російськими мовами навчається приблизно однакова кількість студентів, що в майбутньому, очевидно, забезпечуватиме стійку двомовність українського суспільства.

Водночас середній освітній рівень росіян в Україні все ще дещо перевищує середній рівень освіти серед українців. Отже, кількість людей із вищою та незакінченою вищою освітою серед росіян складає 19%, а серед українців – лише 13%.

Слід звернути увагу й на інше. Згідно з чинним законодавством, усе офіційне діловодство у державі переведене на українську мову. Принаймні це стосується діловодства у столиці, Центральній і Західній Україні. У Криму та кількох східних областях у місцевому діловодстві вживається російська мова. Цікавою також є ситуація, коли усне спілкування у державній установі, у міліції чи податковій інспекції здійснюється російською мовою, а всі офіційні папери заповнюються українською мовою.

Те саме стосується і мови засобів масової інформації, коли основною мовою передачі є українська. Досить часто у передачах як українськомовного радіо, так і телебачення, особливо коли мова йде про прямий ефір або спілкування на

вулиці чи інтерв'ю, переходять з української мови на російську. Так само частими є випадки, коли журналіст веде передачу чи ставить питання українською мовою, його співрозмовник відповідає українською.

Промовистим прикладом мовної терпимості та законослухняності є торгівля (це стосується багатьох міст України, особливо Києва). Згідно із Законом про мови в Україні та доповненнями до нього, мовою пояснювальних написів на товарах і мовою торгівлі є виключно українська мова. І хоча переважна більшість так званих бізнесменів у містах країни користується у щоденному побуті російською мовою, проте без жодних ремствувань чи нарікань вони використовують у рекламі та на етикетках українську мову.

Отже, можна вважати, що в даний момент в Україні склалася парадоксальна ситуація, коли чинним державним законодавством затверджена одна державна мова, а фактично на її території цілком рівноправно і навіть із певною кількісною перевагою функціонує інша. Цікавим є також той факт, що загалом носії російської мови залишаються цілком індиферентними щодо відсутності законодавчого закріплення за російською мовою якогось офіційного статусу. Про це свідчить цілковита поразка на недавніх парламентських виборах у березні 1998 р. всіх політичних партій та угруповань, що виступали за надання російській мові статусу офіційної, державної. Жодна з цих партій, а їх було аж 6, не лише не перейшла чотиривідсотковий бар'єр і не потрапила у парламент, але практично не провела туди жодного свого представника.

Подібна картина спостерігається і на протилежному крилі. Серед політичних гасел, якщо можна так сказати, проукраїномовних партій на останніх виборах практично були відсутні лінгвістичні гасла. Тобто, не зважаючи на те, що загалом ситуація в державі за багатьма параметрами складається не на користь української мови, жодна політична сила у державі не виявила бажання стати на її захист.

Тут доречно буде нагадати і політичним лідерам, і кожному громадянину України про рідномовні обов'язки, які свого часу прекрасно сформулював і впроваджував у життя І. Огієнко:

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ.
3. Літературна мова – то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.
4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови – то ступінь культурного розвитку народу.
9. Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.

10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

Ці положення чи не найперше адресовані тим, хто працює на науково-педагогічній ниві. Нерідко дослідники, педагоги і психологи не пишуть свої праці рідною мовою, мотивуючи це тим, що не мали змоги у школі добре вивчати українську мову, або ж нефаховістю або проживанням у російськомовному чи іншому середовищі.

Як відомо, останнім часом в Україні видано чимало регіональних підручників, навчальних і методичних посібників і різних рекомендацій, написаних не літературною, а "місцевою мовою". Вони наповнені діалектизмами, архаїзмами, русизмами. Зрозуміло, що це не лише утруднює сприйняття їх змісту учнями і студентами, але й не сприяє піднесенню рівня пізнавальної діяльності тих, хто навчається. Свого часу український педагог, письменник Б. Грінченко наголошував, що педагог здатний виявити свою морально-правову відповідальність стосовно нації, якщо:

1. Досконало володіє українською літературною мовою з метою проведення всього навчального процесу рідною мовою. "Що ж повинні зараз зробити вчителі, як учителі, задля того, щоб добитися вкраїнської школи? Поперед усього – вони повинні приготувати до сього великого діла самих себе. Перша річ: повинні вони добре – і практично, і теоретично – вивчити вкраїнську мову". Це стосується як учителів початкових шкіл, так і викладачів, професорів гімназій та університетів, тобто всіх ланок освіти. З цією метою Б. Грінченко пропонує створювати спеціальні курси, програми вивчення української мови, видавати словники, читанки, іншу необхідну літературу.

2. Засвоїв кращі досягнення національної та світової культури і мистецтва. Б. Грінченко зазначає, що учителю необхідно знати Гомера й Есхіла, Шекспіра і Шіллера, Гете і Байрона, Пушкіна і Толстого, а не лише кращих представників української літератури і мистецтва. Педагог, який не самовдосконалює себе, не збагачується набутками світової культури, не може претендувати на високе звання педагога, у кращому випадку він є лише аматором.

3. Формує національну свідомість як передумову самопізнання і самовизнання народу. Учителі "повинні й народ приготувати до того ж діла, що й себе.

Ніколи не зрікаючись допомагати народові словом, а де можна, й ділом у всяких його справах, учителям треба особливо подбати про те, щоб народ зрозумів потребу обстоювати за свої національні права так само, як і за всі інші... Зробити своє село національно свідомим – оце зараз, у справі просвітній, повинність кожного вчителя".

Надзвичайно цінні поради щодо вмілого використання слова у формуванні доброї, чуйної, чесною дитини подає В. О. Сухомлинський. По-перше, він наголошує, що справжня духовна влада вчителя над учнем досягається лагідним добрим словом. У праці "Методика виховання колективу" він наголошує: "Моя влада над дитиною – це здатність дитини реагувати на моє слово, яке може бути теплим і ніжним, ласкавим і тривожним, строгим і вимогливим, – і завжди мусить бути правдивим і доброзичливим. І тим ніжніші, тонші дитячі почуття, чим чутливіше відгукується дитяче серце на правду, красу, людяність, тим сильніше, могутніше моє

слово, що виражає владу над дитиною. Я твердо вірю в те, що виховати дитину можна насамперед ласкою, добром”. Педагог-гуманіст застерігає від будь-яких погроз, залякувань дитини. Продовжуючи свою думку, він підкреслює: “Здійснюючи владу над світом дитячих думок, почуттів, переживань, не можна ні на хвилину забувати про те, що в кожній дитині є добра воля, добрі наміри. Ніякого крику, ніяких погроз, ніяких намагань вжалити дитяче серце. Не можна перетворювати дитяче серце в лякливу пташку, що забилася в куток клітки і чекає розправи. Моя влада над дитиною тією мірою виправдана і тією мірою мудра, в якій я звертаюсь до добрих і діяльних сил її розуму й серця. Серце, чутливе до добра, ласки, справедливості, доброзичливості, не потребує не те що крику, а й підвищення голосу”.

По-друге, В. О. Сухомлинський переконливо доводить, що педагог має моральне право повчати дітей добру, якщо його слово не розходиться з ділом. Інакше він буде множити зло. “Слово етичного повчання взагалі має силу в устах вихователя лише тоді, коли він має моральне право повчати. Не треба бути якимось ангелом, щоб мати моральне право виховувати справжню людину, треба самому бути справжньою людиною – жити правильно, любити людей, берегти свою гідність патріота, громадянина, трудівника, сина або дочки, матері або батька. Якщо ваше слово етичного повчання співзвучне з вашим внутрішнім духовним світом, одухотворене вашими переконаннями, воно, як магніт, притягає тих, хто втратив віру в людину, ви стаєте для них опорою і провідним вогником”.

По-третє, на думку В. О. Сухомлинського, добро-слово – це не лише духовне, а й фізичне здоров’я дитини. Уміння вчителя користуватися словом – це добро, невміння – зло. “Оберігати центральну нервову систему підлітка – це означає берегти його серце і весь організм. Педагог повинен володіти найтоншим інструментом, в якому криється людяність, чуйність, терпимість до слабостей підлітка, – словом. Будьте обачними, щоб слово не стало батоном, що, доторкаючись до ніжного тіла, обпікає, залишаючи на все життя грубі рубці. Саме від цих доторкань отроцтво й здається пустинею. Мудре й чуйне слово – немов цілюща вода: воно заспокоює, породжує життєрадісне світосприймання, пробуджує думки про торжество справедливості”. І далі: “Намагаючись привести підлітка до стану безсловесної покори, ви щоразу немовби роз’ятрюєте, надмірно збуджуєте і без того збуджене серце. Коли вчитель гримає, серце підлітка, образно кажучи, охоплює пожежа: чутливі, хворобливо напружені нерви посиляють сигнали в мозок, а мозок знову й знову роз’ятрює серце”.

По-четверте, В. О. Сухомлинський наголошує: зі слова починається справжня творчість особистості. “Шкільна творчість починається зі слова. Треба особливо наголосити на тому, що в житті дітей чільне місце має посідати творчість словом. Завдяки цій творчості діти стають чутливими до найтонших засобів впливу – до слова і до краси. Убогість слова – це убогість думки, а убогість думки веде до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної “товстошкірості”.

Глибоко усвідомлюючи роль слова у вихованні молоді, професор Г. М. Сагач практично відновила в сучасних умовах педагогічне красномовство – риторику. У

своїх творах вона ставить за мету плекання людини з високою ораторською культурою, духовно-інтелектуальним потенціалом життєтворчості, яка з хаосу може творити гармонію словом любові, живою енергетикою життєдайного слова істини, добра і краси.

По-п'яте, вважав В. О. Сухомлинський, – це необхідний духовний зв'язок між живими і тими, хто пішов із життя. Для українського народу традиційним є пам'ятати, згадувати добрим словом рідних, близьких, усіх, хто своїм життям, діяльністю стверджував ідеали правди, справедливості, гідності, людяності. Добра згадка про таких людей є неодмінною умовою морального виховання молоді, вона необхідна для того, щоб не порвалася духовна “нитка часів”. Людям, які творять добро, дуже важливо, якими словами їх згадають прийдешні покоління. Ось чому так зворушливо звучать слова великого Кобзаря:

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Добро-слово – це не просто згадка про людей гідних, добрих, правдивих, а й спосіб духовного оновлення, очищення самої особистості. Саме до цього закликав М. Шашкевич:

Споминайте, браття милі,
Може спомин спосіб дасть.

Спілкування набуває естетичного забарвлення і внутрішньої насолоди тоді, коли його суб'єкти володіють високою культурою мовлення. Як учням, так і студентам професійних навчальних закладів потрібно наголошувати, що для підвищення особистої мовленнєвої культури слід виробити стійкі навички мовленнєвого самоконтролю й самоаналізу. Треба навчитися гарно володіти своєю мовою: чітко й виразно викладати думки, розмовляти не поспіхом, а поволі, але без пауз, і не “ковтати” закінчення слів.

З метою вироблення правильної дикції на заняттях можна запропонувати вихованцям хвилинку відпочинку; вивчати з ними скоромовки на відпрацювання правильної вимоги, чіткої та виразної дикції. На початку заняття визначити учня (студента)-рецензента, робота якого полягатиме у виправленні помилок у мовленні своїх товаришів. Протягом заняття учень (студент) уважно слухає відповіді своїх однокурсників і занотовує, а наприкінці пари робить повідомлення, вказуючи на їхні недоліки в мовленні, тобто виправляє мовленнєві помилки. Така робота сприятиме виробленню у студентів навичок самоконтролю й самоаналізу мовлення, підвищить культуру спілкування, мислення.

Зазначимо, що іноді як учні, так і їх учителі не зовсім усвідомлюють те, що вони зневажливо ставляться до рідної мови. Не секрет, що носіями мовного суржику є деякі вчителі, викладачі, а в закладах професійно-технічної освіти – адміністрація, майстри виробничого навчання.

Під час спілкування з учнями від них можна почути такі вислови: “будемо приймати міри”, “пиняйте потім на себе”, “такі учні будуть лишені стипендії”, “щоб не ходили потім з своїми обідами”, “саме краще міроприємство”, “остальним подождати на мене”, “мені кинувся в очі безпорядок”, “видало справку”,

“візьми мочалку, тряпку, совок”. І це лише дециця з того лексикону, що злітає з уст працівників професійного навчального закладу щодня на уроках і в позааудиторний час, окрім уроків мови і літератури, та й то не всіх.

Очищення нашої мови від суржику треба починати з керівництва навчального закладу й усіх тих, хто навчає, повчає, виховує дітей, майбутніх фахівців із різних галузей господарства. Бо як же можна навчити юнаків і дівчат розмовляти літературною мовою, коли навіть у мові викладача-філолога рясніють такі слова, як: “поступив” замість “вступив”, “надоїло” замість “набридло”, “заказати” замість “замовити”, “стенка” і чимало інших “варваризмів”.

Невмотивованою є поява полонізмів, англіцизмів, якими зарясніли як шпальти наших газет, так і вивіски на вулицях. Це відображається і в навчально-виховному процесі закладів освіти. Не завжди до ладу вживаються такі слова, як “шоу”, “імідж”, “презентація” та ін.

Спілкування у молодіжному середовищі, на наш погляд, може бути окремим дослідженням як педагогічного, так і лінгвопсихологічного, соціологічного плану. Жаргонізм серед юнацтва, здається, були, є і будуть, і частина молоді просто їх переростає. Та правда й те, що своїм мовчанням ми спонукаємо молодих людей взяти собі за звичку називати навчальний заклад “бурсою”, гуртожиток – “общагою” а батьків – “предками”.

Мова певної частини молоді є відображенням агресивності та насильства, яке спостерігаємо в суспільстві. Годі чекати від молодої людини, яка адаптується до законів дорослого життя, барвистих епітетів і романтичних порівнянь. Що й казати, цьому активно сприяють радіо, телебачення, преса, які виливають на молоду людину, несамовиті потоки бруду, агресії, насильства. За таких умов знецінюється не лише роль української мови, спілкування, але й саме буття людини.

Вихід із такого становища можливий, по-перше, за умов вироблення і реалізації мовної політики держави; по-друге, боротьба за культуру мовлення, спілкування учнів і студентства повинна стати одним із головних напрямів діяльності школи і навчального закладу. Кожен учитель, викладач повинен зразково володіти українською літературною мовою. Боротьба за культуру мовлення – це святий обов’язок кожного педагога, а не лише вчителя-мовника. Адже, як справедливо наголошував О. Гончар: “Мова – не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам’ять, найцінніше надбання віків, мова – це ще й музика, мелодика, фарби буття, сучасна художня, інтелектуальна і мисленнева діяльність народу”.

Номінативна функція мови (лат. *nominativus* – називний) або референтна (лат. *refers* – повідомлюючий) є однією з найважливіших. Її суть полягає в тому, що мова віддзеркалює об’єктивну дійсність, точніше, повнозначні слова даної мови завжди називають те чи інше явище навколишнього світу, таким чином ніби “транспортують” предмети реальної дійсності у предмети свідомості. Адже, вимовляючи слово, ми викликаємо у нашій свідомості образ якогось предмета і навпаки.

Процес номінації, називання доволі складний і пов’язаний із двоїстою природою слова; воно, з одного боку, є матеріальним знаком, тобто має звучання, а

з іншого – щось позначає, тобто має внутрішню форму, лексичне значення. Зв'язок звучання і значення є історичним, таким, що зберігається за традицією. Похідні слова зберігають внутрішню форму, їх лексичне значення є мотивованим. Наприклад, кравець ← кроїти; білити ← білий; земний ← земля; стіл ← стелити. Внутрішня форма в даному випадку містить певну ознаку предмета, на основі якої й виникло його найменування (слід зазначити, що це один з основних способів номінації).

Внутрішня форма слова наявна в момент його створення. Але в ході історичного розвитку слова зазнають процесу семантичного спрощення. Наприклад, слово “білий”. На сучасному етапі нам важко пояснити, чому саме такий звукокомплекс, а не інший позначає цей колір. Сам процес номінації включає в себе магічний момент. У повсякденному житті ми не зауважуємо, як називаємо побутові предмети, натомість дуже прискіпливо обираємо ім'я для новонароджених, сподіваючись, що саме воно принесе щастя немовляті. Називаючи будь-що чи будь-кого ми ніби сповіщаємо про його існування.

Експресивна функція мови (лат. *expressio* – вираження), на відміну від комунікативної та пізнавальної, є похідною. Іноді термін “експресивна функція” вживається у тому значенні, що й термін “емоційна функція”. Остання полягає в тому, що за допомогою мовних засобів (вигуків, зменшувально-пестливих, згрубілих суфіксів, інтонацій) можна виразити ставлення мовця до змісту його повідомлення, тобто йдеться про почуття, емоції суб'єкта. Експресивна функція розкриває в тексті не становлення мовця, а самого мовця. Адже кожен текст, кожен акт говоріння, несучи в собі певну інформацію про позамовну дійсність, водночас містить інформацію про самого автора, виформовує, за визначенням літературознавців, “образ автора”, і дозволяє впізнати серед інших творів, наприклад, поезію Л. Костенко, Т. Шевченка. Говорячи про будь-що, людина мимохіть говорить і про себе, про свої здібності, свій розвиток, свою вдачу, освіту, темперамент, уподобання, тобто розкриває свій внутрішній світ. Отже, експресивна функція мови є не метою, а умовою використання мови і проявляється незалежно від волі мовця.

Розділ 5

ЛЮДИНА І КУЛЬТУРА

5.1. Матеріальна та духовна культура людства

У пересічній свідомості термін “культура” трактується як збірний образ, що об’єднує мистецтво, релігію, науку і т. ін. Культурологія ж використовує поняття культури, яке розвиває суть людського буття, як реалізацію творчості та свободи. Саме культура виокремлює людину серед усіх інших істот.

Звичайно, слід розрізняти, по-перше, свободу як невід’ємну духовну потенцію людини і, по-друге, усвідомлену соціальну реалізацію свободи. Без першого культура просто не може з’являтися, а друге досягається лише на порівняно пізніх стадіях її розвитку. Далі, коли мова йде про культуру, мають на увазі не якийсь окремий творчий акт людини, але творчість як універсальне ставлення людини до світу.

Поняття “культура” означає універсальне ставлення людини до світу, через яке людина створює світ і саму себе. Кожна культура – це неповторний всесвіт, створений певним ставленням людини до світу і до самої себе. Іншими словами, вивчаючи різні культури, ми вивчаємо не просто книги, тексти або археологічні знахідки – ми відкриваємо для себе інші людські світи, в яких люди і жили, і відчували інакше, ніж ми. Кожна культура є способом творчої самореалізації людини. Тому осягнення інших культур збагачує нас не лише новим знанням, але і новим творчим досвідом.

Однак, можливо, це лише перший крок до правильного розуміння і визначення культури. Як реалізується універсальне ставлення людини до навколишнього світу? Як воно закріплюється в людському досвіді та передається від покоління до покоління? Відповісти на ці питання – означає охарактеризувати культуру як предмет культурології.

Ставлення людини до навколишнього світу визначається його змістом. Зміст співвідносить будь-яке явище, будь-який предмет із людиною: якщо щось позбавлене змісту, воно перестає існувати для людини. Що ж таке зміст для культурології? На думку більшості вчених, зміст – це наповнення людського буття (у тому числі внутрішнього буття), взяте в особливій ролі: бути посередником у відносинах людини зі світом і з собою. Саме зміст визначає, що ми шукаємо і що відкриваємо у світі та в самих собі.

Зміст необхідно відрізняти від значення, тобто предметно вираженого образу чи поняття. Навіть якщо зміст і виражається в образі або понятті, сам по собі він зовсім необов’язково є предметним. Наприклад, один із найважливіших змістів – прагнення любові – зовсім не передбачає предметного образу якоїсь людини (інакше кожний із нас заздалегідь знав би, кого він полюбить). Справжній зміст адресований не лише розуму, але й неконтрольованим глибинам душі безпосередньо (поза нашою свідомістю), торкається наших почуттів і волі. Зміст не завжди усвідомлюється людиною, і да-

леко не будь-який зміст може бути виражений раціонально: більшість із них утаємничується у несвідомих глибинах людської душі. Але вони можуть стати загальнозначущими, об'єднавши багатьох людей і сформувавши основу їх думок і почуттів. Саме з них і утворюється культура.

Людина наділяє цими змістами весь світ, і світ виступає для неї у своїй універсальній людській значущості. А інший світ людині просто не потрібний і не цікавий. Н. А. Мещерякова справедливо виділяє два початкові (базові) типи ціннісного ставлення: світ може виступати для людини як “своє” і як “чуже”. Культура є універсальним способом, яким людина робить світ “своїм”, перетворюючи його в Будинок людського (змістовного) буття. Таким чином, весь світ перетворюється в носія людських змістів, у світ культури. Мабуть, навіть зоряне небо або глибини океану належать культурі, оскільки їм віддана частина людської душі, оскільки вони несуть людський зміст.

Якби не було цього змісту, то людина не задивлялася б на нічне небо, поети не писали б віршів, а вчені не віддавали б вивченню природи всі сили своєї душі, отже, не здійснювали б відкриттів. Теоретична думка народжується не відразу, і щоб вона з'явилася, потрібна зацікавленість людини до загадок світу, потрібне здивування перед таємницями буття (не даремно Платон говорив, що пізнання починається зі здивування). Але інтересу і здивування немає там, де немає культурних змістів, що скекують розум і почуття багатьох людей на освоєння світу і власної душі.

Отже, можна сформулювати таке визначення культури: *культура* – це універсальний спосіб творчої самореалізації людини через прагнення розкрити й утвердити зміст людського життя у співвідношенні його зі змістом існуючого. Культура з'являється перед людиною як змістовний світ, який надихає людей і поєднує їх у деяке співтовариство (націю, релігійну або професійну групу тощо). Цей змістовний світ передається з покоління в покоління і визначає спосіб буття і світовідчуття людей.

В основі кожного такого змістовного світу лежить домінуючий зміст, змістовна домінанта культури. Змістовна домінанта культури – це той головний зміст, те загальне ставлення людини до світу, яке визначає характер усіх інших змістів і відносин. При цьому культура та її змістовна домінанта можуть реалізуватися по-різному, але наявність змістовної єдності додає цілісності всьому, що роблять і що переживають люди. Об'єднуючи і надихаючи людей, культура дає їм не лише загальний засіб осягнення світу, але і засіб взаємного розуміння і співпереживання, прояву найменших рухів душі. Наявність змістовної домінанти культури визначає сферу діяльності культурології як науки. Оскільки не можна відразу охопити культуру в усіх її аспектах, слід починати з виділення й аналізу домінуючого змісту з наступним вивченням різних способів його реалізації та зверненням до деталей і конкретних форм його втілення. Система змістів передається від однієї людини до іншої за допомогою символів.

5.2. Структура культури

Прийнято поділяти культуру на *матеріальну* і *духовну* відповідно до двох основних видів виробництва – матеріального й духовного. *Матеріальна культура*

охоплює всю сферу матеріальної діяльності та її результати (знаряддя праці, житло, предмети повсякденного побуту, одяг, засоби транспорту і зв'язку та ін.). *Духовна культура* охоплює сферу свідомості, духовного виробництва (пізнання, моральність, виховання, освіту, право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, міфологію, релігію тощо). Гармонійний розвиток культури природно передбачає органічну єдність матеріальної та духовної культур.

Культура включає в себе не лише предметні результати діяльності людей (машини, технічні споруди, результати пізнання, твори мистецтва, норми права і моралі та ін.), але і суб'єктивні людські сили і здібності, що реалізуються в діяльності (знання й уміння, виробничі та професійні навички, рівень інтелектуального, естетичного й етичного розвитку, світогляд, способи і форми взаємного спілкування людей у рамках колективу і суспільства).

У широкому розумінні культура включає в себе як матеріальні, так і духовні цінності життєдіяльності людини, які створені самою людиною. Матеріальна і духовна реальність, створена творчою працею людини, тобто духовні та матеріальні цінності, мають не природне походження, а задумані та створені людиною як творцем, хоча, звичайно, вона використовує для цього як початковий матеріал об'єкти, енергію або сировину природи і діє у згоді із законами природи.

Внаслідок того, що людина за своєю природою – істота духовно-матеріальна, вона споживає як матеріальні, так і духовні цінності. Для задоволення матеріальних потреб вона створює і споживає їжу, одяг, житло, створює техніку, матеріали, будівлі, споруди, дороги тощо. Для задоволення духовних потреб вона створює художні цінності, етичні, естетичні, політичні, ідеологічні, релігійні ідеали, науку і мистецтво. Тому діяльність людини поширюється на всі сфери як матеріальної, так і духовної культури. Ось чому можна розглядати людину як початковий системотворчий чинник розвитку культури. Людина створює і використовує світ речей і світ ідей, який обертається навколо неї; її роль – це роль творця, а місце її в культурі – це місце центру світобудови цінностей, тобто центру культури. Людина творить культуру, відтворює і використовує її як засіб для власного розвитку. Вона архітектор, будівник і мешканець того природного світу, який називається “другою природою”, “штучно створеним” життєвим середовищем людства. Це та реальність, яка до людини не існувала, реальність, яка виникає, живе і розвивається разом із людиною і буде існувати доти, доки буде існувати людство.

5.2.1. Матеріальна складова культури

Матеріальна культура безпосередньо зумовлена якостями і властивостями природних об'єктів, тим різновидом форм речовини, енергії та інформації, які використовуються людиною в якості сировини при створенні матеріальних предметів, матеріальних продуктів і матеріальних засобів існування людини. Матеріальна культура включає в себе різноманітні за типами і формами цінності, де природний об'єкт і його матеріал трансформовані так, що об'єкт перетворений у річ, тобто у предмет, властивості та характеристики якого задані та вироблені творчими здібностями людини з метою найбільш точного або повного

задоволення потреб людини як “*homo sapiens*”, а отже, мали культурно доцільне призначення і цивілізаційну роль.

Матеріальна культура в іншому значенні слова – це людське “Я”, “переодягнене в річ”; це духовність людини, втілена у форму речі; це людська душа, здійснена в речах; це дух людства, що матеріалізувався і перетворився на предмет.

У матеріальну культуру входять, передусім, різноманітні засоби матеріального виробництва. Це енергетичні та сировинні ресурси неорганічного або органічного походження, геологічні, гідрологічні або атмосферні складові технології матеріального виробництва. Це знаряддя праці – від найпростіших гарматних форм до складних машинних комплексів. Це різноманітні засоби споживання і продукти матеріального виробництва. Це різні види матеріально-предметної, практичної діяльності людини. Це матеріально-предметні відносини людини у сфері технології виробництва або у сфері обміну, тобто виробничі відносини. Однак слід підкреслити, що матеріальна культура людства завжди ширша, ніж існуюче матеріальне виробництво. Вона охоплює всі види матеріальних цінностей: архітектурні цінності, будівлі та споруди, засоби комунікації та транспорту, парки й обладнані ландшафти тощо.

Крім того, матеріальна культура зберігає в собі матеріальні цінності минулого – пам’ятники, археологічні об’єкти, облаштовані пам’ятки природи і т. ін. Отже, об’єм матеріальних цінностей культури ширший за обсяг матеріального виробництва, і вже тому немає тотожності між матеріальною культурою загалом і матеріальним виробництвом зокрема. Крім того, саме по собі матеріальне виробництво можна характеризувати в термінах культурології, тобто говорити про культуру матеріального виробництва, про ступінь його досконалості, раціональності та цивілізованості, про естетичність і екологічність тих форм і засобів, за допомогою яких воно здійснюється, про моральність і справедливість тих розподільчих відносин, які в ньому складаються. У цьому змісті кажуть про культуру технології виробництва, про культуру управління й організацію його, про культуру умов праці, про культуру обміну і розподілу тощо.

Отже, в культурологічному підході матеріальне виробництво вивчається, передусім, із точки зору його гуманітарної або гуманістичної досконалості, в той час як з економічної точки зору матеріальне виробництво вивчається з технократичної точки зору, тобто його ефективності, величини коефіцієнта корисної дії, собівартості, прибутковості тощо.

Матеріальна культура загалом, як і матеріальне виробництво зокрема оцінюються культурологією з точки зору засобів, якими створюються, й умов для вдосконалення життєдіяльності людини, для розвитку його “Я”, його творчих потенцій, суті людини як розумної істоти в аспекті розширення можливостей реалізації здібностей людини як суб’єкта культури. У процесі розвитку на різних етапах еволюції матеріальної культури і в конкретно-історичних суспільних засобах матеріального виробництва склалися різні умови і створювалися різні за рівнем і досконалістю засоби для втілення творчих ідей і задумів людини у прагненні поліпшити навколишній світ і саму себе.

Гармонійні відносини між матеріально-технічними можливостями і перетворювальними задумами людини в історії існують не завжди, але коли це об'єктивно стає можливим, культура розвивається в оптимальних і збалансованих формах. Якщо гармонії немає, то культура стає нестійкою або утопічністю і революціонізмом.

5.2.2. Духовна культура суспільства

Духовна культура – це такий спосіб свідомої організації особистістю своєї індивідуальної сенсожиттєвої діяльності у сфері духовного і матеріального виробництва, який забезпечує їй всебічну самореалізацію, самоздійснення її сутнісних сил, різноманітних життєпроявів.

Духовна культура як елемент духовного життя, суспільних, духовних відносин включає в себе певну систему цінностей, знань, переконань, світоглядних орієнтацій, норм, традицій в органічній єдності з соціальною, гуманістично значущою діяльністю людей щодо освоєння, творення буття.

Духовна культура створюється діяльністю соціальних суб'єктів і спрямована на перетворення суспільного буття, розвиток сутнісних сил людини, зокрема її духовності, їх усебічну самореалізацію; це не лише свідомість, а й соціальна активність, перетворювальна діяльність особистості. Така культура свідчить про здатність кожної особистості до сприйняття передового, прогресивного в суспільному бутті, так само як до його поширення, творення і відповідності творчим силам і здібностям кожної індивідуальності; про готовність особистості до самовіддачі, саморозвитку своєї духовності (як свого особистого, так і всього суспільства).

Людина по-різному може реалізувати своє творче начало, і повнота її творчого самовираження досягається через створення і використання різних культурних форм. Кожна з цих форм володіє своєю “спеціалізованою” змістовною і символічною системою.

Розвиток культури супроводжується виникненням і становленням відносно самостійних систем цінностей. Спочатку вони були включені у контекст культури, але потім розвиток привів до все більш глибокої спеціалізації і, нарешті, до відносної їх самостійності. Так трапилося з міфологією, релігією, мистецтвом, наукою.

У сучасній культурі можна вже говорити про їх відносну самостійність і про взаємодію культури з її виявами у різноманітних формах.

Міф є не лише історично першою формою культури, але і зміною духовного життя людини, яка зберігається і тоді, коли міф втрачає своє абсолютне панування. Загальна сутність міфу полягає в тому, що він виражає несвідоме змістовне споріднення людини з силами безпосереднього буття – надприродного, природного і суспільного. Якщо міф виступає як єдина форма культури, то воно приводить до того, що людина не відрізняє змісту від природної властивості, а змістовний (асоціативний) зв'язок – від причинно-наслідкового. *Все одухотворяється, і природа виступає як світ грізних, але рідних людині міфологічних істот – демонів і богів.*

Міф – найбільша древня система цінностей. Вважається, що загалом культура рухається від міфу до логосу, тобто від вигадки й умовності до знання, до закону. У цьому плані в сучасній культурі міф відіграє архаїчну роль, а його цінності й ідеали мають рудиментарне значення. Розвиток науки і цивілізації часто знецінює міф, показує невідповідність регулятивних функцій і цінностей міфу сутності сучасної соціокультурної дійсності. Однак це не означає, що міф вичерпав себе. Міф у сучасній культурі створює засоби символічного мислення, він здатний інтерпретувати цінності сучасної культури через ідею “героїчного”, недоступну науці. У цінностях міфу почуттєве і раціональне подані злито, що є малоімовірним для інших засобів культури ХХ ст. Фантазія і вигадки дозволяють легко долати несумісність змістів і форм, бо в міфі все є умовним і символічним.

За цих умов вибір і орієнтація особистості розкріпачуються, отже, використовуючи умовність, вона може досягти високої гнучкості, що, наприклад, майже недосяжно для релігії. Міф, оживляючи та персоніфікуючи явища навколишнього світу, зводить їх до людських уявлень. На цьому ґрунті стає можливою конкретно-почуттєва орієнтація людини, а це – один із найпростіших засобів упорядкування його діяльності. У ранніх і примітивних культурах такому засобу належала провідна роль, наприклад, у язичництві. Але у ХХ – ХХІ ст. міфологія часто використовується як підсилювач цінностей, звичайно, за рахунок їх гіпертрофування і фетишизації. Міф дозволяє загострювати той або інший аспект цінності, перебільшувати її, а, отже, підкреслювати і навіть випинати.

Релігія як міф виражає потребу людини у відчутті своєї причетності до основ буття. Однак тепер свої основи людина шукає вже не в безпосередньому житті природи. Боги розвинених релігій перебувають у сфері потойбічного (трансцендентного). На відміну від міфу, тут обожнюється не природа, а надприродні сили людини і, передусім, дух із його свободою і творчістю. Вміщуючи божественне по той бік природи і розуміючи його як надприродний абсолют, розвинена релігія звільняє людину від міфологічного злиття з природою і внутрішньої залежності від стихійних сил і пристрастей.

Релігія стала домінуючою в культурі услід за міфом. Цінності світської культури і цінності релігії часто не є гармонійними і суперечать одне одному. Головним майже у будь-якій релігії є віра в Бога або віра в надприродне, в диво, що важко збагнути розумом, раціональним шляхом. Це є основою для формування всіх цінностей релігії. Культура, як правило, впливає на становлення релігії, але утвердившись, вона починає змінювати культуру, і подальший розвиток культури відбувається під значним впливом релігії. Е. Дюркгейм підкреслював, що релігія оперує в основному колективними уявленнями, тому згуртування і зв'язок – її головні регулятори. Цінності релігії приймаються спільнотою єдиновірців, тому релігія діє, передусім, через мотиви консолідації за рахунок одноманітної оцінки навколишньої дійсності, життєвих цілей, суті людини. Релігія встановлює градацію цінностей, надає їм святість і безумовність, що приводить до того, що релігія впорядковує цінності по “вертикалі” – від земних і звичайних до божественних і небесних. Вимога постійного морального вдосконалення людини в руслі цінностей, що пропонуються релігією, вимагає регламентації вибору в межах гріха і справедливості. Це породжує тенденцію до консервації цінностей і культурних традицій,

яка здатна приводити до соціальної стабілізації, але за рахунок заборони світських цінностей.

Світські цінності більш умовні, вони легше зазнають перетворень і інтерпретації в дусі часу. Але загальною тенденцією є поступове посилення процесів звільнення культури з-під впливу релігії.

Паралельно з міфом і релігією в історії культури існувало і діяло *мистецтво*. Мистецтво виникло як потреба людини в образно-символічному вияві та переживанні значущих моментів свого життя. Мистецтво створює для людини “другу реальність” – світ життєвих переживань, виражених спеціальними образно-символічними засобами. Залучення до цього світу, самовираження і самопізнання в ньому складають одну з найважливіших потреб людської душі.

Мистецтво створює свої цінності шляхом художньої діяльності, художнього осмислення дійсності. Завдання мистецтва зводиться до пізнання естетичного, до художньої інтерпретації автором явищ навколишнього світу. У художньому мисленні пізнавальна й оцінна діяльність неподільні та використовуються в єдності. Воно працює за допомогою системи образних засобів і створює похідну (вторинну) реальність – естетичні оцінки. Мистецтво збагачує культуру духовними цінностями через художнє виробництво, через створення суб’єктивних уявлень про світ, через систему образів, що символізують цінності й ідеали певного часу, певної епохи.

У мистецтві відображається рефлексія світу, його відтворення. Сама рефлексія може мати три виміри: минуле, теперішнє і майбутнє. Відповідно до цього можливі відмінності в типах тих цінностей, які створює мистецтво. Це ретроцінності, орієнтовані в минуле, це реалістичні цінності, “точно” орієнтовані на теперішній час, і, нарешті, авангардні цінності, орієнтовані на майбутнє. Однак спільним для всіх цих цінностей є те, що вони завжди звернені до людського “Я”. Це має як позитивні, так і негативні аспекти, тобто художні цінності, відображаючись у свідомості та підсвідомості людського “Я”, можуть породжувати як раціональні, так й ірраціональні мотиви і стимули до вибору в поведінці людини.

Роль мистецтва у розвитку культури є суперечливою. Воно конструктивне і деструктивне, оскільки здатне виховувати в дусі піднесених ідеалів і навпаки. Загалом же мистецтво здатне підтримувати відкритість системи цінностей, відвертість пошуку і вибору орієнтації в культурі, що, зрештою, виховує духовну незалежність людини, свободу духа. Для культури це є важливим потенціалом і чинником її розвитку.

Міркуючи про духовні складові культури, не можна не згадати *філософію*. Філософія прагне виразити мудрість у формі думки (звідси і її назва, яка буквально перекладає як “любов до мудрості”). Філософія виникла як духовне подолання міфу, де мудрість була виражена у формах, що не допускають її критичного осмислення і раціонального доведення. Філософія прагне до раціонального пояснення всього буття. Але будучи одночасно вираженням мудрості, філософія звертається до граничних змістових основ, бачить речі й увесь світ у їх людському (ціннісно-змістовному) вимірі. Таким чином, філософія виступає теоретичним світоглядом і виражає людські цінності, людське ставлення до навколишнього світу. Оскільки світ у змістовному вимірі є світом культури, то філософія виступає осмисленням або, говорячи словами Гегеля, теоретичною душею культури. Розмаїття культур і

можливості різних змістовних позицій всередині кожної культури приводять до різноманітності філософських вчень, нерідко взаємозаперечуючих.

Наука має своєю метою раціональну реконструкцію світу на основі досягнення його істотних закономірностей. Вона нерозривно пов'язана з філософією, яка виступає загальною методологією наукового пізнання, а також дозволяє осмислити місце і роль науки в культурі та людському житті.

Наука – один із відносно нових інститутів у структурі культури. Однак значення її швидко зростає, а в сучасній культурі під впливом науки відбуваються глибокі зміни. Духовна еволюція через міф, релігію і філософію привела людство до науки, де достовірність та істинність отриманих знань перевіряються спеціально розробленими засобами і методами. Наука, таким чином, існує як особливий засіб виробництва об'єктивних знань. Але об'єктивність не охоплює оцінювання до об'єкта пізнання, тобто наука позбавляє об'єкт якогось ціннісного значення для спостерігача. Наука, даючи знання людині, озброює її, дає їй силу. “Знання – сила!”, – стверджував Ф. Бекон. Але з якою метою застосовується ця сила? На це питання повинна відповісти культура.

Гуманістична цінність і роль науки у формуванні культури не є однозначними. Вищою цінністю для науки є істина, в той час як вищою цінністю для культури є людина. Наука, будучи могутнім засобом раціоналізації людської праці, може з успіхом “автоматизувати” людину. Нехтуючи іншими формами вираження істин буття, наука обмежує можливості духовного розвитку. Прагнучи контролювати освіту, наука побічно контролює систему людських орієнтирів, що приводить до створення умов для формування різнобічно підготовлених фахівців.

Найважливішим результатом наукового процесу, безперечно, є виникнення цивілізації як системи раціоналізованих і техніфікованих форм буття людини. У певному сенсі цивілізація і культура несумісні. Техніфіковані форми буття людини протистоять внутрішній духовній сутності людини, що втілюється в цінностях та ідеалах. Культура – це, швидше, творча лабораторія людського духа, в той час як науку можна розуміти як творчу лабораторію лише розуму-інтуїції-уяви. Перший наслідок розриву культури і науки проявляється у зростаючій підміні духовних сенсів і цінностей життя енерго-матеріально-інформаційними результатами науково-технічного прогресу.

Сучасну історію людства без науки уявити важко. Наука належить сучасній культурі, породжує цивілізацію і, таким чином, пов'язує їх у цілісне утворення. Наука перетворилася у фундаментальний чинник виживання людства, вона експериментує з його можливостями, створює нові можливості, реконструює засоби життєдіяльності людини, а тим самим змінює і саму людину. Творчі можливості науки надзвичайно потужні, вони все глибше перетворюють культуру. Можна стверджувати, що наука має деяку культуротворчу функцію, оскільки вона надає культурі раціоналістичних форм і атрибутів. Ідеали об'єктивності та раціональності в такій культурі набувають усе важливішої ролі. Але це приводить до витіснення суб'єктивних цінностей: особистісних, емоційних і чуттєвих компонентів культури, без яких не існує реальна людина.

Як бачимо, в історії людства наука діє як цивілізуюча сила, а культура – як надихаюча сила. Наукова раціональність не завжди укладається у вимоги мора-

льності. Культура ХХІ ст. характеризується зростанням взаємної боротьби. З цієї причини сучасну культуру не можемо вважати гармонійною і збалансованою. Суперечності між раціональністю і моральністю в історії людства не розв'яжуться доти, доки воно не виконає древній заповіт: “Пізнай самого себе!”.

Наукоємність культури зростає, що є показником прогресу людської історії. Але “гуманність” також повинна зростати, адже це показник людяності історичного прогресу. Лише синтез того й іншого дає надію, що буде побудована гуманістична цивілізація.

Донедавна особлива увага приділялася ще одному компоненту духовної культури – *ідеології*. Уперше найбільш розгорнено проблему ідеології поставили і розв'язували німецькі філософи К. Маркс і Ф. Енгельс. У “Німецькій ідеології й інших творах вони використовують категорію “ідеологія” відповідно до тієї традиції, яка склалася в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., коли цей термін вживався в негативному значенні. Але К. Маркс і Ф. Енгельс привносять в аналіз ідеології соціальні характеристики. Вони розглядають ідеологію як складне соціальне утворення, яке формується і функціонує в рамках систем надбудови. Ідеологія визначається як функціональна характеристика суспільної свідомості, що відображає суспільне буття з позицій інтересів тих або інших соціальних груп, класів, спільностей, і така, що обслуговує ці інтереси.

Отже, ідеологія виражає самосвідомість соціального суб'єкта, соціальних груп, національної й інших спільностей, класів. Лише в ідеології їх специфічні інтереси знаходять своє усвідомлення, обґрунтування і систематизоване вираження. Потрібно також брати до уваги, що форми суспільної свідомості набувають ідеологічного характеру лише в рамках певних соціальних інститутів і соціальних організацій, які їх представляють (держави, політичні партії, церкви, корпоративні об'єднання тощо). Таким чином, не можна розглядати ідеологію лише як окрему складову культури. Це, швидше, своєрідна надбудова над самою духовною культурою, оскільки вона пронизує всі сфери духовної культури.

Моральність виникає тоді, коли відходить у минуле міф, де людина внутрішньо зливалася із життям колективу, а її поведінка контролювалася різними магічними табу, які програмували поведінку на рівні несвідомого. Тепер людині потрібний самоконтроль в умовах відносної внутрішньої автономності від колективу. Так виникають перші моральні регулятиви – обов'язок, сором, честь. З підвищенням внутрішньої автономності людини і формуванням зрілої особистості виникає такий моральний регулятив, як совість. Таким чином, моральність з'являється як внутрішня саморегуляція у сфері свободи, а етичні вимоги до людини зростають у міру розширення цієї сфери.

5.3. Українознавство як феномен самопізнання і духовно-культурного відродження української нації

Розвиток духовного світу особистості неможливий без належного історичного пізнання і самопізнання. Роздуми над філософією історії (загальнолюдської та національної) повертають нас до таємниці соціального виміру буття людини. У цих ро-

здумах мій власний дух, тобто духовний світ особистості споріднюється зі священною передачею історії, духовної культури, зокрема історичної національно-культурної традиції.

Фундаментальним поняттям будь-якого історичного пізнання є такі категорії, як “національна ідея”, “національна ідентичність”, “національна соборність”, “історична нація” та ін. У ціннісно-смысловому універсумі історії “історична нація” є конкретним динамічним цілісним (системним) буттям. Українцю важливо з’ясувати буття “української нації”, з яким органічно-цілісно і нерозривно пов’язане і моє власне конкретне історичне буття, моя власна життєва доля. Термін “моя власна життєва доля” стосується кожного члена (представника) нації в минулому, теперішньому і майбутньому, оскільки нація складається з окремих осіб.

Ми дотримуємося того положення, що історичне пізнання є пізнанням духовної реальності. Це означає, що філософія історії, історичне пізнання є одним зі шляхів до пізнання духовної реальності, зокрема духовного світу особистості. Отже, філософія історії, а тим більше національної історії, є наукою про дух, яка залучає нас до таємниці духовного життя людини. А тому національно-історичне пізнання має справу з конкретною духовною дійсністю, яка значно багатша і складніша, ніж та, що відкривається, наприклад, в індивідуальній людській психології.

Отже, ми розглядаємо людину в сукупності діяння усіх світових сил, у конкретній повноті загальнолюдської та національної історії. Термін “сукупність діяння усіх світових сил” стає важливою категорією історично-духовного пізнання своєї нації та своєї особистої долі, тому що сукупне діяння всіх світових сил породжує реальність вищого порядку – духовно-історичну реальність, яка формується в історичному процесі творення життя людей на Землі. Важливо зрозуміти, що в цій історії задіяні могутні енерго-матеріально-інформаційні сили космічного, земного, людського і боголюдського порядків. У такій постановці питання про долю людини і долю людського життя на Землі стає очевидним, що людина є воістину історичною духовною істотою. Справді, кожна людина вкорінена в історичні реалії (як природні, так і надприродні), які входять або навіть уміщаються в людині та презентуються нею. Це означає, що людину неможливо виділити з історії, неможливо взяти її абстрактно. З іншого боку, неможливо відділити історію від людини, тобто неможливо історію розглядати поза людиною. Більш конкретно це означає, що не можна розглядати людину поза глибиною духовної реальності історії. В історичному по-справжньому розкривається внутрішня духовна сутність світу і певні аспекти внутрішньої духовної сутності людини (духовного світу людини).

Духовне осягнення історії означає її прийняття як глибинно принципової *моєї* історії, моєї духовної долі. І лише в такому прийнятті історії людства, історії свого власного народу як глибинно атрибутивно нашої ми зможемо приєднатися до таємниці історичного й осягнути нашу доленосну історію. У цьому осягненні зникає ілюзія своєї окремішності, не виникає синдром “моя хата скраю”. Це означає також, що історія пізнається через історичну пам’ять, через історичну передачу за допомогою нашої духовно-історичної активності.

У процесі одухотворення і перетворення історичної пам’яті з’ясовується внутрішній ноосферний зв’язок доленосних історичних подій. А тому ноологі-

чне пізнання історії спрямовується не на матеріальну культуру історії, а на її духовну культуру, яка стає, по суті, уже ніби потойбічною, у будь-якому разі міфічною.

Для духовного осягнення історичних подій і звершень нам необхідна категорія міфу. Адже історія завжди була і залишається міфічною та легендарною. А відповідно до християнського віровчення історичні події реалізуються за допомогою сил видимого і невидимого світів. М. Бердяєв зазначав, що міф – це не видумка, а реальність, але реальність іншого порядку, ніж реальність так званої об'єктивної данності. І виявляється, що досить плідним є поряд із категорією “історичне” оперувати також категорією “міфологічне”. Хоча для масової буденної свідомості міф – це щось недостовірне, вигадане, таке, що, мовляв, деформує дійсність. Але насправді міф є композицією певних історичних подій, звершень і їх духовно-розумного, морально-духовного та естетично-духовного відтворення і творення. У сутності своїй міф розкриває ноологічну сутність людини як образу і подоби Божої. Справжня міфічна свідомість є містичною віросвідомістю. І в цьому сенсі, як наголошує Р. Кісь, людина не просто є істотою міфотворчою – міф творить саму людину як людину, живу енергетичну і духовну ланку, що є медіатором між “цим” і “тим”.

Історичне пізнання неможливе без віри, а тим більше без віри в Бога, у Промисел Божий на Землі, тобто неможливе без своєї внутрішньої міфологічної віросвідомості, тому що історія – це не насильство над пізнавальним людським духом, а морально-духовний акт перетворення ноосфери людини, яка осягає природу й історію з Божою допомогою. У ноосфері людини, у глибинах її духа відтворюються, насамперед, через міфотворчість, великі історичні звершення. М. Бердяєв висловлювався навіть щодо існування внутрішнього історичного “пригадування”. Це те пригадування, яке приводило, наприклад, В. Винниченка до серцевих нападів при читанні історії України.

Осягнення історії здійснюється ноологічно, тобто за допомогою уяви-інтуїції-розуму, віри-совісті-волі та любові-радості-надії, через внутрішнє (ноосферне) просвітлення і містично-міфологічне заглиблення. У такому плані можна розрізнити зовнішні факти історії, які мають надзвичайно велике значення. При цьому уможлиблюється пізнання внутрішньої, таємничої, міфоепічної сутності історії та історичних подій і звершень.

Вивчаючи духовний світ особистості, ми переконуємося, що справжнє історичне пізнання пов'язане з розумінням людини як духовно-історичної істоти, людини, що пізнає себе і своє історичне буття, свою історичну долю. У цьому пізнанні задіяні фундаментальні ноосферні здатності людини, які окреслені нами в попередніх параграфах, задіяна тріадна активність підсвідомості-свідомості-надсвідомості людини в її тілесно-душевно-духовній архетипності. Ноологія сучасного українознавства переходить від історіографії та історичних джерел до історичної феноменології самого нашого духа.

Лише історія людства в цілому й історія свого власного народу можуть дати нам масштаб для осмислення того, що відбувається сьогодні. Цілісне розуміння історії людства дається нам Одкровенням Божим про створення світу, створення перших людей – наших прародителів, їх гріхопадіння, відкуплення людства

через Жертову Ісуса Христа і наступний період благодатного спасіння аж до Другого пришествя Христа на Землю.

Перше пришествя Христа на Землю і наступна двотисячолітня історія людства свідчать нам про боголюдський характер історії, про глибинний взаємозв'язок і взаємодію Божественного Провидіння, Божественної необхідності та незбагненого таємничого діяння людей в історії. Очевидною стає при цьому активність трьох засад (принципів) у розгортанні життя людей на Землі: по-перше, діяння (активність) Божественного Провидіння; по-друге, діяння космічних і природних земних чинників у всіх їх космо-фізичних і біологічно-земних вимірах і, по-третє, активність вільної волі людей (людське начало історії). І виявляється, що якби діяло лише одне із цих начал (божественне, природне або людське), то не було б великої драми історії. Без свободи людського духа як начала, що не зводиться ні до виключно божественного, ні до чисто природного, не було б світової історії. Божественне начало в засадничує небесну і земну історію людства. У всесвітній історії людства, в долі світу і долі людини діє не лише вільна людська воля, але й перманентна Божа Благодать. Це фундаментальна засада *християнської філософії історії – історії спасіння людства. Отже, ми маємо триадну активність божественного (теологічного), людського (антропологічного) і природного (космологічного) начал у розгортанні небесної та земної історії людства.*

5.4. Українознавство як історична наука

Сучасне пізнання і самопізнання універсалізуються. У широкому плані пізнавальна діяльність включає в себе розуміння та з'ясування духовно-культурних характеристик будь-якого людського світовідчуття і світосприймання, з'ясування різноманітних форм свідомості та світогляду, історичної пам'яті й історичної свідомості. Пізнання, зокрема історичне, виступає однією з форм реалізації сутнісних сил людини в їх інтелектуальному і духовно-культурному вимірах.

Сучасне духовно-культурне відродження в Україні неможливе без формулювання аспектів національної свідомості з включенням і відтворенням історичної пам'яті народу, життєтворчих і творчо-вольових традицій і ціннісних орієнтацій. Сюди відносяться також традиції шанування національної світоглядної, релігійної християнської думки в її історичній мінливості та трансформації.

Видатний історик ХХ ст. А. Дж. Тойнбі зазначає, що без натхнення і без жагучої зацікавленості ніхто не може стати істориком. Неможливо також залишатися ним, втративши цю якість. Але людській душі властива потреба шукати і створювати гармонію між собою і світом, між собою і безмежністю, між своїм вітальним та історичним часом і Вічністю і, врешті-решт, між собою і Всемогутнім Богом-Творцем. *У цих пошуках і творчих дерзаннях людина торкається Вічного Божественного Тепер.*

Українознавство – це, передусім, історична наука, а потім уже філософська, соціально-політична тощо. Але історія завжди була мистецтвом і міфотворчістю, а не точною наукою, тому що предметом і суттю історії є людина як феномен істо-

рії, як об'єкт історичного дослідження. В історичних дослідженнях, у своїх відважних, героїчних зусиллях людина прагне до цілісного, універсального знання, яке, однак, є лише ідеалом для допитливої історичної та філософської думки. Універсальне всезнання – це прерогатива Всемогутнього Бога, а людині належить задовольнятися знанням відносним, частковим, обмеженим.

Сучасне українознавство об'єктивно-науково відтворює трагічну історію України, розуміння якої неможливе без осмислення української духовності, духовного світу особистості українця в минулому і теперішньому. Бо в цій духовності, в нашій національній ментальності, в нашій споконвічній вдачі прихована наша метаісторія. Ю. Липа зазначає, що душа сильної людини мусить бути суцільною, цілісною, а душа раси в історії – етнічно-історичною цілісністю. Це є закон Провидіння.

У наш час розпочалося відродження України, відновлюється і відтворюється природний, історичний зв'язок поколінь, освітлюючи нашу історичну національну пам'ять. Ми починаємо усвідомлювати себе і свою долю. Сім'я, родина, село, місто, етнос, народ, нація, раса як потужний політико-культурний, духовно-світоглядний Універсум оживає, оновлюється і просвітлюється.

Історичне пізнання – це, з одного боку, розуміння теперішнього за допомогою минулого, з іншого – розуміння минулого за допомогою теперішнього. Незнання минулого не лише шкодить пізнанню теперішнього, але й загрожує будь-яким намаганням діяти в теперішньому. Труднощі історії надзвичайно складні, тому що її предметом у точному і кінцевому розумінні є духовний світ людини з її свідомістю і самосвідомістю. *Це те, що в історико-філософському вимірі набуває статусу історичної національної свідомості, національної ментальності народу.*

Історична свідомість виражає реальне місце людини у процесах сучасного державотворення, яке неможливе без знання внутрішніх законів формування національного світогляду і національного менталітету. А тому першим орієнтиром у з'ясуванні нашої історичної долі є вивчення української ментальності, духовно-культурного світобачення, духовного розуміння буття людини і природи.

Розділ 6

КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ

6.1. Проблеми культури і цивілізації

Проблеми культури і цивілізації посідають у філософії одне з центральних місць. Це пояснюється, по-перше, зростанням значення культури в житті особистості та суспільства, по-друге, необхідністю більш глибокого пізнання всесвітньої історії у її єдності та багатоманітності.

Сучасна культура – складне, багатоаспектне явище суспільного життя. Окремі її аспекти та прояви вивчаються багатьма науками: соціологією, антропологією, етнографією, етикою, естетикою, історією і т. ін. Проте лише філософія розглядає культуру як цілісний феномен у взаємодії всіх її аспектів з іншими явищами суспільного життя. Вона розв’язує такі загальнотеоретичні питання, як: сутність, структура, функції, закономірності розвитку, значення культури, єдність і багатоманітність культур у всесвітній історії, в сучасній цивілізації. Розглянемо їх.

У світовій філософії склалися два основні підходи до розуміння сутності культури: *ідеалістичний* і *матеріалістичний*. Представники ідеалістичного підходу визначають її як вияв суб’єктивного або об’єктивного духа, як потік ідей, які передаються від людини до людини з допомогою слів. У межах матеріалістичного підходу з епохи Просвітництва (XVIII ст.) сформувалося дві концепції. Прибічники першої визначають культуру як сукупність матеріальних і духовних цінностей суспільства. Прибічники другої – як творчу діяльність особистості, як міру розвитку людини. На нашу думку, ці підходи повинні не виключати, а взаємно доповнювати і збагачувати один одного. Адже без творчої діяльності неможливо створити цінності суспільства, без яких, у свою чергу, неможлива творча діяльність особистості.

Створені цінності зберігаються, розповсюджуються, обмінюються і використовуються людьми для власного розвитку. Все це – моменти вияву сутності культури, а тому повинні бути внесені у визначення її поняття. Враховуючи сказане, пропонуємо таке визначення культури:

Культура – це філософська категорія, яка застосовується для визначення творчої діяльності особистостей, спрямованої на створення, збереження, розповсюдження, обмін і використання сукупності матеріальних і духовних цінностей суспільства, які служать усебічному розвитку самої особистості.

Складність структури культури визначає плюралізм (множина) думок філософів про кількість, зміст і назву компонентів, які до неї входять. Одні включають до неї лише духовні цінності. Інші – дві сторони: матеріальну і духовну. Треті – три виміри: матеріальний, духовний і художній. Четверті – різну кількість підсистем.

Наприклад, американський культуролог Леслі Уайт (1900-1975 рр.), який започаткував загальну теорію культури, називав їх три: технологічну, соціальну й ідеологічну.

На нашу думку, компонентів структури культури стільки, скільки видів творчої діяльності особистостей і створених ними цінностей. Саме за цими ознаками виділяють екологічну, матеріальну, правову, моральну, політичну і т. ін. культуру.

Культура виконує в суспільстві такі функції: адаптації, пізнання і перетворення світу, забезпечення суспільства всім необхідним для його прогресивного розвитку, накопичення і збереження інформації, комунікативну, регулятивну, виховну, удосконалення і розвитку особистості, всіх сторін суспільства і т. ін.

Функції культури такі ж багатоманітні, як і потреби особистості та суспільства, які вони повинні задовольняти. Недаремно майже всі філософи визнають функціональну багатоманітність культури.

Розвиток культури підпорядковується дії таких закономірностей, як:

- взаємовплив і взаємодія матеріальної та духовної культур;
- відносна самостійність духовної культури;
- визначальна роль народних мас у створенні культури;
- суперечливий процес єдності прогресивності та регресивності у розвитку культури;
- діалектична єдність загальнолюдського і національного у розвитку культури;
- гуманістична спрямованість розвитку культури;
- зростання ролі культури у розвитку особистості та суспільства тощо.

Неважко помітити, що значення культури на початку ХХІ століття постійно зростає, посилюється її вплив на розвиток усіх аспектів життя суспільства, на вирішення глобальних проблем людства. Визнанням цього факту стало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН (1986 р.) програми дій розвитку культури. У ній основними цілями визначено:

- врахування культурного аспекту розвитку;
- утвердження і збагачення культурної самобутності;
- розширення участі людей у культурному житті;
- сприяння міжнародному культурному співробітництву.

Реалізація цих цілей повинна збагатити національну і світову культури, прискорити процес становлення сучасної цивілізації.

Поняття “цивілізація” виникло в філософії епохи Просвітництва як синонім поняття “культура”. Проте вже у ХІХ ст. німецький філософ Ніцше і російський Данилевський розділили їх, вживаючи поняття “культура” в більш вузькому сенсі відносно поняття “цивілізація”.

У даний час у філософській літературі воно застосовується для визначення:

- способу життя людства на нашій планеті, на відміну від позаземних цивілізацій;
- способу життя людей у різноманітних регіонах Землі;
- способів життя людства на різних етапах розвитку (що вважається найбільш правильним).

Прибічники останнього підходу в основному одностайні в розумінні того, що *цивілізація – це цілісна соціальна організація життя суспільства, яка визначається конкретно-історичним типом зв'язків індивідів у процесі виробництва матеріальних і духовних благ*. Проте вони розходяться у визначенні кількості культур. У різних філософів вона коливається від однієї до тринадцяти. Це утруднює вирішення питання щодо типів культури, їх багатоманітності та єдності.

Якщо виходити з того, що існує єдина цивілізація як спосіб життя людства, який наступив після варварства, то їй повинна відповідати і певна єдина культура. Але всесвітня історія розкриває багатоманітність і багатство національних культур. Вже у ХІХ ст. німецький учений Гердер висунув ідею їх якісної відмінності, яку у ХХ ст. розвивали у своїх концепціях всесвітньої історії Шпенглер, Бердяєв, Вяч. Іванов, Тойнбі, Біблер та інші філософи й культурологи.

Скільки ж їх було насправді? До цього часу відповідь на це питання залежить від того, який елемент суспільства або фактор філософ вважав головним при визначенні типу культури.

Наторп, наприклад, виокремлював два типи культури: *східну і західну*. За Марксом і Енгельсом, конкретно-історичний спосіб виробництва матеріальних благ передбачає п'ять історичних типів культури: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну. За Тойнбі, це та чи інша релігія. На цій основі він виділяв 13 локальних цивілізацій і культур.

Зрозуміло одне, що в історії людства існувало багато цивілізацій, кожна з яких мала свою унікальну культуру. Але всі вони мали єдине – творчу діяльність людей, здатну перетворювати дійсність, створювати і використовувати загальнолюдські цінності. Нині все більша й більша кількість філософів, культурологів розвиває цю ідею. Вони зазначають, що на основі науково-технічного процесу, розвитку і взаємозбагачення національних культур, засвоєння всіма народами загальнолюдських цінностей складається нова технотронна цивілізація з високою гуманістичною культурою.

6.2. Філософські засади культурологічних концепцій О. Шпенглера і А. Тойнбі

На початку ХХІ ст. перед людством усе гостріше постає питання: куди ми йдемо, де ми зараз і які взагалі перспективи розвитку земної цивілізації. Фантастичні темпи розвитку новітніх технологій і перспективи, що відкривають завдяки їм, прогресуюча “вестернізація” економічних і політичних аспектів життя багатьох країн світу дозволяють багатьом робити припущення про нагальне наближення людства до ідеалів західної демократії. Звучать навіть слова про *кінець історії людства*. Використовуючи економічні показники, політики й економісти ранжують країни за ступенем їх “прогресивності”, геть відкидаючи такі невід’ємні характеристики людського буття, як моральність, самобутність культури, зумовлюючи їх економічним і політичним розвитком. По суті все, що не вписується у “прокрустове ложе” менталітету середнього європейського (або американського) споживача, пояснюється “дикістю” народів 3-го світу, до яких,

на жаль, не дійшло ще світло західної культури. Але як можна всю неповторність і розмаїття культур звести до числових показників типу валового продукту на душу населення? І чи правомірне порівняння різноманітних культур між собою, вибудовування їх у ту чи іншу ієрархічну структуру за ступенем наближення до єдиного для усіх ідеалу? Чи не занадто ми захоплюємося, сприймаючи явища, властиві окремим культурам за характеристики всіх?

Багато мислителів вважають неправомірним опис історії як лінійного поступального прямування до єдиної мети, у якому всі народи йдуть в одному напрямі, випереджаючи або відстаючи один від одного. Навпаки, історія для них – це розвиток окремих суспільних сутностей, які більше-менше взаємодіють один з одним, де смерть одних межує з народженням інших. “Замість монотонної картини лінійноподібної всесвітньої історії... я бачу феномен множини потужних культур із первісною силою, що виростають із надр країни, яка їх породила, ... і в кожній своя власна ідея, власна пристрасть, власне життя, бажання і відчуття і, нарешті, власна смерть”. Так писав німецький філософ початку ХХ ст. Освальд Шпенглер. У теоріях такого типу поступальний рух людства як цілого замінюється циклічним розвитком окремих локальних цивілізацій. До мислителів, які дотримуються подібної точки зору щодо предмета історії, відноситься й англійський історик ХХ ст. Арнольд Тойнбі.

Одна з найбільших робіт уже згаданого вище Освальда Шпенглера “Занепад Європи” відкривається словами: “У цій книзі буде зроблена спроба визначити історичне майбутнє”. Дійсно, німецький теоретик створює свій метод дослідження історії, у рамках якого розглядає низку культурних формацій давнини і на основі проведених ним паралелей із сучасністю намагається визначити долю Заходу. Не випадково у вступі до свого твору Шпенглер говорить про важливість використання аналогій, зазначаючи при цьому, що “техніки порівняння ще не існує”, і стверджує, що “тут-то і схований корінь, ... з котрого лише і може піти широке розв’язання проблеми історії”.

Але книга не вичерпується спробою переосмислення минулого. У “Занепаді Європи” сформульована оригінальна культурно-філософська концепція автора, про яку дотепер ведуться теоретичні суперечки. Базовими поняттями для цієї концепції є культура і цивілізація, які німецький теоретик розуміє нетрадиційно, вміщуючи в ці два слова особливий зміст. Не можна зрозуміти висунуті О. Шпенглером положення, не розібравшись у термінах, якими він користується. Варто прислухатися до думки Г. М. Тавризяна, який вважає, що “Історико-культурна концепція Шпенглера” будується на зіставленнях, співвіднесенні і, здебільшого, антиномічному протиставленні “культури” і “цивілізації”.

У той же час, справедлива критика традиційних теорій, дослідження сучасної соціокультурної ситуації, спроба проаналізувати початки культурної кризи роблять працю “Занепад Європи” надзвичайно актуальною.

Зроблені О. Шпенглером висновки про неминучу загибель Заходу заперечуються багатьма дослідниками його творчості; його критикують за надмірний песимізм і хибу фактичного матеріалу, але, водночас, ніхто не сумнівається в цінності нового погляду на світ та історію, який виклав німецький мислитель.

Щоб визначити, який смисл О. Шпенглер вкладає в терміни “культура” і “цивілізація”, побачити взаємозв’язок між цими поняттями, необхідно виявити їхнє місце у концепції філософа. Хоча автор “Занепаду Європи” не був першим, хто протиставив культуру цивілізації, його погляд на це питання оригінальний і незвичний.

6.2.1. Локальність культур та ідея прогресу в культурологічній теорії О. Шпенглера

Тут ми підходимо до розгляду внутрішнього змісту поняття цивілізації. У загальноприйнятому розумінні слово “цивілізація” близьке за значенням до “культури” (у розумінні О. Шпенглера), але автор “Занепаду Європи” розуміє під цим терміном щось інше. Як не парадоксально це звучить, у певному значенні Шпенглер протиставляє культуру і цивілізацію, і назву “теорія локальних цивілізацій” стосовно нього варто перетворити в “теорію локальних культур”.

Сама ідея поділу культури і цивілізації не нова, але Шпенглер нетрадиційно підійшов до цього питання, гармонійно об’єднавши термінологію зі своєю концепцією. Німецький теоретик під цивілізацією розуміє результат, завершення будь-якої культури. “Цивілізація – це ті самі межові та штучні стани, здійснити які спроможний вищий вид людей”. О. Шпенглер називав цивілізацією постарілу культуру, що реалізувала свої цілі, підійшовши до завершення свого існування.

Пригадавши те, що німецький філософ намагався створити загальний метод дослідження світової історії, який дозволив би спрогнозувати майбутнє Заходу, ми можемо прийти до висновку, що таке тлумачення цивілізації викликане сучасною соціокультурною ситуацією. Відомий дослідник Г. М. Тавризян зазначає: тема загальної кризи західної культури – одна з цілісних і найбільш стійких у філософсько-історичній літературі нашого сторіччя, і О. Шпенглера не оминула ця тенденція.

Рим для нього – класична цивілізаційна модель, завершення античної культури, і на цьому прикладі філософ показує Європі її долю. На його думку, стадія завершення всіх культур протікає аналогічно, і це твердження нерідко називають однією з помилок Шпенглера. Дійсно, якщо стосовно Риму поняття імперіалізму ще має якийсь (хоча і значно перекоханий) зміст, то словосполучення “єгипетський імперіалізм” викликає у більшості істориків усмішку. Водночас, Шпенглер вважає імперіалізм невід’ємною частиною цивілізаційної стадії всіх аналізованих ним формацій.

Ідея завершеності, загибелі безпосередньо впливає з переконання Шпенглера про неминучість проходження кожною культурою визначених стадій розвитку. “Неминучість, – і закономірне наставання, чергування цих стадій, – робить періоди розвитку всіх культур абсолютно тотожними, тривалість фаз і терміни існування самої культури – вимірними, непорушними”.

Як же змальовує Шпенглер виникнення, еволюцію і загибель культур? Зародження культур, на його думку, відбувається в той момент, коли з первіснощиросердечного стану вічно дитячого людства пробуджується і виділяється велика душа, якийсь образ із потворного.

Загибель культур відбувається після того, як душа здійснить повну суму своїх можливостей у вигляді народів, мов, віровчень, мистецтв і, таким чином, знову повернеться в первинну щиросердечну стихію. Коли мета досягнута й ідея, тобто вся багатоманітність внутрішніх можливостей, завершена і здійснена в зовнішньому, тоді культура раптом застигає, відмирає, її кров згортається, сили її надламуються – вона стає цивілізацією.

Ранній період існування культури – це час пошуків засобів вираження; час визначення, формування ідей. Чим більше наближається культура до зрілості, тим мужнішим, різкішим, насиченішим стає її мова форм, що затвердилася остаточно, тим чіткішими стають її риси. Нарешті, завершивши все, що можна було зробити, стомлена, млява й охолоджена душа втрачає радість буття і прагне з тисячолітнього світла назад у темряву первіснодушевної містики.

Говорячи про стадії розвитку культури, О. Шпенглер проводить паралелі з античністю, Єгиптом і передусім із Європою. Для нього не підлягає сумніву те, що Захід давно перетворився в цивілізацію, що душа його, яку він називає “фаустівською”, перебуває у стадії завершення. З цього положення і виростає його теза про неминучу загибель Заходу.

Блискучі аналогії, проведені О. Шпенглером, змушують нас побачити в сучасності ті явища, що передували зникненню великих культур давнини. Найбільш наочно завершення внутрішньої ідеї, створення стрункої концепції, що означає кінець творчості, показано на прикладі двох математик: античної і західної. “Тепер на цій найвищій точці – вичерпавши усі свої внутрішні можливості та виконавши своє призначення бути відбитком і найчистішим вираженням ідеї фаустівської душі – математика Заходу закінчує свій розвиток, цілком так само, як це зробила математика античної культури у III сторіччі”.

Перехід від культури до цивілізації, зазначає О. Шпенглер, викликає поява “трьох або чотирьох світових міст”, які всмоктали в себе весь зміст історії та стосовно котрих вся інша культура країн переходить у становище провінції. Світове місто – це означає космополітизм замість “батьківщини”, холодний практичний розум замість благоговіння перед звичаями й укладом, наукова іррелігійність у якості скам’янілих залишків старої релігії серця.

Мешканець світового міста не визнає традицій, боротьба з ними, на думку О. Шпенглера, – це боротьба з культурою. Цивілізація, наголошує філософ, означає кінець науки, мистецтва, філософії, творчості.

Але, водночас, у поняття О. Шпенглера про цивілізацію проникає якийсь загальний пафос, певне визнання необхідності та важливості цього періоду. “Для Шпенглера в цивілізації – своє, нове життя, який би короткий вік їй не був відміряний”. Німецький мислитель стверджує, що можливості мистецтва і філософії нині вичерпані та марні. Він наголошує, що в наші дні винахідники, дипломати і фінансисти більше філософи, ніж усі ті, хто займається плоским ремеслом експериментальної психології.

Обґрунтовуючи тезу про те, що сучасна епоха іррелігійності є водночас періодом спаду, О. Шпенглер зазначає, що не ми вибирали цей час. Усе зводиться до того, щоб усвідомити собі цей стан, цю долю і зрозуміти, що, як би ми не обманювали себе щодо дійсності, ми не можемо переступити через неї. Головне пи-

тання, яке варто поставити собі перед тим, як приступити до розв'язання якоїсь проблеми: що здатна досягти людина в наш час і від чого вона повинна відмовитися?

Отже, критикуючи європоцентризм, Освальд Шпенглер створює концепцію, спрямовану на виявлення історичного майбутнього Заходу. Неминуче і послідовне наближення всіх стадій різноманітних формацій приводить нас до думки про своєрідну повторювальність їхнього розвитку. Ідея “повторювальності”, а отже, “рівнозначності” звернена до Європи: множина культур повторює, показує Європі, яка йде до загибелі, її долю. Але, хоча філософ говорить про занепад Європи, його працю не можна назвати перейнятою відчуттям смерті, завершення. Кожний період існування будь-якої культури має свій зміст, свої цілі, і Захід у цьому змісті не став винятком.

Тепер, коли поняття культури і цивілізації у філософа Шпенглера визначені достатньо чітко, варто сказати декілька слів про історичний аспект його світогляду.

Життя – дійсно центральне поняття аналізованої концепції, яке найбільш чітко виявляється у розумінні О. Шпенглером того, що сталося, і як відбувається процес становлення. Становлення означає творчість, пошук, вираження в зовнішньому внутрішньої ідеї. Те, що сталося, неминуче настає за становленням і при цьому позбавлене динаміки останнього.

Неважко побачити, що цивілізація є чимось тим, що сталося, тоді як рання стадія культури – це становлення. Цивілізація – завершення культури, тому стан завжди нерухомий, а нерухомість – це смерть.

Час О. Шпенглер мислить цілком особливим явищем, тому що простір не підпорядкований закономірності напряму. І в цьому переконанні полягає його ідея про існування двох різноманітних засобів пізнання світу. Один із них він називає природою, інший – історією.

“Природа й історія – ось два крайні, протилежні засоби приводити дійсність у систему картини світу. Дійсність стає природою, якщо те, що сталося, підпорядковувати становленню”. Природу варто описувати за допомогою законів; історію можна пояснити, лише використовуючи мову образів. Природа є втіленням постійно можливого, історія – того, що одного разу відбулося.

О. Шпенглер зазначає, що немає чіткої межі між цими двома засобами світосприймання, але додає, що природа, по суті, є штучним витвором розуму, “старечого” інтелекту, тому характерна для стадії цивілізації. Виникнення природного розуміння світу викликане бунтом “чистого розуму” проти ідеї долі, зумовленості. На противагу долі, висувається принцип причинності, що дозволяє виявляти закономірності між сучасним і майбутніми станами, управляти ними. Таке духовне обґрунтування перетворення культури в цивілізацію, переходу від становлення до сталого стану, дане німецьким філософом.

І завдання західної філософії, на його думку, полягає в тому, щоб створити деякий “специфічно західний” вид дослідження історії, який дозволив би проникнути у світовідчуття, не лише властиве Європі, але і будь-яке інше, відмінне від нашого, і при цьому дав би можливість заздалегідь визначити шлях та перспективу розвитку інших культур.

Історія культури для О. Шпенглера – це її доля, і тому він наголошує, що можливості внутрішньої ідеї культури, її “прафеномен” реалізуються в зовнішніх формах історії. Цей новий метод історичного дослідження, морфологію органічного, історії та життя, усього того, що підпорядковане напряду і долі, мислитель називає фізіогномікою.

6.2.2. Циклічний шлях розвитку цивілізації за А. Тойнбі

6.2.2.1. Методика дослідження

Перед тим, як говорити про теорію А. Тойнбі, варто сказати декілька слів про його методику дослідження. Описуючи деякі відмінності власної теорії циклів від теорії цивілізацій О. Шпенглера, А. Тойнбі зазначає, “що німецький апіорний метод зазнав невдачі, тому варто збагнути, чого можна досягти за допомогою англійського емпіризму”. Протягом усієї праці “Дослідження історії” А. Тойнбі дотримується власної методики. Будь-яке поняття, введене ним, не дається *a priori*, а виникає з необхідністю з множини підібраних прикладів. Багато понять, введених Тойнбі, не мають чітких формулювань, а стають зрозумілими лише після вивчення великої кількості історичних прикладів. Так, наприклад, одне з найважливіших понять теорії Тойнбі “Виклик – Відповідь” не дається формально, а будується на значній кількості конкретних прикладів. Такий стиль викладу думок має як позитивні риси, так і хиби. З одного боку, великий фактичний матеріал є добрим підкріпленням постулатів теорії Тойнбі. З іншого боку, нечіткість формулювань припускає неоднозначність інтерпретації і найчастіше утруднює розуміння деяких положень його теорії.

6.2.2.2. Одиниця виміру – цивілізація

Поняття А. Тойнбі про “цивілізацію” або, іншими словами, “одиницю виміру” історичного буття має свої особливості. Виходячи з того, що будь-яка країна, політична спілка і т. ін. повинні розглядатися не самі по собі, а виходячи з історичного контексту, Тойнбі приходять до таких висновків про “атом, на якому варто фокусувати свою увагу історика”:

- а) цивілізації “є суспільствами з більш широкою протяжністю як у просторі, так і в часі, ніж національні держави, міста-держави або будь-які інші політичні спілки”;
- б) саме цивілізації повинні розглядатися істориками;
- в) цивілізації мають бути порівняні одна з одною;
- г) жодна з цивілізацій не охоплює всього людства;
- д) спадкоємність у розвитку цивілізацій набагато менша, ніж спадкоємність між фазами розвитку однієї цивілізації.

Здійснюючи аналіз історії, А. Тойнбі виділяє двадцять одну цивілізацію, що існувала на Землі (ця цифра змінюється відповідно до ходу книги). На даний момент їх залишилося п’ять (не враховуючи дві реліктові):

1. Західна християнська.
2. Православна християнська.
3. Ісламська.

4. Далекосхідна.

5. Індуїстська.

Між деякими з цих цивілізацій існують родинні зв'язки, західна християнська і православна християнська, що знаходяться одна з одною у “сестринських” відносинах, походять з еллінської цивілізації. Цивілізації, крім цього, взаємодіють одна з одною і можуть впливати одна на одну. Така точка зору в корені суперечить точці зору О. Шпенглера, відповідно до якої цивілізації є замкнутими у собі сутностями, неспроможними зрозуміти одна одну, і походять не одна з одної.

Проте А. Тойнбі також не приймає і концепцію “єдності цивілізації”, пояснюючи її, як і О. Шпенглер, гіпертрофованим почуттям євроцентризму сучасних істориків: “Західні історики... вважають, що в даний час уніфікація світу на економічній основі Заходу більш-менш завершена, і виходить, як вони думають, завершується уніфікація і в інших напрямках. По-друге, вони плутають уніфікацію з єдністю, перебільшуючи в такий спосіб роль ситуації, що історично склалася зовсім нещодавно і не дозволяє поки що говорити про створення єдиної Цивілізації, тим більше ототожнюючи її із західним суспільством”.

6.2.2.3. Стадії циклу

Який же життєвий цикл цивілізацій у концепції Тойнбі? Чи визначені терміни їхнього життя? Чи ніщо не забороняє розвиватися цивілізації як завгодно довго? От як відповідає Тойнбі на ці питання. Кожна цивілізація проходить на своєму життєвому шляху такі стадії: стадія зародження – *генезис* (цивілізація може виникнути або в результаті мутації примітивного товариства або на руїнах “материнської” цивілізації); стадія *зростання*, на якій цивілізація із зародка розвивається в повноцінну соціальну структуру; стадія *надламу*, що, як правило, (але не обов'язково!) змінюється стадією *розпаду*; розпавшись, цивілізація або зникає з обличчя Землі (єгипетська цивілізація, цивілізація Інків), або дає життя новим цивілізаціям (еллінська цивілізація породила через всесвітню церкву західне і православне християнство). Варто відразу зазначити, що в цьому життєвому циклі немає тієї фатальної зумовленості розвитку, присутньої у циклі цивілізації О. Шпенглера. Якщо у теорії О. Шпенглера цивілізація – це живий організм, що за необхідністю зростає, дозріває, в'яне і, нарешті, умирає, то А. Тойнбі у своїх поглядах відходить від трактування цивілізації як якоїсь неподільної сутності, вважаючи, що “суспільство не є і не може бути нічим іншим, окрім як посередником, за допомогою якого окремі люди взаємодіють між собою. Особистості, а не товариства утворюють людську історію”. Така інтерпретація суспільства дозволяє відповісти на запитання про зумовленість розвитку: якщо всі індивідууми, що складають дане суспільство, зможуть перебороти надлам у душі, то і суспільство в цілому може вибратися зі стадії надламу. “Надлами цивілізацій не можуть бути результатом повторюваних або поступальних дій сил, що знаходяться поза людським контролем”. Звідси випливає, що А. Тойнбі відкидає роль долі в питаннях розвитку цивілізації, вважаючи, що останнє слово завжди залишається за людиною.

Виділивши основні стадії розвитку цивілізації, необхідно відповісти на запитання: що ж є “мотором” цивілізації, що змушує примітивне суспільство, яке

жило стаціонарно протягом багатьох тисяч років, прокинутися і розпочати безупинний поступальний рух; чи є що-небудь єдине, що стоїть за всіма стадіями розвитку цивілізацій? У пошуках цього першодвигуна А. Тойнбі приходиться до концепції “Виклик – Відповідь”. Не знайшовши детермінованих причин зародження і розвитку цивілізацій, він розглядає міф про спокусу тварини Божої Дияволом і наступним її перетворенням. На першому етапі Диявол (Виклик) виводить систему з рівноваги і пасивного стану Інь у збуджений і активний стан Янь. Відповіддю на виклик повинне бути або зростання – “перехід у більш високе і більш досконале з погляду ускладнення структури” стан, або смерть. Вийшовши на новий щабель, система знову виводиться з рівноваги і так далі доти, доки на черговий виклик не буде адекватної відповіді. Виклики можуть бути як зовнішніми (творчий порив генія, розвиток науки), так і внутрішніми. Причому системі потрібна лише початкова наявність зовнішніх стимулів, яка потім у міру розвитку системи перетворюється у внутрішні виклики. Саме така динамічна, прогресуюча суперечність і є запорукою розвитку цивілізації та її численних структур.

Деякі з викликів можуть одержувати гідні відповіді, у той час як інші можуть залишитися і без відповіді. Якщо суворість виклику буде посилюватися до безмежності, чи гарантується тим самим нескінченне збільшення енергії, вкладеної у відповідь на виклик? А. Тойнбі відповідає на це питання цілком логічно: найбільш стимулюючий вплив робить виклик середньої сили. Слабкий виклик не може змусити систему перейти на якісно новий рівень, у той час як надмірно сильний виклик може її зруйнувати.

Як же виглядає концепція “Виклик – Відповідь” у застосуванні до цивілізації та аналізу її розвитку? Кому призначається виклик – суспільству в цілому, чи кожній людині окремо? Як уже згадувалося, система Тойнбі антропоцентрична в тому сенсі, що в ній суспільству приділяється місце поля дії, а не носія будівельної сили. Тому і виклики призначаються, насамперед, людям. Тут А. Тойнбі стоїть на позиції французького філософа Анрі Бергсона: “Ми не віримо в “несвідомий” чинник Історії, так звані “великі підземні плини думки”, на які часто посилаються, можливо, лише тому, що великі маси людей виявилися покликаними кимсь одним, особистістю, висунутою із загального числа. Немає потреби повторювати, що соціальний прогрес зумовлюється, насамперед, духовним середовищем товариства. Стрибок відбувається тоді, коли суспільство зважується на експеримент; це означає, що суспільство або піддалося переконанню, або було збуджене кимсь, але саме кимсь”.

Проте більшість членів суспільства інертна, пасивна і нездатна дати гідну відповідь на удари долі. Щоб суспільство змогло відповісти на виклик, саме вони здатні повести за собою всіх інших. Хто вони – ці надлюди? Тойнбі вказує, що ними можуть бути як окремі люди (Ісус, Мухаммед, Будда), так і соціальні групи (англійські нонконформісти). У будь-якому випадку суспільство розколюється на дві взаємодіючі частини: на творчу, що несе в собі потенціал (меншість) і основну інертну масу. Якою ж уявою спроможна творча меншість дати відповідь на виклик, що перетворюється у відповідь усього суспільства? За твердженням А. Бергсона, “потрібне подвійне зусилля. Насамперед, із боку окремих особистостей, спрямованих на новаторський шлях, а поряд із цим – усіх інших, готових

сприйняти цю новацію і пристосуватися до неї. Цивілізованим можна назвати лише те суспільство, у якому ці зустрічні зусилля злилися воедино. По суті, друга умова важча для виконання. Наявність у суспільстві творчої особистості – чинник необхідний і достатній для зародження процесу... Проте для відповідного шляху потрібні визначені умови, при яких творча особистість може захопити за собою інших”. Який механізм взаємодії творчої меншості та пасивної більшості? Тойнбі назвав цей механізм “мімесіс” – соціальна імітація. Мімесіс з’являється в людини задовго до вступу суспільства у фазу розвитку. Його можна бачити й у суспільствах із примітивним укладом, і в розвинутих цивілізаціях. Проте дія мімесіса у цих двох випадках обернено спрямована: якщо у примітивних суспільствах мімесіс виявляється у звичаях та імітації старійшин, спрямований у минуле і є гарантом стабільності суспільства, то при вступі суспільства на шлях цивілізації мімесіс, в основному, спрямований на творчу меншість, виступаючи таким чином сполучною ланкою між його активними і пасивними членами. Отже, для успішної відповіді на виклик необхідна наявність у суспільстві таких чинників: повинні бути присутні люди, спроможні зрозуміти виклик і дати на нього відповідь, тобто “дозріти” для відповіді. Далі буде показано, як концепція “Виклик – Відповідь” і взаємодія “Меншість – Більшість” виявляють себе на кожній із цих стадій розвитку цивілізації.

Генезис

Як уже згадувалося, А. Тойнбі виділяє два шляхи виникнення цивілізацій: через мутацію примітивного суспільства і через відчуженість пролетаріату від правлячої меншості цивілізацій, які існували раніше. Як і варто було очікувати, в обох випадках А. Тойнбі пояснює генезис за допомогою концепції “Виклик – Відповідь”, відкидаючи при цьому як расові теорії, що постулюють різноманітну “державотворчу” силу різних рас, так і сприятливі природні умови, які нібито є причиною виникнення цивілізацій. Він наголошує, що природні умови можуть впливати на характер цивілізації, проте стверджує, що для успішного зародження необхідна поява Виклику-стимулу. Тойнбі виділяє декілька основних стимулів, які можуть позитивним чином вплинути на успішний генезис цивілізації.

1. Стимул природного середовища.
2. Стимул безплідної землі.
3. Стимул нової землі.
4. Стимул оточення.
5. Стимул удару (реакція на напад).
6. Стимул тиску (“форпост”).
7. Стимул обмеження (бідність, рабство, національна дискримінація).

Із наведеного списку випливає, що стимули можуть бути як природними, так і соціальними. Саме поява стимулюючого впливу з боку природи або навколишніх народів здатна вивести примітивне суспільство зі стаціонарного стану і змусити його почати розвиватися. Підтверджуючи своє припущення, А. Тойнбі аналізує велику кількість різноманітних цивілізацій і в кожному випадку знаходить такий стимул. Серед усіх стимулів хотілося б виділити стимул нової землі,

а точніше, його різновид – стимул заморської міграції. Він спонукає товариство не лише почати розвиватися, але й робити це на принципово новій основі: “Інший позитивний ефект, що виникає в ході іспиту заморською міграцією, належить до сфери політичної. Укладається принципово новий тип політичної системи – республіка, у котрої сполучний елемент – договір, а не кривність”. Що стосується зародження цивілізації, то тут А. Тойнбі також використовує концепцію “Виклик – Відповідь”. Правляча меншість, що більше не є творчою меншістю, не здатна дати відповідь на виклик, яка стоїть перед товариством і руйнує його. Тоді в середовищі пролетаріату виникає нова творча меншість, дійсно спроможна дати відповідь. Поступово мімесис народних мас спрямовується на нову творчу меншість, що надалі приводить до зародження нової цивілізації. Таким чином, утворення цивілізацій даного типу відбувається через нездатність старої меншості дати успішну відповідь на виклик, яка стоїть перед ним.

Зростання

Варто з'ясувати, що саме А. Тойнбі вважає критерієм зростання. Насамперед, територіальна експансія жодною мірою не є показником розвитку цивілізації. Територіальне розширення звичайно супроводжується кровопролитними війнами і свідчить скоріше не про зростання цивілізації, а про регрес. Захоплення чужих територій найчастіше говорить про нездатність товариства справитися з внутрішнім викликом. “Суспільство, що переживає спад, старається відсунути день і час своєї смерті, скеровуючи усю свою життєву енергію на матеріальні проекти гігантського розмаху, що є нічим іншим, як прагненням обдурити агонізуючу свідомість, приречену власною некомпетентністю і долею на загибель”. Тойнбі відмовляється також у якості ознаки зростання приймати зростання влади над природою. Прогрес техніки і технології найчастіше викликаний не загальним розвитком товариства, а замовленнями військових, що свідчить, знову ж, про надлам. Крім того, технічний прогрес може приводити до ідолізації його як єдиного критерію розвитку цивілізації та зневаги духовної сфери розвитку людини. Про який прогрес може йти мова, якщо останні досягнення науки використовуються для знищення собі подібних? “Вплив Людини на сили Добра і Зла зріс неймовірно з освоєнням нових джерел енергії, але це, на жаль, не додало Людині мудрості або чеснот, не переконало її в тому, що в царстві людей милосердя цінується більше, ніж годинниковий механізм”. Суть же прогресу, за Тойнбі, полягає в законі прогресуючого спрощення – *етерифікації*. Зміст його полягає в тому, що прогресуюча система повинна переходити до “енергій усе більш і більш елементарних, тонких, і це досягається лише за допомогою абстрактних категорій”. Закон етерифікації виявляє себе багатозначно. Сюди потрапляє як частина і розвиток техніки, і спрямованість мистецтва від пластики до музики. Проте для А. Тойнбі як людини віруючої найбільш важлива релігійна етерифікація: “Поступове сходження Релігії до богів з усе більш чітко окресленою особистістю і більш чітко визначеними взаєминами означає, врешті-решт, абсорбацію в поняття Єдиної Божої Особистості; і це, у свою чергу, викликає перехід від зовнішнього до внутрішнього уявлення про Бога, перехід Релігії від статичної до динамічної”. Етерифікація неминуче приводить до “переносу поля дії” – переходу з макроко-

сму в мікрокосм. Суперечність “Людина – Природа” поступово перетворюється у суперечність “Людина – Людина”, зовнішній виклик перетворює у внутрішній. Якщо на початку розвитку цивілізації людині випадає в основному відповідати на виклики Природи, то в міру розвитку основними стають соціальні суперечності: боротьба між класами, релігійні, національні питання. На рівні людини зростання означає все меншу залежність від фізіологічних потреб і все більш прогресуючий вплив моральних проблем. “Зростання означає, що особистість, яка зростає, або цивілізація старається створити своє власне оточення, породити свого власного збудника неспокою і створити своє власне поле дії. Іншими словами, критерій зростання – це прогресивне прямування у напрямі самовизначення”.

Як же відбувається прямування цивілізації шляхом прогресу? Вважаючи мікрокосм первинним чинником, А. Тойнбі говорить, що зростання цивілізації зумовлюється змінами у внутрішньому світі індивідуума. Але ці зміни можуть відбутися в душі не будь-якої людини, а лише у творчої меншості. Відповіддю на виклик у даному випадку є перехід Особистості на більш високий рівень розвитку. Проте переважна частина товариства залишається там же, де і була. У такий спосіб виникає ще одна дуже важлива суперечність: “меншість – більшість”. Більшість може наблизитися до меншості шляхом механізму мімесиса. Але немає жодних гарантій того, що це відбудеться. Звідси виникає небезпека відриву однієї соціальної групи від іншої. Зі зростанням цивілізації ця прірва стає все ширшою і ширшою, що, зрештою, може привести до цивілізації: виклику, на який меншість уже не здатна дати адекватної відповіді.

У результаті зростання кожна цивілізація проходить свій унікальний шлях розвитку. При цьому досвід, отриманий кожною цивілізацією, також унікальний. Цим Тойнбі пояснює розходження цивілізацій. Чим сильніше розвинута така цивілізація, тим неповторніший пройдений нею життєвий шлях і тим більше неподібна вона на інші. У такий спосіб у міру зростання цивілізацій виникає їхня диференціація, що позначається на світогляді індивідуумів, культурі, мистецтві. На відміну від О. Шпенглера, який пояснює розходження цивілізацій (у О. Шпенглера – культур) розходженням прафеноменів – первинних символів, що лежать в основі кожної цивілізації, А. Тойнбі вбачає споконвічну єдність усіх цивілізацій, розходження яких викликані неповторністю життєвого шляху кожної цивілізації: “Розмаїття, що існує в людській природі, людському житті та соціальних інститутах – це штучний феномен і він лише маскує внутрішню єдність”.

Надлам

Одним з основних постулатів теорії Освальда Шпенглера є те, що товариства суть живі організми. Отже, кожне суспільство проходить через стадії, обов’язкові для будь-якого організму: народження, зростання, зів’ялості та смерті. Проте, як було зазначено, А. Тойнбі відхиляє цю точку зору, розглядаючи товариство лише як поле дії індивідуумів. Де ж тоді варто шукати причину надламів цивілізацій? Викладене вище свідчить, що процес зростання цивілізації – це постійна боротьба. З одного боку, це взаємодія між викликами і творчою меншістю, з іншого – це постійна суперечність між меншістю і відсталого

масою. Надлам може відбутися за різноманітних причин. Можливо, що на черговий виклик активна частина просто не зможе дати адекватну відповідь. Інша причина може критися у природі мімесиса. Мімесис, спрямований у майбутнє, означає відмову від звичаїв. У такий спосіб система стає слабко збалансованою і схильною до катаклізмів. Не маючи достатньо чіткої й однозначної відповіді на питання про причини надламу, Тойнбі наводить велику кількість прикладів надламів, із яких можна виокремити декілька груп:

1. Відмова більшості від мімесиса. Під час катаклізмів більшість може загубити віру в ідеали меншості і, не маючи стримуючих традицій, постає у “підвішеному” стані, що неминуче приводить до хаосу.

2. Помилка меншості, виражена в пасивності після низки власних перемог. Товариство з такою меншістю існує до першого катаклізму, що виводить систему зі “сплячої” рівноваги.

3. Ізоляція правлячої меншості від товариства і, як наслідок, виродження.

4. Ідолопоклонство – “інтелектуальне, морально ущербне і сліпе обожнювання частини замість цілого, тваринного замість Творця і часу замість Вічності”. У цю категорію потрапляє дуже широкий спектр надламів, зокрема сучасна техногенна західна цивілізація, спартанська цивілізація, яка поклала себе на вівтар бога Війни.

Як бачимо, спектр небезпек, які підстерігають цивілізацію на шляху її розвитку, дуже широкий. Проте доля надламу і загибелі не є неминучою. Завжди є шанс виходу з тупикової ситуації.

Розпад

Стадія розпаду, згідно з поглядами Тойнбі, є серією невдалих відповідей на той самий виклик, що привів до надлому цивілізації. У соціальному плані на стадії розпаду відбувається розщеплення товариства на три складові:

1. Правляча меншість, що більше не є творчою силою суспільства, але чіпляється посилено за владу. З метою утримання влади воно створює універсальну державу.

2. Внутрішній пролетаріат, що не довіряє більше правлячій меншості. Його відповідною реакцією є створення всесвітньої церкви.

3. Зовнішній пролетаріат. Він виявляє себе у варварських набігах на ослаблену цивілізацію.

У духовній сфері розпад товариства приводить до розколу в душі. “Розкол у душах людей виявляється в найрізноманітніших формах. Він торкається поведінки, почуття, життя в цілому. У період розпаду товариства кожний виклик зустрічає в душах людей прямо протилежний відгук – від абсолютної пасивності до крайніх форм активності... в міру наростання соціального розпаду альтернативні рішення стають усе більш відсталими, полярними і більш значущими за своїми наслідками”.

Розпад товариства супроводжується повним розпадом правлячої верхівки і появою нової творчої меншості, що вийшла з пролетаріату. Саме ця меншість здатна утворити нову цивілізацію. Єдиний позитивний вихід – “перетворення”, тобто створення пролетаріатом нової релігії, що спирається на принципово іншу систему цінностей, ніж цивілізація, що розкладається. Створена пролетаріатом

усесвітня церква є тією “лялечкою”, із котрої і виникне в майбутньому нова цивілізація.

Якою бачиться сучасна ситуація англійському історику? Досягнення в технічній і політичній сферах аж ніяк не зробили сучасне західне товариство духовнішим. По суті, воно потрапило в капкан ідолопоклонства, де місце ідола займає усе та ж західна демократія. “У секуляризованому західному світі ХХ сторіччя симптоми духовного відставання очевидні. Відродження поклоніння Левіафану стало релігією і кожний мешканець Заходу вніс у цей процес свою лепту. Сучасний західний ренесанс племінної релігії елліністичного світу становить чисте ідолопоклонство”. Підпорядкувавши церкву державі, товариство стало за своєю суттю неоязичницьким. Як релігійна людина А. Тойнбі шукає порятунку у світовій церкві, у релігії як засобі примирення всіх мешканців Землі. “Душа, осяяна вищою релігією, може досягти більшого в благоустрої земного життя, ніж душа поганська. Осяяння душі світлом вищих релігій визначає духовний прогрес людини”.

На основі викладеного можна зробити такі висновки. Відповідно до концепції О. Шпенглера, культура – це набір якостей і структур, прив’язаний до певної нації або країни, що має багато в чому ціннісну основу і визначається ментальністю людей, які до неї входять. Культури мають локальний характер, що означає відсутність загальної спрямованості історичного процесу і безглуздість самого поняття людства. Зрозуміти культуру можна, виявивши її стиль, що, у свою чергу, виникає з ідейної основи, первинного символу – “прафеномена”. О. Шпенглер розглядає культуру як надбіологічний організм, який закономірно проходить визначені стадії розвитку. При цьому відбуваються пошуки засобів реалізації основної ідеї, виявляються історичні форми цієї культури.

Цивілізація – завершення цих пошуків, остання стадія розвитку. Вона характеризується ослабленням впливу традицій, спадом релігійності, зростанням міст, поширенням причинно-наслідкових (природних) поглядів на світ.

Німецький мислитель шляхом низки аналогій із культурами минулого доводить неминучу загибель Західної культури. “...Падіння Західного світу є ні більше, ні менше, як проблемою цивілізації”. Європа давно вже перейшла в цивілізаційну стадію, і її остаточна загибель – лише справа часу. Цим О. Шпенглер пояснює всі кризові явища, які охопили сучасне суспільство.

Теорія цивілізацій англійського історика Арнольда Тойнбі циклічна у тому розумінні, що вона не розглядається історією як єдиний поступальний потік усіх народів до однієї загальної мети. У той же час, вона і не трактує історію як позбавлений мети круговорот різноманітних культур і цивілізацій. На противагу життєвому циклу культури (Шпенглер), цикл цивілізації, за Тойнбі, не є таким у суворому розумінні цього слова. Життя цивілізації – це, швидше, безупинний поступальний потік шляхом духовного розвитку, на якому постійно виникають пастки, спроможні надломити і навіть зруйнувати цивілізацію. Прямування цим шляхом – справа важка, проте завжди є шанс оминути всі перешкоди і не упустити цей шанс – завдання індивідуумів, що складають це товариство. Саме людина відповідальна за зростання свого суспільства. “Поки є життя, є

надія... що з Божою поміччю людина – господар своєї долі, хоча б почасти, хоча б у чомусь”.

Робін Дж. Колінгвуд зазначаючи, що подібність цих теорій очевидна, водночас вказує на їхні відмінності: “Основна відмінність між ними та, що у Шпенглера взаємна ізольованість кількох культур настільки повна, мов у монадах Лейбніца. Співвідношення в часі, просторі та подібність між ними сприймаються лише абстрактним поглядом самого історика, тоді як для Тойнбі ці співвідношення, бодай зовнішні, становлять складову частину самих його цивілізацій. Істотним для позиції Тойнбі є те, що декотрі суспільства мають бути дочірніми стосовно інших; таким чином зберігається неперервність історії, хоча лише у такій формі, яка позбавляє ту неперервність її повної значущості”.

6.3. Суспільство і культура

Сучасне суспільство важко уявити без культури. Можна сказати, що критерієм розвитку суспільства є ступінь розвитку культури. Як ми вже зазначали, філософи розрізняють матеріальну і духовну культуру.

Матеріальна культура охоплює всю сферу матеріальної діяльності людей та її результати (засоби виробництва, продукти праці т. ін.).

Духовна культура охоплює всю сферу духовного виробництва. Це сукупність форм суспільної свідомості, способів створення і використання духовних цінностей, форм комунікацій людей.

Типологія духовної культури виділяє:

1. Національну культуру.
2. Регіональну культуру (слов'янську, африканську і т. ін.).
3. Культуру певних соціальних суб'єктів (від індивідуального до загальнолюдського).

Визначаються такі *культурні епохи*: античні, середньовіччя, відродження, нового часу, новітньої доби.

До *форм культури* відносять: політичну, правову, економічну, естетичну, моральну та ін.

Культурні пласти і підрозділи включають у себе: масову, елітарну, молодіжну (субкультури).

У широкому сенсі *духовна культура* – це різноманітний досвід життєдіяльності суб'єктів, що включає в себе найсуттєвіші результати суспільного досвіду народів щодо освоєння суспільного буття, соціуму, багатопрограмних духовних цінностей. Такий досвід має універсальний характер.

У вузькому розумінні *духовна культура* є засобом взаємодії, взаємовпливу форм діяльності соціальних суб'єктів, що здійснюються у процесі духовного виробництва, це система соціально-духовних цінностей, спрямована на духовне піднесення суспільства.

Культура у всі епохи й часи виступала мірою людяності, гуманізму, оскільки це міра розвитку цінностей людини.

У цьому сенсі можна сказати, що *критерієм розвитку духовної культури є самореалізація духовних сил людини, її духовного потенціалу, індивідуального*

самоутвердження. Прикладів такого утвердження в українській культурі більше, ніж достатньо. Т. Г. Шевченко це виразив такими рядками: “караюсь, мучусь, але не каюсь”. Для В. Стуса бути людиною – означає прямостояння за будь-яких спотворених соціальних умов життя. В. Симоненко наголошує: “Народ мій є, народ мій завжди буде”. Л. Костенко: “Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем. Котрий вовік ні в празники, ні в будні не піде на збіговиська облудні”.

Важливими умовами розвитку духовної культури є:

1. Духовна свобода суспільства, свобода індивіда.
2. Самоздійснення індивідуального стилю творчої духовної діяльності.
3. Комунікативна культура особистості.
4. Повнота емоційного сприйняття світу.

Духовну культуру особистості й суспільства визначає свобода. Авторитаризм насилля нищить духовну культуру найбільш талановитих особистостей. Наприклад, із 200 найбільш обдарованих поетів, письменників України у 20-30-ті роки майже всі знищені, лише 5 померло своєю смертю.

Неволя паралізує духовність творчої людини, породжує конформізм. Отже, можна стверджувати, що:

- свобода є однією з важливих умов розвитку культури;
- свобода є метою культури;
- свобода є результатом культури;
- свобода не є вседозволеністю; вседозволеність – антипод культури.

У свою чергу, культура є одним із найважливіших засобів, чинників свободи, тут діє діалектичний взаємозв’язок.

У культурі завжди присутній елемент національного й загальнолюдського.

Національне в культурі представлене, передусім:

- мовою, її культурно-сисловою унікальністю, неповторністю, неможливістю перекладу на інші мови (в абсолюті). Мова народу – це результат його культури (О. Потебня). Неповторність мови того чи іншого народу – це неповторність думки;

- традиціями, звичаями, легендами, фольклором (народною творчістю);
- піснею, казкою, поезією, історією і т. ін.

Загальнолюдське в культурі. Зазначимо, що протиставляти національне і загальнолюдське в культурі недоречно. Співвідношення тут може розглядатись у сенсі:

1. Одиничного і загального.
2. Змісту і форми.
3. Суперечливого взаємозв’язку і розвитку.
4. Гуманізму й антигуманізму.

Діалектику національного й загальнолюдського в культурі розкрив М. Бердяєв: “Людина входить у людство через національну індивідуальність – як людина індивідуальна, а не абстрактна, як росіянин, француз, німець, англієць... Національна людина – щось більше, а не менше, ніж просто людина, у ній є родові риси людини загалом і риси індивідуально-національні. Можна жадати братерства і єднання росіян, французів, англійців, німців і всіх народів зе-

млі, але не можна жадати, щоб з обличчя землі позникали вирази національних лиць, національних духовних типів і культур. Культура ніколи не була абстрактно-людською, вона завжди конкретно-людська, тобто національна, індивідуально-народна, і лише в такій якості вона сягає загальнолюдської”. Продовжуючи свою думку, філософ робить висновок: “Цілком безглуздим є протиставлення загальнолюдської зорієнтованості життя зорієнтованості національній... Вселюдськість не має нічого спільного з інтернаціоналізмом, уселюдськість є вищою повнотою всього національного... Усе життя наше має бути зорієнтоване на конкретні ідеї нації й особи, а не абстрактні ідеї класу і людства”.

Загальнолюдське й національне нині багатьма вченими-культурологами розглядається в аспекті “діалогу культур”.

Значна частина сучасних учених надає пріоритет загальнолюдським цінностям. Що таке цінність? Поняття “цінність” використовується у філософії для того, щоб показати соціальну, культурну значущість певних явищ дійсності.

Важливо, які ціннісні орієнтації мають особистість і суспільство. В авторитарному суспільстві орієнтація спрямовувалася не на особистість, а на державний, партійний апарат. У демократичному суспільстві людина набуває статусу найвищої цінності.

Пріоритет загальнолюдських цінностей, на думку деяких учених, виявляється в тому, що вони: є універсальними (добро, благо); віддзеркалюють інтегральне розуміння світу, того, що ми діти однієї планети; розв’язують проблему належного і дійсного.

Культуру можна розглядати і в аспекті її масовості або елітарності. Часто ми чуємо “масова культура”, “елітарна культура”. Які їх основні характеристики?

Масова культура – це певний тип мислення, суспільної свідомості, який є провідним для певної маси людей. Масова культура стверджує тотожність матеріальних і духовних цінностей.

Умови виникнення масової культури:

1. Розвиток засобів масової комунікації – радіо, кіно, телебачення, дешевих “кишенькових книг” і т. ін.
2. Індустріально-комерційний тип виробництва і розподілу стандартизованих духовних благ.
3. Відносна демократизація культури, зростання рівня освіченості мас.
4. Серійність продукції масової культури, яка має ряд специфічних ознак:
  - примітивність характеристики відносин між людьми;
  - розважливість, сентиментальність комплексів;
  - натуралізм у смакуванні насилля, порнографії, сексу;
  - орієнтованість на підсвідоме, інстинкт-бажання, оволодіння, культ, успіхи;
  - примітивність символіки.

Елітарна культура, на відміну від масової, – це культура обраних (теоретиками її були Платон, Карлейль, Ортега-і-Гассет, Парето, Моска).

Елітарна культура заперечує прогресивний розвиток культури без її вибраних носіїв; критикує ідею національної культури (генії культури належать людству); на-

голошує, що культурна нерівність як особистостей, так і народів є основою соціального життя, певною закономірністю.

Сучасна культурологія користується таким поняттям, як субкультура.

Субкультура – це поняття певного соціуму, певних соціальних груп: студентської молоді, учительської молоді (за певним фахом). Це культура “нових українців”, підприємців, фірмачів, корумпованих осіб і т. ін.

Проблема субкультури потребує вивчення, передусім, мотивів, інтересів об’єднання певних груп; форм об’єднання; становлення й визнання цінностей, орієнтацій і т. ін.

Важливим аспектом культури є *культура спілкування*. Вона передбачає визнання:

1. Певної *ідентифікації*, тобто усвідомлення, що інша людина, як і “Я” – та кож людина. Лише на цій основі стає можливим пізнати поведінку іншого, зрозуміти його.
2. *Рефлексії*, тобто усвідомлення, як інші сприймають мене.
3. *Стереотипізації*, тобто передбачення поведінки людини на основі наявного образу.

До основних якостей, необхідних для культури спілкування, можна віднести:

1. Контактність, в основі якої лежить володіння способами спілкування (співпереживання, співмислення, співпраця і т. ін.).
2. Відкритість, коли не лише суспільство, але й людина може бути відкритою, або закритою для інших (інтроверт, екстраверт).
3. Довіра, взаємоповага.
4. Ініціативність, активність спілкування.

До негативних якостей особистості, які перешкоджають спілкуванню, слід віднести:

1. Інфантилізм (дитячість дорослої людини).
2. Егоцентризм (я – центр кола, неможливість сприйняття думки іншого).
3. Егоїзм (ціннісна орієнтація суб’єкта, в основі якої – корисливі особистісні інтереси).

Культура спілкування має певну “техніку”. Техніка спілкування – це система засобів безпосередностей, взаємодій:

- життєва сила, оптимізм, міміка;
- вибір жестів, пози;
- тон розмови;
- відстань тощо.

У процесі спілкування можливі конфлікти. Засобами їх уникнення є: конформізм (подібний) – чинити згідно з правилами, думками іншого (інших); компроміс; співпраця.

6.4. Призначення культури.

Функції культури у духовному житті суспільства

Культура історично сформувалась як спосіб духовного освоєння дійсності, як духовне виробництво. Культура характеризується, передусім, здатністю створюю-

вати, зберігати і транслювати духовні цінності різних форм і типів. Головна функція культури – зберігати і відтворювати сукупний духовний досвід людства, передавати його з покоління в покоління і збагачувати. Для виконання цих завдань виникли різні форми і способи духовної діяльності, які поступово набули самостійного статусу і в сучасній культурі існують уже як інститути культури.

Культура перетворилася у складне за діяльністю, різноманітне за формами духовне утворення. Сюди входять, як зазначалося вище, моральність, релігія, мистецтво, наука, філософія, ідеологія, політика, міф, світогляд тощо. Складна взаємодія різних систем цінностей утворює цілісну тканину культури. Розвиток процесів суспільного розподілу праці приводив до того, що ці форми духовної діяльності все глибше диференціювалися і спеціалізувалися. У розвиненій культурі вони перетворилися у відносно самостійні сфери діяльності та знайшли статус самостійних інститутів культури.

Кожний із таких інститутів володіє специфічною системою методів, певним типом цінностей і своїми культуротворчими функціями. Зрозуміло, що художні цінності та художня діяльність істотно відрізняються, наприклад, від наукової діяльності, хоч вони є лише різними способами духовного освоєння навколишнього світу, засобами виробництва різних духовних цінностей.

Однак, узагальнюючи, можна говорити про деякі загальні функції культур. Передусім, це створення і накопичення духовних цінностей. Культура поступово гармонізує різноманітні цінності та створює цілісний простір духовного багатства людства. Далі духовні цінності випробовуються у масовій діяльності людей, чим встановлюється нормативна сутність культури. Вона здійснює нормативізацію дій, засобів і мети людської життєдіяльності. Практичне використання норм культури дозволяє розкрити їх значення й ефективність. Культура здатна реалізувати оціночну функцію. Вона поділяє дії людини на позитивні та негативні, витончені та грубі, гуманні та нелюдські, прогресивні або консервативні тощо. Культура створює методи і критерії оцінки дій людини і таким чином формує режим регламентованої поведінки людини. Окрім цього, культура, формуючи еталонні цінності, виробляє ідеали, які виконують роль стимулів для формування і відбору цілей у життєдіяльності людини. Культура виконує функцію цілепокладання, типізує цілі, розробляє їх зміст і робить надбанням суспільства.

Практична робота щодо досягнення цілей, їх реалізації та втілення в життя вимагає від людини знань і вмінь, причому знань не лише спеціально наукових, тобто в основному технократичних, але і знань гуманітарних, отже, етично-духовних.

Тому наступна функція культури – пізнавальна у широкому значенні слова. Культура здійснює різні форми пізнання – художнє, релігійне, етичне тощо. Основним результатом пізнавального ставлення до навколишнього світу в культурі є встановлення змісту цінностей або явищ природи, які стали об'єктом культури. Змістотворча функція культури здійснюється за допомогою різних творчих прийомів, особливих для кожного виду духовної діяльності, мов і знаків, специфічного набору символів і образів, понять та ідей. Створюючи духовні цінності, культура створює певну систему комунікацій, яка повинна забезпечити обмін і взаємодію учасників культурного процесу. Культура забезпечує

взаємодію людей через цінності, інтегрує суспільство, підтримує і розвиває його цілісність, тим самим здійснюючи соціалізацію людини, постійно пропонуючи їй норми, зразки й алгоритми життєдіяльності, відмінні від поведінки тварин.

Таким чином, культура виводить людину зі світу тваринного у світ “*homo sapiens*” – людини розумної, що усвідомлює своє суспільно-соціальне призначення. Вона здатна виконати роль суспільної пам’яті, створюючи засоби збереження і накопичення досвіду духовної діяльності людини. Завдяки цьому стає можливим формування глибинних підсвідомо діючих алгоритмів культурної поведінки людини – зразків поведінки на психофізіологічному рівні.

І, нарешті, рекреативна функція культури, яка полягає у створенні засобів і установ, де людина отримує можливість відновлювати свої духовні сили, оновлювати і приводити в норму свій духовний потенціал, провести своєрідну профілактику свого духовного стану, те, що звичайно називається “очищенням душі”. Це можна робити в театрі, а можна і в храмі або на карнавалі. У відкритій культурі людина вільна у своєму виборі, тому їй доступні всі форми і функції культури.

Нарівні з дією на природу, культура впливає на хід історії людства, де вона взаємодіє з суспільством, з соціумом. Культура є продуктом творчої діяльності людини. Але в історію людства входить і руйнівна діяльність людини, наприклад, війни, виникнення яких завжди супроводиться руйнуванням культури. Історія, таким чином, включає всі види життєдіяльності людини – конструктивні та деструктивні, прогресивні та регресивні. Тому не існує тотожності між розвитком культури й історією суспільства. Однак, вірно і те, що культура виявляє себе в історії суспільства і поза цим вона є незбагненою та неможливою. Значення і зміст культури неможливо зрозуміти, якщо розглядати явища культури поза конкретними історичними рамками, тобто абстрактно. Суть історичного процесу, конкретної стадії у розвитку суспільства є контекстом, відносно якого виявляється конкретне значення цінностей культури.

Багато дослідників вважає, що культура виникла, передусім, під впливом суспільних запитів і потреб. Суспільство вимагало закріплення і передачі духовних цінностей, які поза суспільними формами життєдіяльності людини могли бути втрачені. Суспільство, таким чином, надало процесу творення цінностей стійкого і послідовного характеру. У суспільстві стало можливим накопичення цінностей, культура стала набувати кумулятивного характеру розвитку. Крім того, суспільство створило можливості для публічного створення і використання цінностей, що привело до можливості більш швидкого їх розуміння й апробування іншими членами суспільства.

Таким чином, суспільство створює умови для соціального розвитку людини, тобто людини як особистості. Особистість відображає конкретну культуру і конкретне суспільство. Крім того, суспільство створює умови для масового використання цінностей культури, а отже, породжує потреби в тиражуванні та репродукуванні цінностей, що, у свою чергу, перетворюється у процеси відтворення культури. Зрозуміло, що поза суспільними формами життя ці особливості в розвитку культури були б неможливі.

Розвиток інтересів і потреб особистості може стимулювати зміну цінностей культури, тоді вони зазнають реформування або навіть заміни. Суспільство в цій ситуації може відігравати роль як стимулюючого, так і гальмуючого чинників. Загалом тут можливі три типові ситуації. Перша, коли суспільство менш динамічне і менш відкрите, ніж культура. Культура буде пропонувати цінності, опозиційні за змістом, а суспільство не буде їх сприймати. За цих умов стримується прогресивний розвиток культури, суспільство догматизує цінності, виникають несприятливі умови для розвитку особистості. Можлива і зворотна ситуація, коли суспільство внаслідок політичних або соціальних потрясінь змінюється, а культура не встигає з оновленням норм і цінностей. Для розвитку особистості знову відсутні оптимальні умови. І, нарешті, можлива гармонійна, збалансована зміна суспільства і культури. У цих умовах можливий конструктивний і гармонійний розвиток особистості.

У розвиненому суспільстві людина прагне діяти на основі єдності, цілісності та тотожності свого “Я”. Європейська культура завжди надавала особистості якість безумовності, незалежності від інших регулятивів суспільства, стійкості та цілісності особистого світу людини. Лише тоді може виникнути почуття відповідальності в досягненні своєї мети, індивідуалізм як установка на самостійне значення людини. Ці ідеали і цінності поведінки особистості в суспільстві культивуються вже з античності в перших ідеях раціонального і мудрого способу життя. Потім – у християнстві, в ідеях та ідеалах індивідуального порятунку. В епоху Відродження – ідеали цивільного і природного права, освіти і науковості, раціоналізму в етичних і правових ідеалах. І, нарешті, в ідеалах демократії, відкритого суспільства і відкритої культури, характерних для XX – XXI століть.

Культурне багатство особистості залежить від включення цінностей в особисту діяльність і від того, наскільки суспільство стимулює цей процес, наскільки воно сприяє йому. Цінності культури перетворюються в поведінку, культура живе в поведінці людини. Суспільство розвивається в режимі пошуку все більш сприятливих умов для формування особистості як активного суб’єкта культури, як творця і носія цінностей культури.

Розділ 7

СТАНОВИЩЕ ЛЮДИНИ ЯК ДУХОВНОЇ ІСТОТИ У СТРУКТУРІ ВСЕСВІТУ

7.1. Людина і природа

У найширшому розумінні *природа* – це все існуюче, весь світ у багатоманітності його проявів. Поняття “природа” охоплює все сутнє, весь Всесвіт у всій безмежності своїх проявів. Наш Всесвіт (Метагалактика) створений Богом-Творцем. Людина також є Божим створінням з істотною відмінністю від природного органічного і неорганічного світів. Іншими словами, за свідченням Біблії, людина створена за образом і подобою Божою.

У наш час слід погодитися з тим, що Божий Світотвір є еволюційно керований. Це означає, що еволюція нашого Всесвіту від Великого Першоспалаху (Великого Вибуху), котрий відбувся 18 мільярдів років тому і до нашого часу, запрограмована і керована Божим Провидінням. Це не означає, що Бог не міг би створити світ без будь-якої еволюції. Творець може покликати до життя будь-який організм одним окремим актом творення. Але ні сучасна наукова картина світу, ні Біблія не наполягають на такому створенні Всесвіту. Нас не повинно бентежити те, що атеїзм через викривлене поняття еволюції намагається довести зайвість акту творення. Ці примітивні та, по суті, антинаукові положення стверджують наявність “природних законів”, за якими начебто суверенно здійснюється сама собою автоеволюція матерії. Ніхто, правда, не дає відповіді на питання: На чому ґрунтуються такі дивовижні природні закони? Атеїсти проголошують вічність матерії. Але що має означати ця просторово-часова вічність, коли сам простір-час почався з космічної сингулярності?

Відповідно до сучасної наукової картини світу ми можемо стверджувати наявність Творчої Божественної Енергійності й Інформаційності, з якої та через яку постає енерго-матеріально-інформаційна структура Всесвіту – Божа Світобудова. Таке розуміння акту творення Всесвіту дозволяє ввести філософську категоріальну структуру – тріаду “енергія-матерія-інформація”, середній член якої – “матерія” – є міровизначенням, “дитям” енергії та інформації. Ці положення узгоджуються з сучасними уявленнями космо-фізики (космології) про Першоспалах, про розгортання нашої Метагалактики з енерго-інформаційної сингулярності, з просторово-часової точки, з “нічого”. Отже, простір і час, у яких нам відкривається природний світ, природний Космос, є співбуттям Божественної Першореальності, котра постала в енерго-матеріально-інформаційному вимірі.

Та обставина, що супротивники християнського Одкровення та всякої віри в Бога-Творця використовують еволюцію як аргумент проти Божого Буття, не може бути аргументом на користь “короткочасного креаціонізму” (короткочасного тво-

рення) без тієї еволюції, яка уже триває мільярди років. Справді, розвиток квазарів і галактик, зоряних, зокрема Сонячної, систем із їх планетами, а також геологічна історія нашої планети свідчать про дивовижний божественний еволюціонізм. Штучне ж, ненаукове і небогословське, по суті, протиставлення “еволюція або креація”, тобто розвиток або творіння, ґрунтується, з одного боку, на наївності, а з іншого – на демагогії, як стверджує сучасний вчений-теїст Б. Філберт. Справжнього протистояння не існує. Бо ми маємо високу очевидність на користь творіння через розвиток, еволютивну креацію за Божим Провидінням. Виступати ж проти еволюції лише тому, що нею зловживають як аргументом проти Божого Буття і Його Творчо-вольової Всемогутності, є науково хибною методологією, яка ґрунтується на жалюгідній уяві про Всемогутнього Бога-Творця.

Сучасне природничо-наукове пізнання розкриває таємниці синергетики і фундаментальних автономних процесів і явищ у природі, які невдало називають самоорганізаційними. Зрозуміло, що ця “самоорганізація” є відносною, бо вона здійснюється в енерго-матеріально-інформаційній структурі Божої Світобудови. З погляду християнського теїзму і креаціонізму, всі природні, зокрема космічні процеси високого рівня автономії, автоорганізації (самоорганізації) задані Творчою Божою Уявою відповідно до Божественної Істини-Блага-Краси. Тут для віруючої християнської свідомості не існує ніяких суперечностей і непорозумінь. Нам залишається благодатна можливість пізнавати ці дивовижні Божі задуми Світотворення.

Отже, наш Всесвіт, наш Космос відкривають нам повсюдність Всесвітнього Божественного Творчого Розуму, який проявляється і в нас самих. Цей розум ми розвиваємо, вдосконалюємо у своїй ноосфері за допомогою релігії, філософії, мистецтва і науки (конкретно-наукового пізнання, зокрема природничо-наукового). Дивовижні сили природи свідчать про найвищу стрункість і організацію в розмаїтті взаємозв'язків різних рівнів природи в її матеріально-енергетичному і комунікативно-інформаційному проявах. Приховані взаємозалежності людини і природи відкриваються і визначаються засобами конкретно-наукового пізнання (науки) за допомогою наших духовно-пізнавальних здатностей: раціональності (в тріадній активності уяви-інтуїції-розуму), етичності (у морально-духовній активності віри-совісті-волі) й естетичності (у дивовижній спорідненості та гармонії любові-радості-надії). Ця тріадна активність вказує на динаміку ноосфери людини, на динамічний духовний світ особистості, який розвивається і постійно збагачується через природо-, людино- і богопізнання.

Творчо-розумна, зокрема інтуїтивна, здатність людини, її раціональна спрямованість до художнього, філософського, наукового абстрактного мислення демонструє творчий розум людини, її творчо-вольову і смислотворчу активність. Ця активна діяльність людей знаходить конкретні прояви у різноманітних релігійних вченнях, мистецтві, філософії та науці, у побудові техносфери на Землі (земної технічної цивілізації) та у практично-духовному освоєнні світу.

Усвідомлення особистістю святості та божественності життя людини і природи спричиняє її прагнення досягнути енерго-матеріально-інформаційні закономірності Всесвіту, на основі яких і завдяки яким функціонує всекосмічний механізм природи і Космосу, видимого і невидимого Всесвіту. І тут наша ноо-

сфера, наш духовний світ охоплює Космос, у який, як зазначає М. Бердяєв, не ми входимо, а він входить у нас, стоїть перед нами, перед нашою надприродною духовною сутністю, котра є образом і подобою Бога-Творця. Отже, людина вкорінена не лише у світі природи, але й у надприродному духовному світі через своє божественне синівство. Оскільки людина вкорінена у надприродному, боголюдському бутті, то вона стає осередком двох світів: природного і надприродного, земного і небесного. Людина давно усвідомлює свою приналежність до цих двох світів, велич і могутність, не зважаючи на свою вкоріненість у нижчі органічні форми матерії, в біологічні форми життя природи і Космосу.

Слід задуматися над питанням: “Чому людина постійно виступає проти природного чину детермінації та залежності від природи?” Мабуть, тому, що вона відчуває своє інше походження й інше призначення. І це вище небесне походження неможливо вивести з нашої природно-космічної сутності, із закономірностей природного світу. Ось чому наше небесне, духовне походження стало принциповою таємницею, таїною. Створена бути володарем світу, панувати над світом, людина отримала образ Владика Всесвіту і є Його живою подобою. І це божественне самоорганізаційне володарювання людини на Землі по-новому усвідомлюється й осмислюється нашими сучасниками. Як зазначає проф. А. Свідзинський, самоорганізація не має раціональних підстав, тобто її неможливо обґрунтувати на основі відомих законів природничих наук, тому що самоорганізація є проявом Божої Волі до творення світу і глибоко вкорінена в усе суще, особливо в людину. І людині органічно притаманна потреба самовиявлення, воля до творчості. Саме ця якість характеризує богоподібність людини.

Оскільки “самоорганізація не має раціональних підстав”, то сучасними філософами і вченими досліджуються межі та парадокси наукової раціональності. Довгий час у науковій методології вважалося нормальним чітке розділення раціональної (наукової) і нераціональної або ірраціональної сфер людського пізнання. Це протиставлення призвело до збіднення науки і наукової методології. Обмежені програми конкретно-наукового пізнання, зокрема природопізнання, намагалися знайти єдині універсальні критерії наукової раціональності, які окреслили б царину науки раз і назавжди для всіх історичних епох і культур. Розглянемо ці питання більш детально.

7.2. Сучасна наукова картина світу

В аспекті з'ясованого нами природопізнання за допомогою раціональної філософії та науки створюються різні природничо-наукові картини світу. Будь-яка чисто раціональна наукова картина світу (НКС) демонструє схематичність і неповноту. Це означає, що чистому людському розумові покладені межі, та його світло поступово згасає перед таємницями духа і духовного пізнання. Більш глибоке пізнання таємниць природи Космосу, видимих і невидимих світів вимагає творчо-вольової віросвідомості, тобто пізнавальної активності всієї ноосфери людини і Божої допомоги. З урахуванням цих застережень необхідно розвивати наше природо-, людино- і богопізнання.

Відомо, що теоретичне пізнання формує концептуальний апарат науки як на своїй власній основі, так і з використанням найрізноманітніших образів і форм світоглядно-філософського і загальнонаукового пізнання. При цьому створюється НКС як особливий об'єкт, як єдине цілісне концептуальне утворення, що має специфічну структуру. У створенні (формуванні) НКС задіяні різноманітні ідеї, принципи, фундаментальні закони природи, філософські категорії тощо. Наукова картина світу виступає як світоглядна форма знання і пізнання, тому що вона намагається охопити “світ у цілому”. Категоріальна структура “наукова картина світу” є трикомпонентною і включає терміни: “наукова”, “картина” і “світ”. Категорія “світ” утворює смислове осереддя світогляду як тріадного вираження світовідчуття-світорозуміння-світосприйняття. Осягнення всезагального змісту (сутності) категорії “світ” відбувається через подолання цілковитого ототожнення світу з конкретними сферами буття (Всесвіт, Космос, життя (біосфера) на Землі, сукупність речей і явищ тощо). Категоріальна визначеність світу полягає, насамперед, у його фундаментальних характеристиках: цілісності (світ як єдність частин, як прямий чи опосередкований зв'язок “усього з усім”, світ як Божа Світобудова). У колі цих глобальних питань і проблем світорозуміння стоять питання єдності світу, його безмежності, проблеми утворення (виникнення світу (Всесвіту), природи, життя, людини), причинності та доцільності, спостережуваності, пізнаваності, а також множинності й унікальності.

Другою складовою частиною НКС є “картина”, в якій за допомогою уяви-інтуїції-розуму віддзеркалюється певний смисл буття. У конкретному прояві це, передусім, картина природи і навіть картина Всесвіту. У наш час “картинність” у наукових уявленнях здебільшого зникає. Існуючий образ світу в сучасній науці виявляється блідим, холодним і позбавленим наочності порівняно з мальовничими образами первісних картин світу. Таку картину світу називають холодною. Холодна картина світу (ХКС) далеко відстає від морально-духовної картини світу. ХКС будується як незалежна від автора (людини) система пояснення закономірностей фізико-космічної та біологічної реальності. У ній немає місця жодним “я думаю”, “я сприймаю”, “мені здається” тощо. Елементами ХКС є явища природи, Космосу, енерго-матеріально-інформаційні процеси Всесвіту в їх абстрактних формально-логічних і фізико-математичних вираженнях. Елементи такої ХКС втрачають усе неповторне й унікальне, яке стає ніби-то “неістотним”, тому що не охоплюється структурними закономірностями даної НКС. Поодинокі події, такі, наприклад, як Першоспалах (Великий Вибух), тобто Первісний Акт творення нашого Всесвіту, поява людини на Землі та інші ніби і не вписуються в раціональну наукову картину світу. І це зрозуміло, оскільки на іншу картину світу чиста наука, по суті, не повинна претендувати. Коли таку НКС розглядають як останнє слово науки, то вона починає служити бездуховності та стає холодною, антигуманною, безбожною. А тому, якщо в полі ХКС опиняється людина з усіма її цілями та цінностями, образами й емоціями, вірою-совістю-волею, любов'ю-радістю-надією, то її розглядають лише як елемент біосфери, як продукт еволюційного і природно-історичного процесу. Людина в такій атеїстичній ХКС виступає всього-навсього як високоорганізована тварина, що виробляє знаряддя

праці, продуктивна сила тощо. І все це є знущенням над людиною, її приниженням, фактично запереченням як істоти духовної, богоподібної.

Зміст категоріальної тріади НКС у наш час збагачується етичними й естетичними фрагментами. А тому замість ХКС створюється й аналізується “тепла” картина світу (ТКС). “Тепла”, а саме ноологічна картина світу органічно включає у свою цілісність людину як образ і подобу Божу. Створити таку картину світу було б неможливо, якби людина була лише частиною природи, якби вона не була духовною істотою. Наша тілесність, тобто наше природно-фізичне (біологічне) виявлення конституюється усією космологічною структурою Всесвіту. І, згідно з антропним принципом, розвиток нашої Метагалактики є таким, щоб на певному етапі її еволюції в умовах Сонячної системи на планеті Земля могла з’явитися людина з відповідними умовами існування. Це означає, що наша тілесність, наша природність у широкому розумінні слова є сутністю космологічною. Ми – люди, природно вкорінені у структуру Всесвіту – Божої Світобудови. З іншого боку, з іншої, небесної висоти людина як образ і подоба Божа у своїй вічній суті є дітям Божим – духовною істотою. А ми у цьому навчальному посібнику якраз і з’ясовуємо духовний світ і духовну структуру особистості людини. Творення духовних істот є абсолютною прерогативою Бога-Творця – Отця і Сина і Святого Духа. І ніякі інші з міриад створених духовних істот у всіх видимих і невидимих світах не спроможні творити рівноцінних собі духовних істот.

У створеному Богом Всесвіті живуть міриади духовних істот – дітей Божих, з’являються й еволюціонують численні цивілізації духовно-розумних істот, однією з яких є і наша земна цивілізація. Оцінити по-справжньому нашу людську цивілізацію, її унікальність ми зможемо лише тоді, коли познайомимося зі спорідненими і неспорідненими цивілізаціями Галактики і всієї видимої нам Метагалактики.

Наш космологічний вимір, наша космологічна природність і тілесність означає, що ми, люди, пов’язані з космічним життям численними матеріально-речовинними, матеріально-енергетичними й енерго-інформаційними факторами. Ми живемо у польовому космічному середовищі: гравітаційному, електромагнітному, зокрема у світловому полі нашого Сонця, у квантових полях, у звуковому полі Землі, в її атмосфері тощо. Наше природне життя залежить від біосфери Землі, від речовинно-польового круговороту на планеті Земля, у Сонячній системі, у нашій Галактиці та Метагалактиці. Але людина вмирає і до сьогоднішнього дня як природна, космічна істота. Її тілесний, речовинний склад розсіюється в матерії органічного і неорганічного світів Землі.

Живучи у своєму космічному середовищі, людина має визначити своє особисте ставлення до нього, своє розуміння космічного доквілля, своє пізнання космології та космо-фізики. Але великою і незбагненою таємницею залишається те, що людина є не лише природно-космічною істотою. Неможливо зрозуміти людину без урахування її духовної, надприродної складової, заперечення якої у ХХ ст. стало катастрофічним. Людина є ноологічною особистістю зі своїми численними душевно-духовними ознаками, характеристиками, атрибутами. Людина несе в собі образ і подобу Божу, синівство Боже і боголюдську

духовність. Людина є творчо-вольовою і смислотворчою особистістю. Тому становище людини у структурі Всесвіту, в природному космічному середовищі є надзвичайно драматичним, а за М. Бердяєвим, навіть трагічним. Цей висновок веде нас до ноологічної діалектики природи. А тому розглянемо ці питання детальніше.

7.3. Ноологічна діалектика природи

Через духовне начало, духовний світ особистості, свою ноосферу людина лише частково підкорена природі. Але якби людина була виключно природною істотою, то її смерть не містила б у собі нічого трагічного, тому що трагічною є лише смерть духовно безсмертної істоти – істоти, яка спрямовується у Вічне Божественне Тепер. Слід наголосити, що лише через свою космічну тілесність, тобто зовнішнє ество як природно-космічний об'єкт, людина є частиною природи. Із середин, зі своєї духовно-душевної ноосфери, тобто зі сфери духа, людина не включає в себе космічну природність. А тому становище людини в Космосі є двоїстим, дуалістичним. Людина, з одного боку, залежна від природи, часто стає рабом природи, з іншого боку, людина – володар природи, володар своєї тілесності (соматичності), володар свого природного оточення. *На цій підставі можемо відзначити, що центральне становище людини у природі земного світу визначається не лише космологічно, а й ноологічно*, тобто це становище зумовлене **духом** людини, її боголюдою сутністю. Отже, ми підійшли до фундаментальної ноологічної дихотомії духа і природи, духа і тіла, ноосфери і космосфери.

У цьому контексті зазначимо, що дух не є реальність, не є буття у тому смислі, в якому визнається реальність і буття природи. Це протиставлення визначається категоріями свободи і необхідності, творчо-вольового саможиття і пасивного, детермінованого функціонування безмежних матеріально-енергетичних і енерго-інформаційних утворень і систем природи, Космосу, Всесвіту. Розкриття глибини природи, природно-космічного універсуму можливе лише в дусі, лише у світлі розуміння природного світу (Космосу) як творіння Духа Божого, як символу Божественної Активності, як прояву Божественної Істини-Блага-Краси. Розуміння духовного світу, зокрема духовного світу особистості, передбачає, насамперед, відмежування його від світу природного, подолання будь-якого змішування природного і духовного у з'ясованому нами смислі. У духовному житті немає протилежності між одиничним і множинним. Це положення можна проілюструвати євангельськими словами Ісуса Христа: “Я в Отці Моему, а ви в Мені, і Я у вас. Хто заповіді мої має та їх зберігає, той любить Мене. А хто любить Мене, то полюбить його Мій Отець, і Я полюблю його, і об'явлюсь йому Сам” [Йоанн, 14:20-21]. Як бачимо, єдине у духовному світі не протистоїть множинному як зовнішня для нього реальність, а проникає, споріднює множинне і створює його життя. Протилежність єдиного і множинного у природному світі, його принципова відокремленість, суперечливість одного до другого в zasadничує матеріально-енергетичну структуру Космосу, структуру простору-часу, уможливлуючи тим самим нам життя у світі гріхопадіння, тобто у світі, що відпав від Бога. У сучасному природознавстві природна дійсність,

фізична реальність підлягає найточнішим закономірностям, які ми успішно пізнаємо і використовуємо у духовно-практичному освоєнні світу. А тому в нашому духовному житті, у духовному досвіді нам дані дві природи: земна і небесна, людська і Божа. Наше духовне життя, духовний світ особистості є сферою зустрічі, сферою поєднання цих двох природ. І саме у глибинах ноосфери людини, тобто у глибинах людського духовного життя-пізнання, твориться велика боголюдська містерія стосунків Бога і людини через Сина Божого і Сина Людського Ісуса Христа. Духовне життя і духовне пізнання не реалізується на Землі без Бога, однією лише людською природою. Якість духовного життя і пізнання, формування духовного світу особистості вимірюється піднесенням людського та боголюдського. Людина, занурена лише у свою власну природу, була б позбавлена духовного життя. З іншого боку, якби існувала лише одна божественна духовна природа, якби не було для Бога Його іншого, то не було б першофеномена духовного життя людини. У контексті християнської духовності не знімається і не заперечується людська особистість, тобто не зникає у безмежній єдності та цілісності. Дві сутності, два буття або, образно кажучи, дві природи – Бог і людина – залишаються у глибині духовного життя.

Основна відмінність і протиставлення духа й матерії, духа та природи як різноякісних реальностей, різноякісних порядків (планів буття) зовсім не означає заперечення Космосу, відокремлення духовної людини від життя космічного. Космос, Божа Світобудова, божественний світ, божественна природа лише і можуть по-справжньому розкритися у духовному досвіді людини, в її духовному житті-пізнанні. Лише людина як духовна істота, як надприродний, надчасовий і надпросторовий дух може по-справжньому зустрітися з Космосом. А це означає, що конкретна духовність вміщує в себе всю повноту космічного життя, всі ієрархічні ступені Космосу. У внутрішньому духовному світі особистості людини розкривається для нас Космос у всій своїй красі. У зовнішньому, природному світі для замкненої природної людини Космос представляється як зовнішній людині, чужий, непроникливий, як природа, що вивчається фізико-математичним природознавством.

Але споглядання краси і гармонії у природі є вже прерогативою духовної людини, по суті, її духовним досвідом. Любов до природи, до мінерального, рослинного і тваринного царств Землі є великим ноологічним досвідом людини. Наша ноосфера поєднує людське і божественне, тобто є боголюдською ноосферою. На цій основі в духовне життя-пізнання людини входить уся етична й естетична краса культури. Але лише у справжньому духовному відродженні людини розкривається сутність земного, космічного життя.

7.4. Людина у природному доквіллі

Розвиток і розселення людства на Землі були можливими завдяки впливу багатьох видів нашого природного середовища: степових, лісових, північних, тропічних і т. ін. Все біологічне життя на Землі – це результат складності й узгодженості навколишньої земної природи і космічного середовища, зокрема нашої Сонячної системи. Створення Великого порядку природи і Космосу Бо-

гом-Творцем передбачало появу людини. У багатьох аспектах природи і біосфери Землі є велика мудрість Бога, розумність і прихований духовний зміст.

Людина на Землі перебуває у своєму природному домі та сприймає своє довкілля як незаперечне благо. Нам відкрита цілісність і краса багатьох природних середовищ. Зараз під впливом негативних техногенних процесів наше розуміння природи та її значення у житті людини і людства істотно змінилося. Люди знову повертаються до належного розуміння світу і Космосу як Божої Світобудови. Природопізнання відкрило перед нами існування біосфери на Землі. І виявилось, що свої відносини з біосферою людство реалізує через технічні (бездуховні) засоби і пристрої, через могутню техносферу. Але все живе на Землі пов'язане з навколишньою природою мільйонами зв'язків і взаємовпливів. Кожна клітина живого реагує на відповідні коливання і діяння фізичних і геофізичних полів. Більшість фізичних і хімічних процесів, що відбуваються на Землі, тією чи іншою мірою піддаються впливові космічних сил. Життєві процеси в біосфері Землі істотно залежать від космічної енергії, зокрема від енергії Сонця, яке є головним джерелом біосферної життєдіяльності. Весь спектр випромінювання Сонця (від коротких ультрафіолетових хвиль до теплового випромінювання) задіяний у біосферному процесі на Землі. Сонячна активність спричиняє різноманітні явища в земній корі й атмосфері (полярні сяйва, грозова активність атмосфери, кількість озону в повітрі та багато інших факторів і процесів). Сучасне природознавство і сучасна біологічна наука не можуть не враховувати космічні фактори в біосферній, фізико-хімічній і геологічній активності Землі. На земне життя впливають певним чином усі планети Сонячної системи, яка є частиною зоряної системи, що називається Галактикою.

На підставі сучасного природопізнання можна зробити висновок, що наше розуміння природи, все наше природопізнання є благословенним, і ми можемо у цьому пізнанні сподіватися на Божу допомогу. Людина як духовно-розумна істота є співучасником дивного боголюдського процесу організації та самоорганізації природних систем і утворень. У результаті цього уможлиблюється діалог людини з природою – з одного боку, і діалог людини з Богом – з іншого. Весь Всесвіт, весь Космос, будучи Божим творінням, відкриває нам можливості усвідомлення різних планів буття. Вся природа, весь Всесвіт співає славу Творцю. А тому ми можемо говорити про духовно-розумні засади природи, починаючи від елементарних частинок і закінчуючи всім Всесвітом.

7.5. Сучасна наукова картина світу і проблема людини

Як зазначалося в п. 7.2, наукова картина світу (НКС) виступає як світоглядна форма знання, об'єктом якої є “світ у цілому”, універсум. НКС як філософсько-світоглядна система знання складається з різноманітних компонентів загальнофілософського і конкретно-наукового знання: фактів, принципів, законів, гіпотез, теорій, концепцій тощо. Формування НКС здійснюється в категоріальному онтологічному синтезі на основі певної системи принципів шляхом інтеграції різноманітних знань. НКС як певна цілісна концептуальна система включає три складові: “світ”, “картина”, “наукова”. Слід зазначити, що поняття “світ” не іс-

нує поза рамками тих чи інших наукових і філософських ідей і концепцій. Другою складовою НКС є “картина” – термін, у якому на інтуїтивному рівні виражається певний метафоричний смисл. У конкретному прояві – це, передусім, картина природи, картина Всесвіту. У наш час “картинність” у наукових уявленнях здебільшого зникає. Про це писав ще на початку ХХ ст. М. Планк, передбачаючи, що майбутній образ світу виявляється більш блідим, холодним і позбавленим наочності порівняно з мальовничим образом первісної картини природи, космосу і Всесвіту. Не випадково А. Цофнас, аналізуючи поняття світогляду і світорозуміння вводить терміни “холодна картина світу” (ХКС) і “тепла картина світу” (ТКС). ХКС виконує свою головну функцію – дозволяє пояснювати світ як іманентну систему. Структуру ХКС складають закони або закономірності (не такі точні) судження. Її елементами є все, що завгодно: явища природи, події історії, інформаційно-енергетичні процеси і явища Всесвіту тощо. Ці явища і процеси повинні, однак, підпадати під відповідні закономірності. Поодинокі події, такі, наприклад як Першоспалах (Великий Вибух), тобто первісний акт творення нашого Всесвіту, поява людини та ін., також намагаються безпідставно пояснювати через пошук причин, за наявності яких вони могли б повторитися.

У рамках ХКС розуміння людиною світу, в якому вона живе, підпорядковане певним закономірностям. Довіра до ХКС забезпечується завдяки її формально-логічній і абстрактно-науковій обґрунтованості. Це означає, що ХКС, породжена і створена абстрактним раціоналізмом, приречена до максимальної раціональності. Зрозуміло, що ХКС, будучи певною мірою евристичною раціональною НКС, будується як система речей, явищ, процесів, подій, елементів фізичної реальності типу елементарних частин атомів, молекул, елементів макро- і мегасвітів. НКС передбачає, що структура світу визначена природою співвідносних елементів.

Легко помітити, що раціоналістична, холодна картина світу вразлива, тому будь-який її різновид є значною мірою антропоморфним, тобто це, передусім, наше людське знання про світ, природу, Космос, Всесвіт тощо. Про це не раз писав М. О. Бердяєв: “Буття, з яким має справу раціональна гносеологія й онтологія, є вже продуктом думки”. У цьому аспекті об’єктивний світ є продуктом об’єктивації. І тому НКС ніколи не вільна від суб’єктивізму. Наукова картина світу в наш час розширюється. Замість ХКС створюється й аналізується “тепла картина світу” (ТКС).

Обґрунтування ТКС можна провести шляхом усунення традиційного суб’єктивно-об’єктивного поділу реальності. Обмеженість раціональної (холодної) наукової картини світу відзначив ще В. Гайзенберг: якщо можна говорити про картину природи, яка склалася в точних науках, то тут уже мова має йти не про картину природи, а про картину нашого ставлення до природи.

У полі зору неklasичної науки постає мережа взаємовідносин людини з природою. Сучасна наука не може виходити з позиції простого спостерігача природи. Природа є предметом нашої думки і дії лише разом із самою людиною. У результаті природничо-наукова картина світу, по суті, перестає бути лише природничо-науковою. Отже, класично-раціоналістичне уявлення про незалежність суб’єкта, що пізнає, від об’єкта пізнання втрачає своє евристичне значення. По-

трібно подолати поняття об'єкта й об'єктивності пізнання в напрямі співзалежності суб'єктивного й об'єктивного.

Сучасна НКС ґрунтується на принципі розумності людини і світу. Розумність, струнка раціональність у класичній філософії означали не лише певну форму знання про дійсність. Розум розглядався як втілення Божественного Логосу у Всесвіт, у всіх проявах буття людини і природи. Тому розумне пізнання виявилось у створенні гармонійних, логічно чітких філософських систем. Бажання створити ту чи іншу систему впливало із прагнення відкриття гармонії світу, законів природи і всієї Божої Світобудови.

В основній своїй сфері сучасне наукове пізнання, сучасна раціональність не визнає Бога. Атеїзм, що колись був спорадичним винятком, у наш час є розповсюдженим, зорганізованим, обдуманим. Причини цього феномена атеїзму численні. В основі раціонально-атеїстичного руху лежить європейський неогуманізм як тенденція до переоцінки людини, її таланту, творчо-вольових і смислотворчих здатностей, свободи, абсолютної незалежності. Ця тенденція бере свій початок від перебільшеного раціоналістичного суб'єктивізму майже всієї новітньої філософії, починаючи від Декарта. Розвиток науки і техніки підкреслив гуманізм, даючи людині подвійну ілюзію досконалості та пояснення природи через саму себе згідно із законами, що керують нею. Раціоналістична свобода людини – це самопанування. Якщо Всесвіт є розумнодосконалим, якщо процеси у Всесвіті описуються суворими законами, тоді не буде потреби в примусі. Залишається лише правильно спланувати життя і тоді необхідність стає свободою, а свобода – необхідністю.

Проблема раціоналізму в наш час стала надзвичайно популярною і досліджується у різних напрямках. Критика старого класичного раціоналізму й атеїстичної філософії має і суто практичний аспект, оскільки з їх допомогою будувалися штучні антилюдські експериментальні суспільства. Результати цієї сумісної діяльності привели до сучасної екологічної катастрофи, до жахливого поневолення і винищення націй тощо. І все це творилося, не зважаючи на те, що раціоналістична філософія витлумачувала раціоналістичність, розумність як логічність, доцільність. З раціональності нібито логічно впливала суперраціональність, що вже передбачає поєднання етичного, естетичного і пізнавального, а також ніби-то вказувала на цілісність людського досвіду, позбавленого ірраціональних і творчо-вольових аспектів людського духа.

В історії філософії раціональність і раціональне пізнання протиставляються вірі та надприродним формам осягнення істини. А тому проблематичними виявилися можливості абстрактного розуму адекватно пізнавати закони розвитку природи, суспільства і мислення. Проблематичною стала можливість раціоналістичного й атеїстичного перетворення світу і побудови раю на Землі.

Незалежно від індивідуальних особливостей всі раціоналістичні концепції постулюють принцип тотожності структур буття і людської свідомості, абсолютизують пізнавальне ставлення людини до світу. Однак абстрактний розум має тенденцію все перетворювати в об'єкт, із якого зникає екзистенціальність. На цій основі здійснюється об'єктивація явищ феноменального світу і всіх його наукових раціоналістичних картин. Об'єктивація – це фіксація світу в неналеж-

ному духовному і моральному стані. Це фіксація світу в стані примусової природної детермінованості, у стані втрати людиною, людським духом своєї божественної свободи, фіксація ворожості та відчуженості, підкорення необхідності. Об'єктивація, за Бердяєвим, є викидання людини назовні, екстеріоризація, підкорення умовам простору і часу, причинності та раціоналізації, у той час, як у своїй екзистанціальній глибині людина перебуває у спілкуванні із духовним світом і з усім Космосом. Глибинне розуміння об'єктивації розвинув Бердяєв, стверджуючи, що вона не має нічого спільного з проблемою сприйняття, відчуття, відношення психічного і фізичного і, навіть, звичайного відношення суб'єктивного й об'єктивного. Об'єктивація – це проблема екзистенціальна, що означає розпад і затвердіння світу та його наукової картини. Це, передусім, раціоналістична бездуховність у релігійному сенсі, це відчуження і рабська залежність людини від природи. Які ж ознаки об'єктивації? Можна виявити низку психологічних, соціально-психологічних, природничонаукових і соціальних ознак об'єктивації та гріховного “природного” поневолення людини: 1) відчуження суб'єкта від об'єкта; 2) поглинання незворотно-індивідуального безособово-універсальним; 3) планування необхідності, зовнішня детермінація, придушення і закривання свободи; 4) пристосування до масовості світу й історії, пристосування до середньої людини, пристосування до сірої буденщини, соціалізація людини та її думок, знищення оригінальності і творчо-вольової активності людини у світі. Очевидно, можна продовжити жахливі наслідки раціоналістичної об'єктивації світу й описати раціоналістичну безрадісну, холодно-раціоналістичну “наукову” картину об'єктивованого світу сучасної технізованої цивілізації на нашій планеті.

Безрадісній, бездуховній об'єктивації, спустошенню світу протиставляється спілкування в симпатії та любові, подолання відчуженості, персоналізм, виявлення особистісного-індивідуального характеру будь-якого існування, перехід у царство Божественної свободи і любові, внутрішньої духовної визначеності, перемога над рабством необхідності, переважання якості над кількістю, творчості – над пристосуванням, перемога життя над смертю, дорога до Царства Небесного з Божою допомогою. Об'єктивацію світу перемагає духовна революція, духовне відродження людини.

Сучасна ситуація у філософії та культурі (як у нас, так і на Заході) характеризується розпадом класичної філософської парадигми з її культом абстрактного розуму. Втрачає свої позиції сцієнтизм, тобто погляд на науку як на універсальне “всезнання”, що містить відповіді на всі питання і дає людині абсолютну гарантію успішності її безпосередніх дій у будь-яких життєвих ситуаціях. Наука вважається найвищим ступенем розвитку людського розуму і тому її (науку) слід всіляко оберігати від позанаукових впливів і розповсюджувати на всі види діяльності та спілкування людей. Усе це свідчить про те, що розпадаються не лише традиційні форми філософствування, а й певні форми культури, асимілюючи інші види і форми духовних досягнень людства. Зміна основних ціннісних і духовно-культурних орієнтацій сучасним філософським і розумно-культурним мисленням свідчить про зміну уявлень і використання часто раціональних форм осягнення світу природи і життя людей.

Класичні уявлення базувалися на вірі в безмежні можливості розуму і раціональної науки, на можливості побудови на цій основі раціональної системи “людина-природа-суспільство”. Тепер же ми усвідомлюємо, що науково-технічна діяльність, яка відповідала традиційним класичним законам раціональності, привела людство до екологічної й антропологічної катастроф. Отже, ми наблизилися до необхідності обмеження класичного раціоналізму, класичного розуміння природи і людини тощо. Це вимагає з’ясування важливої філософсько-світоглядної категорії “доцільність”. Нам необхідно усвідомити нові аспекти доцільності та раціональності, не ототожнюючи раціональне з доцільним. Подібне ототожнення побудоване на переконанні про розумну єдність мікро- і макрокосмосу, тобто про розумність, доцільність світу і діяння Божественного Промислу в ньому і доцільність, раціональність людської діяльності, яка пізнає розумні закони Всесвіту. На перший погляд, раціональність і доцільність ніби співпадають, але людська раціональність обмежена, тим більше атеїстична раціональність, бездуховна раціональність. Обмежений людський розум не став передумовою і гарантом виявлення божественного змісту навколишнього світу як об’єкта пізнання. Однак фундамент, на якому базувалося ототожнення раціональності та доцільності в сучасній культурі, зруйнувався. Ця руйнація зумовила процес секуляризації, втрати віри у присутність Божественного Розуму у світі як організаційного начала. А тому вже у працях Макса Вебера було показано, що доцільність і раціональність не збігаються в людській діяльності.

Проте слід зазначити, що реалістична парадигма, яка домінувала у культурно-духовній європейській традиції впродовж останніх століть, породила могутню світоглядну і науково-раціоналістичну традицію, що виходила з уявлення про існування певних об’єктивних структур природи і суспільства, структур людської діяльності, антропологічних структур (психіки, волі, розуму, тощо), які опосередковують світ людської активності, залишаючись прихованими від людської свідомості. У зв’язку з цим перед культурою, філософією і наукою постає завдання виявлення нової смислотворчої і творчо-вольової свідомості людини, яка сприяла б новому, глибинному пізнанню земного і небесного.

Специфічною особливістю екзистенціально-філософського підходу до природознавства є усвідомлення мети пізнавальної діяльності людства, пов’язаної з науками про природу, а також оцінка проблеми досягнень і перспектив творчо-пізнавальної активності людини взагалі. Світоглядно-філософська думка розглядає й оцінює природний світ через призму світу людини, цивілізації, культури і релігії. Знання і розуміння місця людини в науковій картині світу можна оцінювати як із погляду людських інтересів, потреб, мети, смислу життєдіяльності особистості та нашої цивілізації, так і з погляду самовдосконалення людини через природничонаукове знання і пізнання Божественного Промислу в нашому людському домовлаштуванні, в нашому виході за обмежені сфери земного природного буття. І тут світоглядна значущість космології як науки є визначальною, оскільки вона завершує побудову наукової картини світу, в якій створюється концепція світу як цілого (концепція Всесвіту), встановлюються рівні природи й усвідомлюється людиною дивний і величний задум Бога-Творця, що дарує нам духовну і природну вічність.

Перед релігією, релігійно-філософською і просто філософською думкою завжди поставали фундаментальні питання: Що таке Всесвіт? Чому він існує? Яка його структура? Уже в книзі Йова ми читаємо про усвідомлення людиною земного аспекту Космосу, що виражено такими словами розуміння Промислу Божого: “Він простягнув північ над пустотою, повісив Землю на нічому” [Йов. 26,7]. Слід звернути увагу на те, що Земля підвішена на нічому, тобто не на слонах і китах тримається, а на нічому.

Для нас, дітей XX – XXI століть, багато питань земної і космічної природи вже з’ясовано, але ще більше залишається питань і проблем у сферах природо- і людинопізнання.

Наприклад, що становить собою такий об’єкт космології, як Всесвіт? Всесвіт як ціле? Унікальна і всеохоплююча система? Все видиме існуюче, тобто весь матеріально-фізичний світ, не лише якась його частина?

Можливо, космологія вивчає лише фрагменти Всесвіту, певні фізичні системи й утворення, які, хоча і є величезними за своїм масштабом, але все ж не всеохопним, будучи лише фрагментами Світу чи безмежності світів. Багато космологів вважають, що космологія має своїм об’єктом глобальні характеристики всеохопного світового цілого, фізико-матеріального світу.

У рамках сучасної космології обґрунтовуються різні варіанти концепції множинності всесвітів, за якими наша Метагалактика є лише однією з потенційної нескінченної множини таких систем, які за своїми властивостями відмінні або ж подібні до нашого Всесвіту. Таким чином, космологія істотно впливає на осмислення природного світу, видимого і невидимого. І в наш час можна спробувати дати означення нашого Всесвіту як такого, який людина пізнає всіма своїми засобами із застосуванням усього комплексу знань про існуючі фізичні поля і взаємодії. Можна висловити припущення, що існують такі всесвіти, які не можуть бути досліджені всіма можливими засобами нашого пізнання й експериментального дослідження. Той всесвіт, який повністю для нас неприступний, є не нашим всесвітом; він для нас не існує і без Божої допомоги люди як такі ніколи не зможуть його спостерігати.

Сучасну космофізику називають антропоною, тому що людина по-новому самоусвідомлює себе у Всесвіті, осмислює свій природо-космологічний вимір у контексті історичного становлення Всесвіту, його теперішнє становище, майбутню долю антропосфери. Сучасне осягнення взаємодії “цивілізація – природа” виходить за межі традиційного суб’єкт-об’єктивного тлумачення. Воно дає змогу більш універсально охопити цілісно-сміслові призначення природознавства, наукового і релігійного знання в історичній долі людства, по-новому осягнути сучасну універсальну екзистенціальну ситуацію і дослідити засади постнеокласичного універсалізму.

Принцип універсалізму не аналізувався належним чином у нашій філософській літературі з причин позитивістської та світоглядної обмеженості партійної філософії, що панувала у колишньому СРСР, адепти якої ніколи не були зацікавлені у дослідженні глибин і універсальності людського розуму та людського пізнання. Сьогодні ми стали свідками корінних зрушень у всіх сферах нашого життя: політиці, соціології, науці, культурі та філософії. Крах тоталітаризму і поневолення

творчої думки людини відкривають нереалізовані можливості вітчизняного наукового і філософсько-світоглядного потенціалу. З'являються принципово важливі філософські, культурологічні, історичні та інші праці.

Справжня філософія універсалізму має орієнтуватися не лише на зовнішню реальність, але й на внутрішнє, екзистенціальне, самодостовірне буття, де розщеплення на суб'єкт і об'єкт втрачає сенс, в відтак пізнання, поряд із сциєнтистським смыслом наповнюється глибинним екзистенціально-філософським розумінням. Пізнання примножує людське знання, духовно-діяльна природа якого викликає істотний науково-філософський інтерес саме в такому ракурсі, в якому воно трансформується зі сфери суб'єктивного у предметний світ людини. І з цього боку знання і пізнання ще слабо досліджені.

Окрім абстрактно-понятійного пізнання, спрямованого на досягнення реалій природи і суспільства, людина постійно проявляє творчу семантизацію, орієнтовану на створення різноманітних цінностей літератури, поезії та мистецтва з певною ієрархією цінностей, прийнятих у даному соціумі та культурі. Знання, що здобуваються у процесі творчої семантизації й образотворення, може не відповідати стандартам існуючого конкретно-наукового знання, але від цього його цінність для людей не зменшується. У цих сферах людського пізнання і смислотворчої діяльності реалізується інший тип сприйняття реальності, фрагментів Універсалізму – інтуїтивно-духовне, художньо-творче, екстатичне сприйняття, в якому еталоном істинності є не логічний ідеал примусово формалізованої істинності, а ідеали краси і розсудливої духовності. Результатом інтуїтивно-духовного сприйняття і пізнання тих чи інших граней Універсуму є в більшості свої етичні й естетичні знання, тобто ті знання, які здобуваються у процесі мистецької, художньо-літературної та поетичної творчості. А тому світоглядно-філософський аналіз інтуїтивно-духовного сприйняття реальності розширює теорію пізнання, формуючи її в єдиний цілісно-смысловий універсум. Розширена універсальна теорія пізнання (епістемологія) дозволяє замінити пізнавальні-понятійні абстракції, яким надала статусу надіндивідуальних пізнавальних здатностей, глибинними фундаментальними здатностями живої людини, такими як розум, воля, інтуїція, уява, віра, совість, любов та інші, які задіяні у смислотворчому процесі пошуку і вироблення знання не лише через механізми світосприймання і логічного абстрактно-понятійного мислення й аналізу, але й усією людською сутністю і творчо-вольовою активністю.

7.6. Нові горизонти сучасної духовності й духовної культури

Криза людської цивілізації наприкінці ХХ ст. призвела до антропологічної катастрофи. Протистояти руйнівним силам видимого і невидимого світів може допомогти високий потенціал духовності, який завжди виступав як принцип і реалізація самовдосконалення, самозростання людини. *Свідомість, самосвідомість, самопізнання, духовність* – це фундаментальні сутності будь-якої справжньої філософії та будь-якої теорії пізнання. *Духовність* – це прорив до вищих цінностей, до інших розсудливих інстанцій конститування особистості, її пізнання і самопізнання, її менталітету. *Духовність* – це глибинне внутрішнє звернення до того, що

не досягається буденними справами, буденними мисленням; це досягнення того, що виходить за межі природного і соціально-психологічного порядку установа-ня соціуму та загальновідомих норм, правил життя і мислення. Духовність – це (за С. Б. Кримським) здатність трансформувати універсум зовнішнього буття у внутрішній світ особистості на етичній основі, здатність створити той внутрішній світ, завдяки якому реалізується собітотожність людини, її свободи від жорсткої залежності перед ситуаціями, що постійно змінюються. Духовність, врешті-решт, приводить до своєїрідної смислової, розсудливої космогонії, в якій споріднюється і поєднується образ світу з морально-духовними законами і нормами особистісного і суспільного життя.

Духовність не зводиться до душі, до чуттєво-душевної активності та діяльності. Душа – суб'єкт духовності, а не її самість. І тому духовність не підпадає під опозицію “суб'єктивне – об'єктивне”, а виступає як буття, націлене і кероване духом. Таке буття М. О. Бердяєв називав першожиттям, у якому органічно поєднуються духовні та матеріальні начала людини, її фундаментальні смислотворчі, творчо-вольові, життєвотворчі та пізнавальні здатності та прояви.

У цьому ракурсі буття є не лише фізичним чи соціальним існуванням, а благом, дарованим Богом. До такого буття, до такого Божественного першоджерела буття-екзистенції не можна прийти, а можна лише з нього вийти.

Міркуючи над універсальною філософією буття і мислення, легко піддатися магічному впливові минулого – минулої філософії, науки, минулих соціально-психологічних ідей, минулої психології та минулого життя. Нехтуючи ж цією минулою цілісністю, можна провалитися в порожнечу, в онтологічну і гносеологічну безодню. Отже, необхідно уникнути зачарування минулим. Треба вміти тверезо оцінювати вітчизняну і світову духовно-культурну спадщину. Однак слід знати і свій час. Необхідно усвідомлювати ту граничну ситуацію, яку американський соціолог Ф. Фукуяма назвав кінцем історії, велінням часу, екзистенціально-філософським осмисленням багатьох сучасних пограничних (в екзистенціальному сенсі) ситуацій у культурі, мистецтві, філософії та науці. Необхідно зрозуміти жахливий відчай постісторичної свідомості, для якої немає “ні мистецтва, ні філософії” (Ф. Фукуяма). Українські співвітчизники намагаються знайти відповідь на sacramентальне питання про причини нашої все ще (або вже?) нездійсненої історії. У суспільно-політичній і культурологічній думці нашого сучасника переважає “трагедійна свідомість”, яка уникає нинішнього, сьогоднішнього, тут і саме зараз нагального.

Онтологічним підґрунтям трагедійної свідомості є нездійснення, нереалізованість великих історичних можливостей. Трагедійна свідомість, як і будь-яка інша суспільно-політична свідомість, проявляється в екзистенціально-філософському сенсі, у своїй безпосередній і очевидній реальності, у всьому своєму відчаї на рівні окремого індивіда, окремої особистості. Виявляється, що трагедійна самосвідомість пронизує, передусім, філософське нерозвинуте, спрощене мислення нашого сучасника, якому пануюча ідеологія навіяла казку про простоту світу і життя, про простоту проблем людини та її пізнання.

Простота світу і простота можливостей його перетворення, його зміни – це головна засада колишньої комуністичної ідеології, позбавлена глибини й уні-

версальності інтуїтивно-духовного сприйняття світу. У цій жакливій простоті заперечувався загальнолюдський духовний універсалізм, загальнолюдські та релігійні цінності.

Філософська думка має виявити нові універсальні пізнавальні зусилля, щоб подивитися на горизонти майбутнього і взяти на себе місію осмислення і переосмислення пережитого досвіду – історичного, соціально-психологічного, політичного тощо. Перегляд минулого в контексті нових умов історичного розвитку вимагає докорінної зміни концептуальних і методологічних основ нашої соціальної філософії. Ми зараз є спадкоємцями великої культурної, духовно-світоглядної та філософської традиції, процес прилучення до якої має бути творчо-вольовим і смислотворчим.

7.7. Ноологічний універсалізм духовного і природничонаукового пізнання

Слово “універсум” визначається як філософський термін для позначення об’єктивного змісту як цілісності. Ми будемо розуміти під поняттям “універсум” філософську категорію, приєднуючись до тих філософів, які вважають, що найзагальнішим завданням філософії є пізнання універсуму, тобто того, що є, всього видимого і невидимого. Прагнення охопити своїм розумом Універсум було і залишається глибинною інтенцією людського духа, тематизуючись у філософсько-методологічному і логіко-гносеологічному принципі універсалізму.

Сьогодні універсалізм природничонаукового пізнання у всіх його вимірах (світоглядний, суспільно-історичний, міжнародний тощо) не піддається сумніву, а сприймається як факт. У гуманітарних науках становище складніше. Універсальність тут залишається ще значною мірою програмою, але й тут вона поступово стає фактом.

Для реалізації програми універсалізації гуманітарного пізнання необхідний більш детальний аналіз принципу універсалізму, його світоглядних і теоретико-пізнавальних вимірів і контекстів. Розглянемо спочатку теоретико-пізнавальний універсалізм людської свідомості та мислення.

Універсальною формою реалізації самосвідомості людини виступає світогляд як фундаментальна інтегративна ноологічна цілісність розуму і волі, уяви, віри, чуття, інтелекту і дії. Нас буде цікавити, передусім, науково-філософський світогляд, у якому наявні різноманітні шари і рівні, серед яких можна виділити емоційно-вольовий (світовідчуття) і пізнавально-інтелектуальний (світорозуміння). У світогляді в zasadничуються розуміння й осягнення світу природи, Космосу, а також глибинні підвалини і норми морально-духовного життя людини. Фундаментальні світоглядні принципи виражають сутність і мислення, єдність усього суцього у світі природи і Космосу, а також місце, значення і роль людини у Всесвіті, який постійно еволюціонує.

Принцип соціально-історичного еволюціонізму глибоко досліджується в українській соціальній філософії. Українські мислителі обґрунтували низку самостійних, оригінальних і непересічних ідей, серед яких проаналізовано зв’язки соціального і національного аспектів прогресу, державної самостійності та фе-

дералізму, правової держави і демократії тощо. Особливо плідним щодо цього були XIX і перша чверть XX століття. Найповніше втілення концепція соціального прогресу знайшла у науковій творчості І. Я. Франка (особливо у працях “Мислі об еволюції в історії людства” і “Що таке поступ?”). Соціально-історичний прогрес аналізувався І. Франком у контексті загальної теорії еволюції з виявленням специфічності розвитку природи та суспільства. Знання еволюції того чи іншого фрагменту Універсуму допомагає більш глибокому пізнанню еволюції людського суспільства.

Окремого дослідження заслуговує тема світоглядного універсалізму української духовної-культурної та філософської думки. Світоглядний універсалізм є головною рисою української ментальності, для якої характерне неприйняття звуженого, абстрактного, відірваного від життя філософського теоретизування. Тут виробився своєрідний тип філософствування, що відрізняється не предметом (ним завжди є універсальне, всезагальне), а суб’єктом пізнання, для якого характерні єдність, універсалізм морально-духовного і гносеологічного. Глибинне екзистенціально-філософське відкриття з його універсальною спрямованістю на буття-мислення, мислення-життя передавалося від одного покоління українських мислителів до другого.

Українська філософсько-світоглядна думка не оминала жодного з фундаментальних філософських питань, досліджуючи найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і мислення, закони буття, всезагальні закономірності взаємодії людини з навколишнім середовищем, з’ясовуючи проблеми релігії, науки, мистецтва тощо. Одна лише українська поезія наповнена глибинним творчовольовим осмисленням природи і людини, виявленням глибинних душевних переживань, переходів через різноманітні граничні ситуації екзистенціально-філософського смислу, розкриттям і з’ясуванням роботи уяви-інтуїції-розуму, підсвідомості, де, окрім логічного мислення, точніше абстрактно-понятійного, діють і інші чинники, які не підлягають безпосередньому контролю свідомості. Тут відбуваються несподівані стрибки розуму й уяви, діють екстралогічні інформаційно-енергетичні чинники, керовані уявою-інтуїцією, совістю, любов’ю та розумом людини. Смыслотворення і передача художньої, морально-естетичної світлоносної інформації зумовлені складними і вічно для нас (людей) неприступними творчовольовими здатностями людини-творця.

Універсалізм – веління часу. І нам належить відкрити для себе і для світу українські національні шедеври універсалізму, долаючи навіяну нам меншовартість і провінціалізм у всіх сферах духовної культури. Українська філософсько-світоглядна культура увійшла у плоть і кров нашого національного суспільного буття, нашої ментальності, визначаючи зв’язок людини і світу, впливаючи на різні зразки поведінки, уподобань і переконань.

Національна духовна традиція своїм могутнім потоком захоплювала наших співвітчизників, спонукаючи їх думати і діяти у своєму національному руслі. Світоглядні ідеї, образи, уявлення залишали свій слід у культурі не лише у вигляді філософських трактатів, але й у вигляді різноманітних продуктів смысловорчої та творчовольової активності та діяльності нашого народу. Тут перед сучасними дослідниками постає завдання виокремити філософсько-світоглядні

та духовно-культурні мотиви в уявленнях, переживаннях, світобаченнях, які далеко не завжди усвідомлюються людьми, але позначаються на характері їхньої діяльності та її результатах. Це пам'ятки матеріальної культури, політичні програми, релігійні вірування, наукові концепції, твори художньої літератури, мистецтва та ін.

Можна поставити запитання: Чому класична або трактатно-натуралістична гносеологія зі своїм прагненням до всезагального, універсального охоплення буття і мислення виключила зі свого предметного кола цілі шари екзистенціально-філософських проблем і таємниць, проблем людського духа і волі, таких, наприклад, як свобода творчо-вольової пізнавальної спрямованості людини в тому чи іншому духовно-культурному середовищі? Або ж: Які зміни відбуваються в людині в залежності від її творчо-вольових пізнавальних зусиль і активностей? Чому творчо-вольова духовна активність людини у бутті, що приводить до виникнення концепції сутнісних сил людини з відчутними наслідками в предметному світі культури, не були предметом класичної гносеології? Вірогідно, висновок може бути таким: недооцінка і недостатнє розуміння творчо-вольової активності людини, її божественної свободи, її покликання до творчості, до вільного волевиявлення. Ці питання у всій своїй грандіозності були вперше поставлені у бердяєвській філософії свободи. Що ж стосується класичної гносеології, то вона була зачарована ідеєю незмінюваності та досконалості природного реального порядку світобудови і принципами ідеального порядку абстрактно-понятійного мислення. Рафінований, холодний раціоналізм відкинув ідею історичності, еволюціонізму, творчого дерзання людини і людства, тобто ті ідеї, які були усвідомлені та тією чи іншою мірою виражені й розвинуті першими християнськими мислителями.

Основними питаннями узагальненої ноологічної теорії пізнання є питання про те, хто пізнає і якою є його приналежність до того чи іншого рівня буття. У нас мова йде про людське пізнання, про його сфери і межі. У зв'язку з цим М. О. Бердяєв зазначав, що *теорія пізнання повинна стати філософською антропологією, вченням про людину*, а не вченням про абстрактну трансцендентальну свідомість чи про абстрактного гносеологічного суб'єкта. Глибинну екзистенціальну сутність пізнання людини можна виразити в категоріях “екзистенція-буття”, “пізнання-буття”, “буття-мислення”. Людина первісно включена в буття-пізнання і є буттям-пізнанням, яке пізнає саме себе. Пізнання здійснюється в бутті екзистенції, стаючи внутрішньою подією буття, зміною буття, становленням нового буття. Пізнання, як зазначав Бердяєв, є внутрішнім світлом у бутті, духовною активністю в бутті.

Необхідність з'ясування духовно-космічного універсалізму людського духа й мислення постає в наш час у зв'язку з розробкою проблематики універсального еволюціонізму, пов'язаного з переходом до надцивілізації через удосконалення біо- і техносфери Землі.

З появою людини розумної на Землі, поряд із біосферою, з'являється антропосфера, шедеврами якої є людина розумна і людина духовна. Перший прихід на Землю Ісуса Христа як Боголюдини започаткував еволюцію Боголюдства. Творчо-вольовий смисл людства прагне до універсального Божественного Смислу, а Смысл Бога – до глибинно трансцендентного й особистісного, укоріню-

ється в людстві, яке еволюціонує. Відродження окремих особистостей здійснюється через прийняття відкупної Жертви Ісуса Христа і визнання Його як Сина Божого і Спасителя людства.

Більшість мислячих людей у наш час усвідомлює, що людство наблизилося до такого етапу розвитку, коли доля людини, доля біосфери, стан навколишнього і до-вколомоземного космічного простору залежить від подальшої розумної чи нерозумної діяльності людей у межах усієї Землі. Людям треба зрозуміти й осмислити, що від їх розуму, духовності, моральності й усвідомлення всеєдності залежить майбутнє людства.

Розглянуті нами фрагменти універсалізму людської свідомості та мислення свідчать про універсальність людини як духовної істоти. Ця універсальність проявляється у творчо-вольовій цілеспрямованості людини при духовно-практичному освоєнні світу. Універсальність людини – це ідеальний світоглядний і соціально-психологічний регулятив людської життєдіяльності та життєтворчості.

Людина, будучи одночасно космо-природною і надприродною істотою, лише в суспільстві здатна реалізувати свій духовно-космічний потенціал, поєднуючи в собі творчо-вольову активність і ноологічну смислотворчу свідомість. *Усвідомлення універсальних природних і надприродних творчо-вольових і смислотворчих здатностей і потенцій духовної людини стає категоричним імперативом для всього людства.*

7.8. Ноологічна синергетика і нелінійне мислення

Серед найзагальніших світоглядних ідей і принципів сучасного природознавства, зокрема точного природознавства (фізики, космофізики, космології тощо), що характеризують і формують стиль сучасного наукового мислення, виступає принцип еволюціонізму, що виражає аналіз і пізнання Всесвіту, Космосу, космо-фізичних закономірностей із погляду розвитку. Всі об'єкти Всесвіту, включаючи і сам Всесвіт, розглядаються як такі, що розвиваються й усталяються. Відповідно трактуються загальні форми буття світу. Ідея еволюціонізму фактично перевідкрита новими природничонауковими теоріями й узагальнена у сучасній синергетичній науковій картині світу, яку не можна вважати власне фізичною чи навіть природничонауковою, хоча в ній втілюється все те цінніше і значуще, що було притаманне минулим фізичним і природничонауковим картинам світу. Говорячи про перевідкриття ідеї еволюціонізму, маємо на увазі дарвінівську еволюцію і християнський еволюціонізм Тейєра де Шардена.

Принцип еволюціонізму передбачає врахування нелінійності фізичних взаємодій, біологічних і соціально-історичних процесів, висуваючи на перший план нестійкість і неоднозначність процесів вибору. Конкретним вираженням цього принципу є *синергетика* – напрям і загальнонаукова програма міждисциплінарних досліджень, котрі вивчають процеси самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур у відкритих фізичних, біологічних, соціальних, інформаційних та інших системах і утвореннях. Незворотність синергетичних процесів, довіль-

ність формування нових структур з елементів середовища, а також нелокальність характеру дії та взаємодії приводять до новоутворень.

У гносеологічному плані філософське і філософсько-методологічне осмислення і з'ясування сучасного розвитку природничо-наукового знання привело до виникнення поняття “нелінійне мислення” і нової філософсько-методологічної свідомості. Нелінійне мислення у першому наближенні протиставляється “лінійному” мисленню класичної фізико-математичної думки, яке було орієнтоване на універсальність дії зворотних динамічних законів.

Нелінійне мислення або більш ширше – нова методологічна свідомість характеризується низкою світоглядних, філософських і філософсько-методологічних ноологічних особливостей. Сучасна методологічна свідомість характеризується тенденцією максимально повної конструктивізації пізнавальної діяльності. Під впливом математизації та комп'ютеризації ця тенденція захоплює і власне філософсько-педагогічні дослідження, в основі яких лежать складні ноологічні та синергетичні ідеї та принципи, зокрема принципи нелінійного мислення та функціонування нелінійних систем і утворень.

Нелінійними є процеси, що досліджуються в теорії катастроф, теорії біфуркації. Сюди відносяться процеси самоорганізації нестабільних структур, самозародження неврівноважених систем, спонтанна компактифікація простору і часу та ін. Сьогодні визначення нелінійних процесів стає актуальним у фізиці, космології, хімії, геології, а також у біології, психології, антропології, соціології. Виявляється, що нелінійні об'єкти і процеси онтологічно більш фундаментальні, ніж об'єкти класичного природознавства. І тут стає проблематичним принцип ідентифікації об'єктів і їх тотожності. Будь-який об'єкт, що ідентифікується як нелінійна динамічна система, сама порушує себе, спонтанно порушує свою якість, еволюціонує до непрогнозованих станів, характеризується, таким чином, своєю еволюцією і навіть історією. Прогноз поведінки таких систем можливий лише з певною мірою ймовірності. У зв'язку з цим виникає проблематика стабільності та нестабільності. Вивчення нелінійних процесів і об'єктів вимагає формування певної філософсько-методологічної концепції нестабільності. У контексті цієї концепції навколишній світ постає як грандіозна співбуттєвість автономних універсумів, що взаємодіють одне з одним: фізичний космос, біокосмос, антропокосмос та ін.

Філософсько-методологічна проблематика нестабільності або, точніше, принципу еволюціонізму ревізує онтологічний принцип тотожності (самототожності) об'єктів і явищ нашого Всесвіту, дозволяючи осмислити фізико-космічну еволюцію. У зв'язку з цим нам необхідно поглиблювати, розширювати, узагальнювати когнітивні, епістемологічні, світоглядні ідеї та принципи сучасного природничонаукового пізнання. Тепер ми починаємо розуміти, що наш Всесвіт виявляється не простим, тобто він не є врівноваженим, стійким, детермінованим у смислі лапласівського детермінізму, зворотним. Фізико-космічна еволюція показує нестабільність, плюралістичність, багатовимірність, незворотність фундаментальних явищ, процесів космосу.

Розділ 8

МОРАЛЬНО-ДУХОВНІ АСПЕКТИ ХРИСТІЯНСЬКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ТА СУЧАСНЕ ПРИРОДОЗНАВСТВО

8.1. Ноологічна цілісність людини як образу і подоби Божої

Дивовижні сили природи свідчать про найвищу організацію в розмаїтті взаємозв'язків різних рівнів природи в її матеріально-енергетичному і комунікативно-інформаційному проявах. Приховані взаємозалежності людини і природи відкриваються й вивчаються засобами конкретно-наукового пізнання за допомогою божественних здатностей людини: розуму, віри, волі, уяви, інтуїції, любові, совісті, радості та надії. Інтуїтивна і творчо-розумна здатність людини, її раціональна спрямованість до наукового, філософського і художньо-образного абстрагування і мислення демонструє творчий божественний розум людини, її творчо-вольову і духовно-творчу активність. Усе це знаходить конкретні прояви у різноманітних релігійних вченнях, мистецтві, філософії та науці, у побудові техносфери на Землі (земної технічної цивілізації), у практично-духовному освоєнні світу.

Усвідомлення Божественності життя людини і природи спричиняє прагнення досягнути сутність матеріально-енергетичного діяння у Всесвіті, на основі якого і завдяки якому функціонує всекосмічний механізм природи і Космосу. І тут наш дух, наша творча уява і розум охоплюють Космос, у який, як зазначає Бердяєв, не ми входимо, а він входить у нас, стоїть перед нами, перед нашою надприродною сутністю, котра є образом і подобою Бога-творця через даровані нам духовно-пізнавальні здатності. Розвиток і використання творчо-вольових сутностей пізнання – мистецтва, філософії, науки і релігії – залежить від розуму, волі, віри, інтуїції-уяви кожної людини. Звідси – всезагальне, вселюдське взаємозбагачення у вертикальному (історичному) і горизонтальному (геоглобальному і синоптичному) взаємозв'язках і взаємовпливах людей і народів у всі віки, а також сучасників між собою. Більше того, загальнолюдський взаємовплив і взаємозв'язок доповнюється енергетично-інформаційними проявами і впливами Космосу і позаземних цивілізацій. Наші думки та творчо-вольові емоційні вчинки здійснюють той чи інший вплив на Космос і ми, водночас, підпадаємо певною мірою його впливові. Цей взаємовплив і взаємозв'язок уже намагаються збагнути наші сучасники.

Однак людина вкорінена не лише у своїй земній і космічній природі, матеріально-енергетичних і енергетично-інформаційних стихіях, а й у надприродному, Божественному, у зв'язку з чим вона стає центром двох світів: природного і надприродного, земного і небесного. Людина давно усвідомлює свою принале-

жність до двох світів: видимого, земного, і невидимого, небесного, потойбічного.

Людина усвідомлює свою велич і могутність, усвідомлює певною мірою себе як образ і подобу Божу, будучи вкоріненою в нижчі форми органічного життя і Космосу. Але людина постійно виступає проти природного чину детермінації, демонструючи своє інше походження й інше призначення. І це вище, небесне походження неможливо вивести з природних сутностей, із закономірностей природного світу, тому воно (це наше походження) є вічною епістемологічною таємницею для нашого природного біологічного світу.

Згідно з Божественним Одкровенням і християнським віровченням, ми знаємо, що людина створена за образом і подобою Божою. Вірніше, Догмат людської богоподібності є одним із найбільш незбагнених і загадкових. У чому полягає божественність людини? Чим ми уподібнені до Всевишнього, Всюдисущого, Всеправедного, Всемогутнього, Розсудливого, Правічного Творця світів видимого і невидимого? Ці питання не є виключно релігійними чи богословськими. Вони давно мають статус фундаментальних філософсько-епістемологічних проблем, фундаментальних проблем і таємниць християнської антропології, бо йдеться про саму суть людського ества, про сутність людини, про людську духовність.

Необхідність відновлення християнсько-філософсько-епістемологічного розуміння і пояснення ноологічної цілісності людини викликана руйнівними впливами сучасного гуманітарно-атеїстичного і природничонаукового знання. А тому в наших умовах, коли образ людини став роздрібненим, розшарованим, а уявлення і знання про людину стали розрізненими і, по суті, псевдознаннями, християнсько-філософська ноологія вбачає своє завдання в тому, щоб шляхом об'єктивного, екзистенціально-філософського осмислення відтворити цілісний онтологічний, філософсько-психологічний і духовний образ людини. Християнсько-філософське відтворення цілісного образу людини є завданням релігійного відродження України. Сучасна Україна потребує не лише відродження всього кращого попередніми поколіннями нашого народу, але й обґрунтування та розвитку нових соціальних, соціально-психологічних, соціально-філософських, філософсько-світоглядних, релігійних і духовно-пізнавальних ідей і принципів, які зміцнювали б націю, робили б її витривалою в умовах сучасного складного і катастрофічного світу.

У своїй енцикліці “Євангелія життя” Йоан Павло II зазначав: “Творець хотів, аби людина, живий образ Божий, була царем і владикою”. Папа цитує християнсько-антропологічні принципи св. Григорія Ніського про те, що людина створена за подобою Владики Всесвіту, а тому від самого початку в природі людини закладено риси володарювання. Людина також є владикою. Створена панувати над світом, вона отримала образ, подібний до образу Владики Всесвіту, і є Його живою подобою, що завдяки своїй гідності прилучається до досконалості Божественного Взірця. Божественне самоорганізаційне володарювання людини на Землі вже усвідомлюється й осмислюється сучасними філософами і культурологами: “Самоорганізація не має раціональних підстав, – зазначає український культуролог А. Свідзинський, – вона є проявом Божої Волі до тво-

рення світу і глибоко вкорінена в усе суще, особливо в людину. Бо людині органічно притаманна потреба самовиявлення, воля до творчості, і саме ця її якість закладена в ній як подоба і образ Бога”.

Наш час потребує сміливих творчих особистостей. Християнська антропологічна філософія є фундаментальною теорією особистості – смислотворчої, творчо-вольової, життєздатної, духовної. Ця філософія вчить принципам і стратегії особистого розвитку і самодоскональності. Всі ці питання вимагають серйозного філософсько-педагогічного аналізу. Тут повинні розв’язуватися питання про сутність особи й особистості та про ті зміни, які відбуваються з нею у процесі життя, буття-пізнання, її духовно-пізнавального розвитку. Необхідно усвідомити рушійні творчо-вольові та духовно-пізнавальні сили й закономірності, що сприяють становленню, духовному пізнанню, духовному зміцненню людини. Розвинена, духовна особистість завжди тверезо оцінює суще, відчуває і розуміє, де добро, а де зло. Вона здатна аналізувати, пізнавати суперечливі ситуації та стосунки, знаходити і вибирати правильну поведінку. Така особа прагне діяти за настановою ап. Павла: не бути переможеною злом, а зло перемагати добром.

Виникнення образу власного “Я” пов’язане з певним розвитком самосвідомості, самопізнання і самодоскональності людини. Це незаперечна умова становлення особистості, здійснення нею самочинної смисло-вольової та творчо-вольової діяльності, яка лише й можлива за умови добре розвиненого чуття та інтуїції реального. Образ власного “Я” є, правда, часто незбагненим. Загадковість смислу людської суб’єктивності до певної міри знімається при духовному відродженні людини, при здобутті нею глибинної релігійної віри і релігійної свідомості. Древній псаломспівець звертався до Бога з фундаментальним епістемологічним запитанням, коли говорив: “То що є людина, що Ти пам’ятаєш про неї, і син людський, про якого Ти згадуєш” [Пс. 8:5]. Християнська антропологічна філософія вчить фундаментальним сутностям людини, пізнанню і вибору світоглядних орієнтирів, які спрямовують творчо-вольову активність особистості для пізнання і розв’язання нею своїх життєвих проблем із усвідомленням смислу свого власного життя і покликання, а також смислу людського життя загалом.

Абстрактно-гносеологічне ставлення до світу як до об’єкта парадоксальним чином приводить до фактичної підвладності людини цьому світові, до втрати субстанційної єдності людини, єдності, цілісності та психологічної і духовної сутності. З’являється духовна порожнеча, неволя, віра в пануючих над людиною ідолів, які заповнили її душу і паралізували її дух. Злощасне і зачароване коло такого ставлення до людини описане і проаналізоване теоретично в раціонально-емпіричній західно-європейській філософії та гносеології, починаючи від утилітаризму Бекона (1561-1626 рр.) через скептицизм Юма (1711-1776 рр.) до кантівського агностицизму щодо речей у собі (і речей для нас). Термін “річ у собі” означає те, що існує саме по собі, незалежно від людської практики і пізнання. У Канта “річ у собі” означає також надприродні, непізнавані сутності, тому Кант дійшов хибного висновку, що теорія пізнання (гносеологія) можлива лише як пізнання явищ, а не як пізнання “речі в собі”, побудувавши на цій основі систему агностицизму. Потім матеріалістично-атеїстична філософія “перетворення” світу привела до нечуваної в історії людства філософсько-епістемологічної затьмарен-

ності, до знівечення внутрішньої самостійності людини, до аморалізму і духовного занепаду. Те почуття порожнечі та безглуздості, яке наші сучасники пережили і ще переживають, несе в собі й передчуття глибинного смислу, який потрібно шукати, пізнавати, заново відтворювати. Таке відтворення необхідно здійснювати в рамках сучасної християнсько-філософської ноології. Адже людська істота, людина, що пізнає, людина розумна, людина духовна, ставлячись до світу з настановленням об'єктивації, тобто зовнішньо, водночас має невиразнотуманне, розмите внутрішнє уявлення про онтологічно інший рівень буття, про істинно-сущє, про небесний світ, про вічне життя. Невимовна приналежність таємниці світу, що панує в дитячій душі, зостається в кожному дорослому. Це наша фундаментальна ноологічна засада, духовно-пізнавальна якість, наш дар Божий. Віра людини свідчить про велику єдину Істину Божу, слугуючи базовою інтуїцією й усвідомленням того, що два гносеологічні аспекти, утворені об'єктивацією – суб'єкт і об'єкт пізнання, внутрішнє і зовнішнє буття – вкорінені в якомусь спільному ґрунті, постали зі спільного першоджерела, і шлях до цієї єдності, в якій наше буття-пізнання отримує свою батьківщину, свою домівку, може бути знайдено.

Однією з головних відмінностей християнсько-філософської епістемології є визнання посередництва в духовно-пізнавальному процесі Боголюдини Ісуса Христа, Христа-Логоса, Христа-Слова, в акті єднання людини з Богом. В Євангелії від Йоана читаємо: “Ісус сказав йому: “Я – путь, істина і життя! Ніхто не приходять до Отця, як тільки через мене” [Йоан, 14:6]. Отже, Бог-Логос, Бог-Слово, що сходять у світ людський, є посередником між двома натурами. Але й усе видиме, вся видима натура вчинена Богом і містить у собі свідчення про Одвічний Розум, одвічну закладену в неї святість. Отже, є Дух і духи, є Слово і слова, є наше знання і наше пізнання, наша земна антропоморфна наука. Християнське богослов'я вчить, що Бог, одвіку споглядаючи Самого Себе, разом із цим у Мудрості Своїй уявляв і уявляє незчисленні можливі світи, світові істоти як образи своїх власних досконалостей. А християнська антропологія вчить, що в людині існує потенційний духовно-пізнавальний, духовно-розумний, духовно-творчий Божий прообраз, який актуально реалізується в перетворенні, в народженні з висоти за допомогою Духа Святого після прийняття Христа-Логоса, Христа Ісуса як свого власного спасителя, Христа – Сина Божого. Таке обожнення людини є перетворенням її духа і душі під благодотворним духовно-пізнавальним діянням, впливом Божественної сили Сина-Логоса. І тут ми розуміємо, пізнаємо (епістемологічний аспект!), що прообраз наш, наша сутність має двоєдину природу, аналогічну тому, що у Христі є дві Природи, з'єднанні неподільно, але й не злито.

Згідно з християнським віровченням кожна людська душа у глибині своїй є християнською, тобто наш небесний прообраз має життя, є живий прообраз. Обожнення людини, її перетворення відбувається не ціною відкидання своєї індивідуальності, а через уподібнення своєї особи Божественній Іпостасі Ісуса Христа. Християнська антропологія вчить, що через гріхопадіння людина втратила свою справжню свободу і діє, чинить у згоді з цим світом гріхопадіння, у згоді зі своєю обмеженою людською **волею**. У результаті цього людина стала

менше особисто залежною від природного буття. Відновлення особи може бути здійснене через подолання своєї гріховної самості, вільним відданням на якусь мить своєї індивідуальної волі Божій Волі. Це є, як учив В. С. Соловйов, наймогутнішим виявом цієї самої людської волі! І в цьому великому подвигу людської душі та духу, подвигу людської волі проявляється Воля Божа, і людина отримує дар віри й усвідомлення своєї вічної Божественної сутності. Людина виходить відтепер із природного, кармічного детермінізму до нової сутності, до свободи, до Божого синівства. Особа стає на шлях самовдосконалення, на шлях духовного пізнання і духовної творчості спільною дією зі Святим Духом. І в цьому перетворенні людини з розумної, душевної постає людина духовна. Розвиваючись і вдосконалюючись, людина здійснює саму себе, творить свій смисл, проявляє свою духовну смислотворчу активність, здійснює духовне пізнання, маючи відтепер дар віри як Благодаті Божої. Своїм возз'єднанням, своїм прилученням, своїм наверненням до Бога, до Церкви Христової, ангели Божі радіють на Небесах, людина возз'єднує цілий світ із Богом. І тут людське пізнання і самопізнання, людська неземна смислотворчість набувають космологічного значення.

8.2. Ноологічні аспекти християнсько-філософської антропології

Проблеми людини, людського пізнання займають центральне місце в сучасній філософії, як світовій, так і вітчизняній. Філософсько-світоглядні, епістемологічні, соціально-психологічні, наукові та релігійні питання перетинаються на проблемі сучасної людини і долі людства, її історії, становища в Космосі, природних і надприродних вимірів. *Ми живемо в епоху, коли людина стала глибоко проблематичною для самої себе, коли вона не знає, ким вона є.* Сьогодні між собою стикаються три, здавалось би, несумісні кола ідей і концепцій філософської антропології.

По-перше, це сфера уявлень сучасного природознавства та генетичної психології, які вже давно стали традиційними, і згідно з якими людина є досить пізнім підсумком (результатом) фізико-космічної еволюції нашого Всесвіту, зокрема еволюції біологічного життя на Землі. За цими уявленнями, людина є істотою, яка відрізняється від інших родів і видів живих істот на Землі, що передують їй у тваринному світі лише ступенем складності її інформаційно-енергетичних здібностей, які немовби самі по собі вже зустрічаються в нижчій порівняно з людською природі. *Ці уявлення можна назвати абстрактно-науковими, раціоналістичним.*

По-друге, це коло уявлень, які сягають своїми витокami греко-античного світу, які можна назвати *раціонально-ідеалістичними*. Тут наголошується на тому, що самосвідомість людини вперше у світі розвинулася до поняття про її особливе становище завдяки розуму, мисленню, волі, мові та здатності до розуміння всіх речей і самої себе. З цими уявленнями поєднується вчення про те, що в основі Універсуму і життя знаходиться надлюдський Розум, до якого причетна і людина, і лише вона єдина із усіх живих істот на Землі.

По-третє, це іудео-християнське вчення про людину, яке є основою християнсько-філософської антропології.

В античній філософії відстоювалась ідея тотожності зі всесвітньо-космічною субстанцією. Людина є малий світ, мікрокосм (термін, що вперше зустрічається в Демокріта (460-370 рр. до н. е.). А за Протагором (481-411 рр.), “людина є мірою всіх речей”, і основою громадянського суспільства повинні бути не єдиносущі закони Космосу, а людська природа. Сократівська філософія акцентує свою увагу на тому, що людина повинна усвідомити божественну мудрість, яка керує всіма справами Космосу. Мірою всіх речей у Сократа (468-399 рр.), врешті-решт, виявляється людина, але він при цьому наголошує на розумі та знанні людини. Наперед установа і пронизана божественним Розумом гармонія Всесвіту служить, за Сократом, передумовою розумної, доцільної та цільової земної діяльності людини та її добродійного життя. Знання про людину, форми її індивідуального, суспільного і політичного життя, її душі та тіла, знання про її вади і чесноти, а також про світ у цілому – це, за Сократом, не різні знання, але лише різні частини єдиного знання про божественну істоту буття.

У платонізмі людина осмислюється вже як носій духа, але сам дух виявляється позаособовим, субстанційним. Платонізм розуміє людину як поєднання (комбінацію) двох сутнісно різнорідних начал: душі та тіла. Душа належить до безтілесних богів-ідей, а її прихід у тутешній світ є падінням. Арістотель, на протигагу Платону, наголошує на взаємозалежності та взаємовизначеності душі та тіла.

Не прослідковуючи розвиток антропологічних ідей у філософії і природознавстві, зауважимо, що нині ми маємо, по суті, три *антропологічні концепції людини*: природничонаукову, філософсько-раціоналістичну і християнсько-богословську (теологічну), які майже не цікавляться одна одною. Єдиної концепції людини все ще не існує.

Основні принципи християнської антропології, християнського вчення про людину були окреслені та розвинуті представниками патристики і ґрунтуються на біблійній (старо- і новозаповітній) антропології. Однак, як зазначав В. Зеньковський, “церква в епоху розквіту богословської творчості не створила закінченого вчення про людину, як і не створила закінченої системи космології, – і ця обставина мала надзвичайно важкі наслідки для долі Церкви. Слід зауважити, що закінченого космологічного й антропологічного вчення і не можна було створити, виходячи з історичної обмеженості будь-яких наукових чи релігійно-наукових концепцій і теорій”.

Після епохи патристики продовжувалося зростання наукового значення і розвиток релігійної думки. Церковна думка також піддавалася впливові позацерковних філософських і наукових теорій чи концепцій. Крім того, у надрах самої християнської богословської свідомості виникали глибокі розбіжності та суперечності, які стосувалися саме людини й історії людства. На сьогоднішній день ми маємо сумний результат: чисто науковій думці стали глибоко чужими основні принципи християнської антропології. Правда, сучасне богословське розуміння еволюції тваринного світу на Землі загалом і людського тіла зокрема не схиляється до повного неприйняття підготовчого процесу біологічної еволюції,

яка могла б вести до еволюційного, поступового вдосконалення людського тіла. Навіть краще прийняти теорію еволюції людини, яка поволі під проводом Божого Провидіння так розвинулася, що стала царем усього створеного світу та його мешканців.

Частковим завданням християнсько-філософської антропології є наближення християнського віровчення про людину до сучасної наукової думки. Чисто філософської антропології не існує і її, мабуть, неможливо побудувати. Але завжди існували різні релігійні антропології: католицька, протестантська і православна.

Православна антропологія мало розроблена. У центрі її знаходиться вчення про образ і подобу Божу в людині, тобто стверджується той принцип, що людина створена духовною істотою – розумною, вольовою, вільною. У результаті гріхопадіння богоподібність і духовна сутність людини не були цілком знищені, а лише пошкоджені, спотворені, а образ Божий у людині затьмарився. Людина може перетворюватися через Боголюдину Ісуса Христа в акті прийняття його відкупної Жертви, тобто в акті духовного відродження, при якому з людини розумної постає людина духовна, здатна для свого подальшого надприродного розвитку і зростання. Завданням християнсько-філософської ноології є дослідження духовно-пізнавальної активності як людини розумної (але не віруючої), так і людини духовної (віруючої), відродженої у християнському розумінні.

Людина є істотою, створеною Богом. Людина – це також істота, яка відпала від Бога і отримує благодать від Бога. Такі засади християнської антропології. Тут постають глибинні проблеми і таємниці людини з усіма її, парадоксами, трагедіями і драмами. Людина в цьому розумінні є істотою трагічною, як зазначає Бердяєв, непристосованою до світу, в якому вона живе. У людині присутній трагічний конфлікт не лише зі світом і природою, але й із самою собою. Людина є людиною як носій духа, який проявляється в особистості, що переборює себе і світ. Людина живе у вічному протесті проти дійсності. Людина є істотою роздвоєною і ослабленою. Християнська антропологія виходить із якісного виокремлення людини з природи, а тому християнсько-філософська ноологія учить про людину-творця, котра носить у собі образ і подобу Божу.

Можна виділити два регулятивні принципи духовно-творчої активності людини, взаємодія яких приводить до самовдосконалення особистості.

По-перше, це принцип свободи, вільної творчо-вольової активності людини, дарованої людині її Богом-Творцем. Ця свобода є вічно потенціальною.

По-друге, оскільки людина є образом і подобою Божою, Божою ідеєю, Божим замислом, Божою духовною світлоносною сутністю, то вона хоче, може і повинна почути Голос Божий. І цей голос може почути лише в людині та через людину. Бог завжди говорив через людину, Мойсея, пророків, великих святих, апостолів, учителів Церкви. Іншого шляху до Бога, як через людину, немає. Людина, несучи в собі Божественне начало, слово Боже, має діяти творчо-активно, а не пасивно-рецептивно. Бог виявляє Себе у світі через людину, через зустріч з людиною, через відповідь людини на його Боже Слово, через відпо-

відь на його Покликання, через глибинно-інтимне перетворення людини на шляху досконалості та вічного життя.

Християнська антропологія за своєю філософською сутністю є персоналістичною. Вона вчить про творчу, духовну особистість, яка народжується з висоти, з Божою допомогою, діянням Духа Святого, у боголюдському творчому процесі. Індивідуум народжується і вмирає як природна сутність. Особистість – це цілісність і єдність, що володіє безумовно і вічною цінністю. А тому особистість не є ні біологічною, ні соціологічною, ні психологічною сутністю, а сутністю духовною, що передбачає наявність духовного світу. У цьому смислі особистість є тією цінністю, яка стоїть вище природи, нації, держави. Дух особистості несе просвітлення і перетворення біологічного та соціально-психологічного індивідуума, роблячи людину незалежною від природного і соціального порядків, тому що суспільству, соціальному колективу особистість належить лише частиною свого ества. І цю природу, соціально-психологічну, історичну частину ества людини можна і потрібно вивчати методами сучасної науки – когнітивної психології, філософської антропології, гносеології, соціології тощо.

Примат духовного, божественного в природі людини і людства є визначальним, універсальним ноологічним базисом знання людини про саму себе, про своє “Я”, про свободу людини, про її творчо-вольову і смислотворчу активність. Розчинення людини та її творчо-вольової діяльності в універсальних структурах Космосу, в структурах світобудови, в історичному процесі розвитку людства не може відповідати сутності християнського персоналізму, особистісної цілісності й особистісної життєтворчої діяльності, особистого безсмертя людини. Тим більше, що наша сучасна епоха вимагає від людини, як ніколи, творчо-вольової активності та діяльності. І сучасні богослови визнають, що ситуація в наш постісторичний час істотним чином змінилася і вимагає нового розуміння людини, розгорнутого християнсько-персоналістичного з’ясування. Людина Нового часу, – писав К. Фішер, – більше не усвідомлює себе загорнутою в природний Космос частиною світобудови. Навпаки, вона як суб’єкт протиставляє себе Космосу як об’єкту.

У наш час християнська антропологія не може задовольнятися лише простою констатацією факту наявності трискладової сутності людини – духа, душі та тіла. Разом із філософською феноменологією, філософським екзистенціалізмом, філософською антропологією та низкою інших наук необхідно з’ясувати історичний взаємозв’язок становлення людської свідомості у процесі практичного-духовного освоєння світу, виявляючи пробудження божественного духа в людині, вивчаючи духовне пізнання, духовно-творчу і духовно-пізнавальну активність людини.

8.3. Ноологічна творчо-діяльнісна модель пізнання і смислотворча активність людини

У сучасній науці можна виділити особливий епістемологічний феномен так званого експериментального діалогу людини з природою. У цьому пізнавальному процесі людина сподівається отримати відповіді на свої питання шляхом інформаційно-енергетичного прилучення до об’єктів пізнавальної та діяльнісної активності, оскільки вона у своєму космологічному, природно-космічному вимі-

рі та природа у своїх інтелігібельних проявах і закономірностях можуть розглядатися як структурні компоненти цілісного (спільного) інформаційно-енергетичного процесу, природно-біологічного синергетизму. Тут людина цілком справедливо надіється на отримання відповіді на свої питання про можливі варіанти розвитку синергетичного процесу. При цьому з'ясовуються потенціальні можливості здійснення природних процесів при втручанні людини в таємниці природи і світу. Здійснюються різні оцінки об'єктивної реальності та результатів її трансформації. Тут вивчається можливе як предмет експериментальної реалізації, що дозволяє зблизити наукову й інженерно-творчу діяльність, узгоджуючи гносеологічні категорії та проектні інженерно-технічні рішення. Викладені принципи пізнання синтезують евристичні парадигми людської діяльності, які складають істотні елементи сучасного наукового мислення. У цьому напрямі розвиваються сучасна кібернетика, синергетика, соціобіологія, вчення про біосферу і техносферу Землі, дослідження, пов'язані з антропним принципом у космології та ін.

Розглянемо дещо детальніше одну ноологічну модель пізнання, в якій яскраво виражається творчо-вольова і смислотворча активність людини. *Ця модель будується на засадах християнської епістемології та називається творчо-діяльнісною моделлю пізнання.*

При цьому ми торкнемося **православного синергетизму** – творчої співпраці людини з Богом у пізнанні й освоєнні світу в радості та надії. Цікаво, однак, що боголюдський творчо-діяльнісний підхід у пізнанні був історично першим. Таке пізнання повинно спрямовуватися, насамперед, на осягнення буттєвої мудрості, прилучення до неї, що вимагає, передусім, споглядання і смирення. Ці принципи не були безпідставними, бо ми отримали відповідь на таке питання Ісуса Христа: “Яка користь людині, як світ цілий здобуде, а занапастить власну душу?”

Духовно-практична людська діяльність має свої моральні межі й етичні цілі, якими не вільно грубо нехтувати. Практика не є небезпечною. Наслідки окремих видів сучасної діяльності та пізнавальної практики людства є неперевершено жахливими й антилюдськими, тому що людина завжди у своїй діяльності викликає сили більш могутні, ніж її інформаційно-енергетичні можливості. Це стосується, передусім, руйнуючої здатності сучасної зброї масового знищення людей, безбожних концептуальних побудов марксизму, фрейдизму та ін. Руйнівні сили, що породжуються людською думкою і людською практичною діяльністю, захоплюють у свою орбіту сили темряви і зла видимих і невидимих світів.

Окрім цих побіжно окреслених негативів діяння і пізнання людини в земному світі гріхопадіння, нам слід розглянути позитивні аспекти, що складають сутність творчо-діялісної моделі пізнання. Дійсно, неможливо припустити цілковиту пасивність суб'єкта в пізнанні. Суб'єкт не є дзеркалом, що відображає об'єкт. Суб'єкт – це творчо-вольова і смислотворча особистість. З аналізу структури доцільної людської пізнавальної активності та діяльності випливає, що духовно-розумне, духовно-теоретичне і духовно-практичне освоєння світу людиною включає в себе не лише суто інформаційно-енергетичну (або, грубо кажучи, відображальну) діяльність, пов'язану з одержанням інформації про світ

і людину, але й різноманітні форми творчості, діяльність в ідеальному конструюванні та проектуванні нових предметних реалій світу людської культури і цивілізації з надією на їх реалізацію. Отже, суб'єкт пізнання – це, передусім, суспільно-історична істота, наділена свідомістю, здатна до цілепокладаючої, предметної, творчої діяльності.

Пізнання відкриває і створює смисли, створює порядок із безпорядку. Все пов'язано з активністю людського духа. У пізнанні щось зростає, щось додається до дійсності та через це нове нарощується і зростає смисл у світі. Отже, пізнання має творчий і організуючий характер. Пізнання підпорядковує світ людині й теоретично, і практично, підпорядковує людській творчості та праці. У цьому смислі ми говоримо про духовно-практичне освоєння світу і творчодіяльнісну модель пізнання.

Ноологічний суб'єкт пізнання є активним у двох відмінних напрямках. По-перше, він активний у процесі творчо-вольової об'єктивації, яка створюється творчо-вольовим суб'єктом у радості та надії. У цій об'єктивації реалізується орієнтація людини у світі, хоча в ній і не розкривається таємниця людської екзистенції, життя-пізнання людини. Але в ній людина, суб'єкт пізнання підпорядковує собі світ природи і техніки. Вся техніка, вся техносфера Землі є переважно результатом такого об'єктивного пізнання, є реалізацією, по суті, творчодіяльнісної моделі пізнання. І саме через те, що відбувається процес об'єктивації, як зазначав Бердяєв, не можна говорити про пасивне вторгнення об'єкта в суб'єкт. Звідси можна зробити висновок про те, що ніби-то світ об'єктивації не є "об'єктивний світ". Об'єктивований світ є реальним світом наших речей, світ певного ступеня реальності та певного ставлення до нашого земного буття.

Є й інші шляхи орієнтації суб'єкта у світі, шляхи екзистенціальної філософії, шляхи духовного пізнання. Тут не відбувається об'єктивація. Тут суб'єкт – людина – пізнає не об'єкт, а існування й екзистенцію людини, що, у свою чергу, приводить суб'єкта пізнання до осягнення духовного в собі самому, а також до богопізнання. Цей шлях пізнання є активним, духовно-розумним, смислотворчим і творчо-вольовим, із творчодіяльнісним пізнанням. Але тут активність і творчість іншої якості. У цій активності можна досягнути в божественному світлі й наш об'єктивний світ. На цьому шляху пізнання розкривається смисл і надія світу, смисл існування людини і буття через Боже Буття, через божественні смисли, через Христові Одкровення для нашої надії та радості. Отже, творчо-вольова активність у пізнанні природи, в конкретно-науковому пізнанні та в науках про дух є істотно відмінними.

У науках про природу активність пізнання виражається в об'єктивації та в підпорядкуванні пізнання стрункій формально-логічній, логіко-математичній і фізико-математичній думці. Ця активність привела до створення розгалуженого фізико-математичного, формально-логічного, кібернетично-інформаційного універсуму сучасного конкретно-наукового знання і пізнання. Усі ці процеси, методи, гносеологічні ситуації в сучасній науці вивчаються логікою і філософією сучасного наукового пізнання.

Активний характер конкретно-наукового пізнання природного світу виражається, передусім, у практичному, технічному діянні людини і людства на природу, на біосферу Землі. Людський дух організує матерію. Але на нижчих ступенях духовно-практичного освоєння світу це пізнання перетворюється в тяжку працю, а тому праця, людська виробнича діяльність важливі не лише з боку соціальної значущості, але й із боку пізнавальної. Тут виникає пізнавальна проблема практики, пізнавальна значущість практики. Роль практики в пізнанні можна надто перебільшити, як це зроблено в марксизмі. Ця роль практики в пізнанні створюється атеїстичним матеріалізмом. Тут абсолютизується творчо-діяльнісна модель пізнання, оскільки забувається чи нехтується той принцип, що людська праця, виробнича і науково-практична діяльність має свої духовні засади, своє духовне обґрунтування. Праця є духовним явищем, духовним феноменом, а не матеріально-виробничим.

Розгляд творчо-діяльної моделі пізнання свідчить, що в науках про дух, у філософії духа активність пізнання особистості спрямовується до досягнення смислу буття. Тут дух активний і тоді, коли він зрікається світу у своєму неземному спогляданні, як і тоді, коли він перетворює світ своєю діяльністю; активність духа означає, що він зміцнює себе у спогляданні, вкорінюючи себе у Вічності, входячи у Вічне Божественне Тепер. Дух є суб'єктом і його сутність також розкривається в суб'єкті. Бог як Дух виступає також як Суб'єкт, як Вічна Божественна Активність, як Активний Логос – Син Божий, через якого створюються видимі та невидимі світи. Пізнання має творчо-вольовий характер, тому що екзистенціальний духовний суб'єкт привносить у пізнання елемент свободи. У духовному пізнанні свобода і надія, любов і радість, розум і віра споріднюються в синергетичному діянні з Божественним Логосом, зі Смишлом світу, з Абсолютною Волею. Тут пізнання виступає як боголюдський процес. У цьому пізнанні свобода і надія просвітлюються Христовим світлом. Тут свобода споріднюється з любов'ю, надією і радістю. А те пізнання, яке не споріднюється з Божою Любов'ю, перетворюється у волю до володарювання, до панування, і в такому пізнанні проглядається демонічність.

Діяльність людини і людства проходить цілу низку формоутворень або ступенів. Людська діяльність у широкому контексті вивчається в соціальній філософії. Як духовно-розумна істота людина має, перш за все, мислити і діяти, діяти і мислити. І тому соціальна філософія виходить зі споконвічної єдності слова, думки та діла як первісного принципу пояснення специфіки соціального буття. Завдяки своїй творчо-вольовій активності людина підноситься над природною необхідністю, перетворюючи природу і створюючи особливі, неприродні реальності. Важливу роль у цьому процесі відіграє духовно-розумна діяльність людини і людства, завдяки якій створюється світ культури, реалізується суспільне життя з його різноманітними формоутвореннями: мораллю, політикою, правом, мистецтвом, наукою тощо.

У рамках творчо-діяльної моделі пізнання ми можемо проаналізувати й оцінити сучасне науково-технічне пізнання і науково-технічну діяльність людини та людства. Активний характер, діяльнісний характер так званого науково-технічного прогресу виражається, передусім, у практичному, технічному діянні щодо природи, у створенні техносфери на Землі. Тут виникла нова реаль-

ність, відмінна від природної, від органічної й неорганічної реальності. Ми маємо справу з реальністю техніки, машин, автоматів, інженерно-технічних споруд, кібернетичних систем, комп'ютерів, роботів тощо.

У ноологічному аспекті виникає життєво важливе завдання духовного осмислення сутності цієї нової реальності, тому що людська душа недостатньо пристосована до влади техніки, до повсюдного технократизму. У технічній цивілізації змінюються масові виміри буття людей. Здійснюється “прискорення часу”, має місце швидкоплинність подій і явищ, які людина не встигає належним чином оцінити, прослідкувати і часто не в змозі своєчасно опам'ятатися. Часто густо люди гинуть від аварій технічних систем, від технічних катастроф і т. ін. Відбувається послаблення активності людського духа, що призводить до панування бездуховності та руйнації людини.

8.4. Ноологічне цілепокладання творчо-діяльнiсного пізнання людини

З категорією “практика” пов'язане поняття “цілепокладання”, яке виражає смислоутворювальний зміст практики, що полягає у формуванні цілі як суб'єктивно-ідеального образу бажаного (цілеформування) і втіленні її в об'єктивно-реальному результаті діяльності (цілереалізація). Свідомим формуванням цілей людини, розробкою програм дій шляхом вільного вибору можливостей і мотивів, створенням засобів праці людська діяльність вказує на духовно-розумні засади практики. Цілепокладання, як бачимо, є найвищим виявом активності свідомості людини, виявом її вільної волі, її віри та надії.

Філософське дослідження категорії “цілепокладання” свідчить, що феномен цілепокладання занадто раціоналізувався, а тому не розглядалися явні та неявні аспекти цілепокладання, які не існують у чистому вигляді. А тому в ноологічному аспекті можна говорити про неявні та явні компоненти або характеристики цілепокладання. Існують різні прояви неявного цілепокладання. Сама модель цілепокладальної діяльності існує у вигляді неявної передумови пізнавального акту. Потреби, мотиви, надії діяльності людей також можуть не завжди усвідомлюватися. Але будь-яке неявне цілепокладання передує явному. Взаємозв'язок явних і неявних компонентів цілепокладання особливо проявляється в науковому пізнанні та безпосередньо стосується творчо-діяльнiсної моделі пізнання. Дійсно, наукове пізнання є видом людської діяльності та як таке безумовно характеризується цілепокладанням. З іншого боку, мета не може бути виведена з наукової діяльності (бо доцільний процес не може підпорядковуватися тому, чого немає в дійсності), тому що твориться волею і надією вільного людського духа. А тому в науковому пізнанні слід уникати надмірної раціоналізації цілепокладання. Вчений, як правило, переслідує певну конкретну мету, причому вона може й не усвідомлюватися досить чітко. Часто наукове дослідження ведеться методом “проб і помилок”; інколи відкриття здійснюється випадково. У цьому полягають характерні риси *творчо-діяльнiсної моделі пізнання*.

У реальному науковому дослідженні завжди виникають “побічні” результати, які неможливо передбачити і які перебувають на периферії свідомості. Окрім цьо-

го, у реальному процесі наукового пізнання його результат диференціюється. Це свідчить про те, що традиційне визначення мети наукового пізнання як досягнення істини є не досить новим, тому що не всі цілі наукового пізнання спрямовані на пошук істини.

Із наведених міркувань випливає висновок про евристичність парадигми людської діяльності, в якій воля і надія людини стають важливими факторами пізнання, важливими чинниками модально-діяльнісної моделі пізнання. На прикладі цієї моделі пізнання ми чітко усвідомлюємо сутність пізнання творчовольового процесу як творчості, як пошуку і творення нового, нових смислів і навіть нової реальності. “Пізнання є творчість, – наголошував Бердяєв, – і такі його витoki й вершини. Але пізнання – це також і важка праця. Пізнання пов’язане з соціальними формами праці”. Цей соціально-діяльнісний аспект людського пізнання (і не лише наукового, але й духовного) ще недостатньо виявлений епістемологією. Нам потрібно усвідомити, що через пізнання долається розірваність світу, пов’язана з простором і часом. В умовах нашого світу гріхопадіння в пізнанні людина може перенестися в далеке минуле, у простори Космосу.

Пізнання у викладеному нами аспекті є подоланням людської відокремленості та самотності, вихід до іншого Я, вихід до світу і до Бога. Подолання самотності завжди є трансцендуванням і самотрансцендуванням; у пізнанні є людський і божественний елемент. І людині потрібно прагнути до радісного боголюдського персоналізму в пізнанні. Тут ми підійшли до релігійного аспекту модально-діяльнісної моделі пізнання. Самотність окремої людини, моя самотність долається тому, що є Бог, у якому і завдяки якому ми усвідомлюємо повноту і смисл власного існування. Тут реалізується діяльнісний аспект богопізнання.

Розділ 9

МОРАЛЬНО-ДУХОВНІ АСПЕКТИ ЛЮДИНО-, ПРИРОДО- І БОГОПІЗНАННЯ

9.1. Ноологічні передумови людинопізнання

У всій своїй християнсько-релігійній і філософській повноті проблема антропологічного знання була поставлена у ХХ ст. М. Бердяєвим у його праці “Про призначення людини (Досвід парадоксальної етики)”. З точки зору етичного, зокрема духовно-морального пізнання Бердяєв розглядав значущість будь-якої філософії, будь-якої теорії пізнання. Значною може бути лише та філософія, за Бердяєвим, у концептуальних засадах якої лежить морально-духовний досвід людей і людства. Така філософія не може бути однією лише інтелектуальною чи раціональною грою розуму, тому що справжня філософія пізнає буття з людини і через людину, знаходячи в людині розгадування смислу і сутності буття. У цьому аспекті філософія неодмінно стає філософією духа. А філософська антропологія й етична філософія стають центральною частиною філософії духа, яка принципово відрізняється від біологічного, соціологічного і психологічного вивчення людини. Тобто філософія духа – це нова галузь християнсько-філософського духовного знання і пізнання, яку ми називаємо ноологією.

Головний принцип філософії духа (ноології) полягає в тому, що в ній суб’єкт і об’єкт пізнання співпадають. Тут пізнання починається з людини, через людину і для людини. У цьому духовно-етичному пізнанні й розкривається нам смисл життя; розкривається тоді, коли “Я” в собі, тобто в душі, пізнаю дух і духовне. Тут для мене як суб’єкта немає об’єктивного пізнання, а є пізнання духа в собі, є пізнання смислу і водночас прилучення до смислу – смислу людського і боголюдського життя.

Конкретно-наукове пізнання (наука) відчужує людину від буття, відчужує від буття-пізнання, від буття людини, тому що пізнається буття поза людиною. Все пізнаване при цьому стає об’єктом, тобто відчуженим і таким, що протистоїть людині. У цьому сенсі навіть дослідження з історії філософії, з історії філософських ідей і принципів стають конкретно-науковим пізнанням. Історія філософії тоді стає справжньою філософією, коли світ філософських ідей для філософа стає його власним світом, власним внутрішнім духовно-пізнавальним досвідом. І лише тоді Я буду філософськи пізнавати ідеї та принципи життя і буття загалом, коли історико-філософські ідеї, ідеї Платона чи Гегеля, Соловйова чи Бердяєва стануть моїми власними ідеями, реалізуючи пізнання з людини, через людину і для людини. У цьому сенсі, за Бердяєвим, не може бути філософії про чужі ідеї. Тут може бути лише конкретно-наукове пізнання. Не може бути справжньої філософії про світ чужих ідей, чужих філософських істин, принципів, якщо ці істини не стали моїми власними, моїми духовними інтуїціями, тому що філософія – це вчення про персоналістичні та духовно-розумні, духовно-пізнавальні ідеї та принципи, вчення про дух людський, про пізнання духом духа.

В основі християнсько-філософської антропології лежить ідея про те, що світ – це частина людини, а не людина є частиною світу, тому що у людині як частині світу ніколи не могла б зародитися завзяте завдання пізнання світу, людського прагнення до пізнання таємниць видимого і невидимого світів.

Пізнання буття в людині та через людину не має нічого спільного з психологізмом, тому що психологізм означає замкненість у природному або ж соціально-об'єктивному світі. Психологічно або соціально-психологічно людина є малою частиною світу людей, світу людства. Але в ноологічному аспекті дивним і ненормальним було б забути, що філософ – це також людина, забути про те, що “Я” є трансцендентальною істотою, трансцендентальною духовною сутністю, забути про те, що Я є ноологічною людиною, що Я – людина духовна. *У духовному світі все є активністю, духовною динамікою, динамікою життя-пізнання. Пізнання – це духовна активність у бутті.*

9.2. Ноологічні засади християнської етики

Духовно-моральне, етичне пізнання – це пізнання духа, самого духа, а не людських думок і міркувань про дух людський, або ж Дух Божий. У пізнанні духа, як ми вже знаємо, має бути внутрішня спорідненість того, хто пізнає, зі своїм предметом. Тут має бути категоричне визнання реальності духа, реальності духовного світу, має панувати власний духовно-творчий досвід. При цьому християнській етиці належить надзвичайно важливе, центральне місце в пізнанні духа. Етичне пізнання менше від будь-якого іншого пізнання є об'єктивованим пізнанням про “щось”, про “чуже”. Морально-духовне життя, наша етична і ноологічна сутність не є частиною природи, не є природним явищем. Таємниця етичного і ноологічного пізнання полягає в тому, що суб'єкт пізнання підноситься над предметом пізнання у своєму творчо-вольовому зусиллі, інтуїтивному осягненні видимого і невидимого.

Етичне пізнання завжди прагне до морального покращення буття. Суб'єкт пізнання при цьому повинен мати свій власний моральний, етичний досвід, через який оцінюється і пізнається духовне світло або ж хоча б його животворне проміння. Таке морально-духовне пізнання є великим прагненням, перемогою над древнім, первісним страхом і жахом, тому що страх закриває дорогу до істини, любові, роблячи неможливим шукання і пізнання істини. Той, хто відчуває страх перед традиційними моральними, духовно-етичними поняттями й оцінками, стає не здатним до етичного пізнання, як зазначав Бердяєв, тому що *етичне пізнання* – це морально-духовна творчість. А перемога над страхом – це вже духовно-пізнавальний акт. Бердяєв наголошував на тому, що є смертельний сум у розрізненні добра і зла, в усвідомленні морально цінного і позбавленого такої цінності. Тому справжня етика як духовно-пізнавальна дисципліна не може бути лише філософсько-епістемологічною дисципліною. Справжня етика має бути також вченням про морально-духовне прагнення, про моральні й духовні акти філософа. Таким етичне пізнання було у Платона, Спінози, Фіхте, Бердяєва й інших етичних філософів. Тому що етика, будучи пізнанням, має морально-звільнююче значення. *Етика стає завершальною частиною філософії духа, в якій пожинаються плоди духовно-пізнавального, філософського шляху життя.*

Хрестоматійним є положення про те, що етика належить до наук про людину в її ставленні до світу. Як філософська наука вона за своїм предметом і способами його пізнання відрізняється від природничих і технічних наук тим, що людина включена в предмет **етики**, стаючи основою цього предмета. Людина тут розглядається не з боку безпристрасного відображення світу в своїй свідомості, а як така, що створює предмет. При цьому людина взаємодіє з навколишнім світом специфічним чином – олюднює його.

Морально-духовні почуття обов'язку, совісті, честі, гідності розглядаються в етиці як такі, в яких відображені наукові знання про моральність. Слід зазначити також, що однією з найвищих і абсолютних моральних цінностей, котрі реалізуються в індивідуальному світі особистості, виступає любов, неповторну своєрідність якої не можна висловити інакше, ніж через відтворення її конкретної, неповторної своєрідності. Але саме таким чином відкривається пізнання і розумінню те, як слід підходити до питання про науково-етичне пізнання загалом і християнсько-етичне зокрема.

Ступінь сприйнятливості відтворюваного образу любові залежить не лише від способу її відтворення, а й від адресата. У працях Е. Фрома також універсальним началом, на якому ґрунтується етичне пізнання, і на основі якого розширюються межі людської спільності до планетарного буття, виступає любов. Е. Фром категорично стверджує, що людина осягає світ, ментально й емоційно, за допомогою любові та розуму. Сила розуму дає людині можливість проникати у глибину й осягати сутність предмета, вступаючи в активну взаємодію з ним. Сила ж любові дає людині можливість руйнувати стіну, що відділяє одну людину від іншої. Хоча любов і розум – це дві різні духовно-пізнавальні здатності осягнення світу, жодна з яких неможлива без іншої, все ж вони є вираженням різних сил почуття і мислення, а отже, їх потрібно розглядати окремо, зауважує Е. Фром.

Окрім любові, етичне пізнання базується на категорії “совість”. Розкриваючи поняття “чиста совість”, М. Бердяєв наголошував на тому, що етика повинна стати критикою чистої совісті, тобто філософсько-пізнавальним аналізом чистої совісті як божественної, духовної здатності людини. На цій основі стає зрозумілим, що завдання християнської етики є не пізнання походження і розвитку моральних ідей про добро і зло, а пізнання самого добра і зла, тобто дослідження онтології добра і зла. Проблеми етики пов'язані з таємницею людини. *І тому християнська етика водночас має бути вченням про призначення і покликання людини, пізнанням про божественну сутність людини, вченням про те, що є людина, звідки вона прийшла і куди вона йде.*

Ядром християнсько-етичного пізнання виступають любов і совість. В епістемологічному відношенні совість є органом сприйняття і пізнання Божого Одкровення, пізнання правди, добра, цілісної істини. Совість у цьому аспекті виступає не як окрема частина людської ноосфери, а як цілісність духовної природи людини, її осереддя, її серце в онтологічному і ноологічному смислі, а не у психологічному. Бог впливає на совість людини, пробуджує людську совість, нагадуючи людині про вищий, небесний світ. Совість виступає як духовне, надприродне начало в людині. У совісті дотикаються і споріднюються між собою **свобода** людини і Божа благодать.

Важливою частиною, а саме ядром християнської етики виступає морально-духовне пізнання Бога і духовного світу. На цьому морально-духовному аспекті богопізнання нам потрібно зупинитися дещо детальніше. Вирішальним значенням

любіві для богопізнання і спасіння пояснюється універсальна доступність богопізнання, його відносна незалежність від ступеня культури, освіти, суспільного стану тощо. Дійсно, неграмотна сільська бабуся, пломеніючи любов'ю до Бога, виявляється ближчою до Нього, ніж освічений богослов, що сприймає і переживає свій богословський багаж чисто раціоналістично, без сердечності, без страху Божого, без надії на Бога і без любові до нього. З іншого боку, совість є тією глибиною людської природи, точніше людської ноосфери, в якій людина прилучається до Бога й отримує вість від Бога, нагадування про совість, чуючи голос Божий. Совість стає, отже, спогадом людини про Бога, про Боже Життя і Божий Промисел у нашому житті. Совість стає органом сприйняття Божого одкровення. Совість нагадує людині про те, до якого світу вона належить, ким вона створена, як створена і для чого створена. І тому совість стає духовною сутністю людини, стає надприродним началом у богопізнанні, вільним началом. Вільна совість є величним моральним благом людини і навіть головною умовою можливості морально-духовного життя людини, тому що у своїй глибинній духовності, у релігійному духовному житті я нічого не можу прийняти поза своєю совістю і проти своєї совісті. Внутрішню свободу совісті людини неможливо знищити жодними силами світу, вона залишається завжди, коли навіть людину ув'язнили чи присудили до страти. Згадаймо про пробудження совісті у розсудливого розбійника, який покався на хресті, та і якому тут же Христос обіцяє входження до небесного раю.

Совість є важливим чинником не лише богопізнання, але й пізнання людиною себе як особистості. Тут совість виступає як пізнавальна реакція на правильне чи неправильне власне життя, власні вчинки. Совість виступає нашим власним голосом, що дається кожній людській істоті незалежно від зовнішніх санкцій і винагород. Совість виступає вістю про нас самих, про наші успіхи чи невдачі. Совість наділена морально-духовною силою, будучи реакцією всієї людської особистості, а не лише реакцією одного чистого розуму людини. Таку совість Е. Фром називав гуманістичною. Ця гуманістична совість є нашою реакцією на самих себе, будучи голосом нашого справжнього Я, який вимагає, щоб ми жили плідно, розвивалися цілісно і гармонійно. Совість тут виступає голосом нашої любовної турботи про самих себе. Гуманістична совість є не лише вираженням нашого справжнього Я. Вона вміщує також сутність нашого морально-духовного досвіду життя. У ній вміщується знання про ціль нашого життя і про його принципи, за допомогою яких ми реалізуємо свої життєво важливі завдання. Гуманістична совість, тобто етично-пізнавальна совість – це вираження нашого інтересу, особистісних зацікавленостей і морально-духовної цілісності. Гуманістична совість спрямовується до плідності, до досягнення справжнього щастя. І хоча в багатьох людей голос етично-пізнавальної совісті дуже слабкий і тихий, усе ж цей голос перебуває у взаємозв'язку з благородною плідністю людського життя. Багатьом із людей виявляється важко навчитися розуміти, що говорить їм їх власна совість через дві причини: по-перше, людина розучилася слухати саму себе, стала боятися своєї совісті; по-друге, голос совісті часто говорить у нашій душі опосередковано, і людина навіть не може добре усвідомити, що ж насправді її мучить, людина не усвідомлює почуття провини, але якщо такі провини починають людиною усвідомлюватися, то вони починають виражатися в більш глибинній і напруженій тривозі та навіть у фізичному і душевному захворюванні.

9.3. Ноологічні передумови узагальненої християнської етики

У рамках християнського морально-духовного знання і пізнання знаходяться сучасні дослідження, що проводяться в руслі розширення етичного знання і пізнання на всю біосферу Землі. Ці дослідження тематизуються в новому науковому напрямі, яке отримало назву “екологічна етика”. Предметом екологічної етики стає вивчення формування любові до природи, дбайливого ставлення до всієї біосфери Землі. Основною передумовою нового етико-екологічного пізнання має бути перебудова свідомості людини, відхід від згубного технократизму на Землі. Нова екологічна мораль, відроджена екологічна совість людей виступає, по суті, аспектом глибинної духовності людини і людства. У сучасній філософській і культурно-освітній літературі уже розглядаються й розробляються принципи нового еколого-етичного пізнання та мислення, аналізуються поняття і категорії екологічної етики, екологічної свідомості, екологічної совісті та ін. У цих філософсько-пізнавальних дослідженнях усвідомлюється нова якість земного буття людства, переосмислюються глобальні традиційні цінності, принципи, норми та реальні звичаї. Нова екологічна мораль охоплює всю Божу Світобудову, не виключаючи з об’єктів морального ставлення всіх структур і компонентів біосфери. Людина у своєму пізнанні має підноситися до величі розумного, духовно-творчого самообмеження, щоб відчувати себе справжнім господарем своєї долі, своєї природи, пізнаючи й усвідомлюючи духовно-людський вимір природи і всієї Божої Світобудови. *В екологічній етиці розробляється радикальна теза про те, що людська моральність випливає з етики християнського благоговіння перед життям. Тут своє органічне розширення знаходить християнська етика любові та радості, етика гармонії людини і природи.*

Одним із суттєвих недоліків традиційного підходу до загальнолюдських духовно-моральних норм і принципів була відсутність справжньої вселюдської та планетарної філософсько-етичної ідеології. Християнський імператив “благоговіння перед життям”, який маніфестує етику любові та радості, етику гармонії людини і світу, розширює християнську заповідь “не убий” далеко за межі нашої людської спільноти. І тут нове етико-екологічне вчення має виробляти регулятивні засади та принципи поведінки й мислення людей. У християнській етиці можна обґрунтувати тезу про те, що людська духовно-культурна моральність має узгоджуватися з цілісним характером біосфери Землі, з цілісною життєдіяльністю екосистем. При цьому розширюється наше розуміння етичного, тут етика стає принципово екологічною, екологічною за своєю суттю – *етикою життя або біоетикою.*

Християнське віровчення, проте, не заперечуючи найрадикальніших новітніх еколого-етичних вартостей, саму екологічну етику і фундаментальне ставлення до природи і Космосу виводить із духовної за своєю суттю основи. Наріжним каменем християнського етико-екологічного вчення є теза про те, що Бог дав людям Землю, щоб вони своєю працею і духовно-розумним ставленням панували над землею біосферою і по-господарському користувалися її плодами. Наша праця на Землі має бути дисциплінованою і творчою, спрямованою на покращення як природного, так і людського середовища. Усвідомлюючи в наш час роль духовних факторів у розвитку людини і життєдіяльності суспільства, нам необхідно по-новому оцінити ідею “пану-

вання над природою”. Екологічна етика, нова еко-етична свідомість має розглядати засади вчення про місце і роль духовно-розумної людини на Землі та в Космосі. Християнська етична свідомість, християнська етична філософія вчать, що коли будь-яке явище не пов’язане з духовними вартостями, вартостями Істини, Блага і Краси, то воно випадає за межі культури і гуманізму.

У наш час антропологічних та екологічних криз постало питання про необхідність розробки проблем екологічної етики і гуманізації техносфери. Дослідження фундаментального відношення “людина – природа” лише класичними науковими засобами виявляється недостатнім. Могутність технічних засобів впливу на біосферу і життя людей істотно випереджає рівень засобів передбачення всіх можливих наслідків цих впливів. Так, недостатність раціоналістичних методів зумовлює потребу залучення до природопізнання, до методів природокористування, до цілісного екологічного аналізу таких нестрогих та слабо визначених понять, як екологічна совість, екологічний імператив, екологічна мудрість та ін. У літературі вже розробляються засади і принципи екологічного мислення, аналізуються категорії екологічної етики, досліджується екологічне світосприйняття і, врешті-решт, розробляється сучасна екологічна філософія. Новий екологічний світогляд, нове еколого-етичне розуміння життя на Землі мають в zasadничувати вибір тих духовно-моральних цінностей, що регулюють людське життя на Землі, людське природокористування.

Ми починаємо усвідомлювати нову якість буття людства. Переосмислюються глобальні традиційні моральні цінності, принципи, норми та реальні звичаї. Все це вимагає концептуалізації фундаментальних екологічних підходів, принципів і засад. Нова екологічна мораль як аспект глибинної духовності людей і людства має охоплювати всю світобудову, не виключаючи з об’єктів морального ставлення всіх структур і компонентів біосфери Землі. Людина має підвестися до величі розумного, духовно-творчого самообмеження, щоб відчувати себе справжнім господарем своєї долі, своєї природи, пізнаючи й усвідомлюючи ноологічний вимір буття людини, духовно-людський вимір природи, божественність усієї Світобудови.

В екологічній етиці слід відстоювати радикальну тезу про те, що людську моральність, мотиви природопізнання і природокористування треба виводити з християнської етики життя, з етики благоговіння перед життям, сповідуючи християнську етику любові та радості, етику гармонії людини і природи.

Минула духовна історія багатьох народів виробила фундаментальні уявлення про те, що людина бере від природи не лише матеріал для праці, але й ідеї, зокрема біонічні, які допомагають удосконалювати інженерно-технічні пристрої, системи, утворення тощо. Ці аспекти природопізнання і природокористування ми розглянемо в наступному розділі.

9.4. Ноологічні принципи розбудови техносфери й обмеження технократизму

Філософсько-світоглядне узагальнення обставин розвитку сучасної технічної цивілізації по-новому ставлять питання про горизонти пізнання та творчо-вольову діяльність людей, про нові методи і можливості природокористування. Розбудова техносфери на Землі не повинна супроводжуватися зневагою до буття, до його святості. І тут гуманіза-

ція техносфери співпадає з її екологізацією. Вирішення проблем природокористування як проблем за своєю суттю етико-екологічних вимагає певного розвитку не лише технікознавства, але й суспільної культури, певних світоглядно-культурних умов з обмеженням бездуховної експансії техніки і технократизму в нашому житті. Найважливішими завданнями при цьому повинні стати відродження людської духовності та збереження духовно-розумних ідеалів людства, смислу і сутності людського життя на Землі. При цьому необхідне переосмислення традиційних моральних принципів природорозуміння і природокористування. Глобальні еколого-етичні засади формуються не на часткових підходах (державних, національних, класових, регіональних тощо), а на загальному інтересі виживання людства з усіма конфліктами і суперечностями.

Предметом аналізу традиційної етики були людські відносини і стосунки в системі “людина – людина”, “людина – колектив”, “людина – суспільство” тощо. Одним із суттєвих недоліків традиційного підходу до загальнолюдських духовно-моральних принципів і норм була відсутність справжньої вселюдської та планетарної філософсько-етичної ідеології. У зв’язку з цим християнська біоетика має стати вченням про регулятивні засади та принципи поведінки і мислення людей, про їх ставлення до свого природного і космічного оточення, про місце і роль людини в біосфері Землі, про призначення і смисл земного життя людей тощо. *У християнській біоетиці можна обґрунтувати радикальну тезу про те, що людська духовно-культурна моральність має узгоджуватися з цілісним характером біосфери Землі, з Божим Задумом про смисл людського життя на Землі. Цілісна життєдіяльність біосфери Землі, екосистем має враховуватися у плануванні природокористування і розбудови технічних систем і споруд. Етико-екологічний підхід має аналізувати не лише наслідки руйнівної діяльності техніки на Землі, але й принципи питання гуманізації техносфери, етики життя і благоговіння перед життям.*

Тут розширюється розуміння етичного, етика стає принципово екологічною, екологічною за своїм предметом і суттю, а не за окремими її застосуваннями. Із цього випливає висновок про те, що підпорядковуватися екологічним законам і нормам – означає бути не лише розсудливим з одних лише егоїстичних людських міркувань, безвідносно до навколишньої природи в її внутрішніх вимірах і з урахуванням її зовнішніх обмежень. Навпаки, слід брати до уваги саме екологічну суть земних речей, враховувати наш космологічний вимір буття. Це стає фундаментальною засадою організації життєдіяльності людей. У багатоаспектній цінності природи і Космосу вміщуються не лише джерела матеріальних благ, але й джерела натхнення, творчості, пізнання та ін. *Тому предметом християнської екологічної етики виступають морально-духовні вимоги до людей у процесі взаємодії їх із природою і ставленням до неї.*

9.5. Навчально-виховні аспекти християнської екологічної етики

Сучасна екологічна етика знаходить свого покровителя в особі св. Франциска з Асизу (1182-1226 рр.), який намагався ослабити монархічну владу людей над тваринами і встановити демократію стосовно всіх Божих створінь. Після св. Франциска братство людей і тварин, братство природних сутностей вельми розширилося від брата-мурашки до брата-людини і до брата-вогню. У гімні “Слава Творцеві світу” св. Франциск прославляє Бога з такими братами людей, як Сонце, Місяць, Вітер, а

також: “Слава Тобі, Господи, за землю-сестру нашу і маму, що нас годує, вирощує і любить, що дає нам всім смачні овочі, барвисті квіти і зела цілющі”. Св. Франциск проповідував птахам і риbam, правда, у докір людям, які не хотіли приймати його проповіді. Проте св. Франциск не учив про трансміграцію душ і не проповідував пантеїзму. Його бачення природи і людини ґрунтувалося на своєрідному надприродному панпсихізмі як притаманного всім речам і створінням – живим і неживим, які прославляють Творця. Св. Франциск знав, що весь Всесвіт співає славу Творцю.

Найвеличнійший революціонер духа в Західній історії св. Франциск відстоював альтернативний християнський погляд на природу і на місце в ній людини. Він намагався замінити ідею безмежного неблагоговійного панування людини над природою та її створіннями ідеєю рівності всіх тварин, всіх створінь, включаючи людину. Але європейська, як і вся світова цивілізація розгорталася іншими шляхами і керувалася іншими критеріями і принципами. Люди, діючи за схемою “мета – засіб – результат”, досягали значних успіхів, і загалом із переплетінням дій і звершень вплив той результат, якого ніхто не передбачав. Вплітаючись у зв’язки і структури природи, порушуючи біосферу Землі, яка має свій внутрішній закономірний порядок, людська діяльність набрала ворожого характеру і для природи, і для людини. Той факт, що доцільна раціональна діяльність людей, врешті-решт, створює небажане і до того ж загальне, глобальне ціле, свідчить про те, що бездуховна людина не сумісна з природою. Але тут є й інший план буття. Оскільки людина у своєму космологічному вимірі є частиною природи, народжується й існує в ній, то зазначена несумісність є розломом у надрах самої природи і свідчить про внутрішню суперечливість і нераціональність природного цілого. Розлом у надрах самої природи свідчить про те, що людина є істотою не лише природною, але й надприродною, тобто такою, яка не може бути виведена з одного лише природного буття. Оскільки це так, то нам необхідно пам’ятати про ті чотири виміри буття людини, які були окреслені в першому розділі.

У наш час, коли так швидко зростає роль духовних факторів у розвитку людини і життєдіяльності суспільства, навряд чи можливо аналізувати і розв’язувати питання екології, екологічної етики, не торкаючись так чи інакше питань екології духа, філософії духа і духовного пізнання. До цього кола проблем відносяться, передусім, питання екологічної етики, етичного пізнання загалом, екологічних функцій людського розуму і волі, свідомості та людської духовності. Залежність духовних концепцій людини від її власної природи, а також від стану навколишнього оточення стала очевидною. Прогресуюча руйнація навколишнього середовища є яскравим проявом порушення зв’язку між природними та духовними складовими людського буття.

З етико-пізнавальної точки зору як ніколи необхідний перегляд духовних якостей сучасної людини і всього людства. На часі необхідне філософсько-світоглядне й ноологічне з’ясування таких складових людської духовності, як мудрість, святість, здатність зрозуміти й оцінити різноманітні фрагменти нашого природного і космічного оточення, відчуття відповідальності й усвідомлення гріховності тих чи інших руйнівних дій і впливів на біосферу Землі. Відсутність страху і почуття гріховності за свої діяння треба кваліфікувати як одну з найбільших небезпек сучасності.

Розширене й узагальнене християнсько-етичне пізнання сприяє етико-екологічній свідомості, яка, у свою чергу, взаємопов’язана з поняттям “моральна

свідомість”. Структура моральної або ж морально-духовної свідомості може бути осмислена на підставі принципу єдності та взаємозумовленості свідомості та творчо-вольової діяльності людини. Екологічна свідомість та екологічне мислення мають бути такими, щоб адекватно оцінювати ситуації природокористування, вміти звужувати цілі та визначати ті чи інші стратегії з урахуванням глобальних екологічних і технічних можливостей їх досягнення. Отже, необхідне формування і культивування любові до природи, дбайливого ставлення до неї, тобто тут має місце та частина духовно-культурної та культурно-світоглядної діяльності, яка називається екологічним вихованням і немислима без розгляду етичного, екологічного й етико-екологічного пізнання.

Ми є свідками дивовижного феномена проникнення християнського віровчення у різноманітні сфери сучасної науки. У наш час формується християнське соціальне вчення, яке є, по суті, науковим дороговказом до гармонійного розвитку людського суспільства, зокрема в такій болючій сфері, як взаємодія людського суспільства з природою. Як ми вже зазначали, наріжним каменем християнського екологічного вчення є теза про те, що Бог дав людям Землю, щоб вони своєю працею і духовно-розумним ставленням до життя панували над земною біосферою і по-господарськи користувалися її плодами. Наша праця на Землі повинна бути дисциплінованою і творчою, спрямованою на покращення як природного, так і людського середовища. Але, на жаль, люди охоплені споживацькими настроями й у нестримному і похапливому споживанні природних ресурсів пішли шляхом бездумного і бездуховного руйнування природного середовища. Люди у своїй гордині уявили, що можуть без будь-яких обмежень визискувати землю замість того, щоб на ній розумно жити, керуючи її біосферою. Люди забули про те, що Земля має надані їй Богом ресурси і призначення, які вони повинні усвідомити, не зловживаючи дарами Божими. Тобто фундаментальна моральна ідея “панування над природою” була грубо спотворена на Землі і, як зазначає Л. І. Василенко, у наш час мало хто захищає старі ідеї “панування над природою”, її “перетворення” та “керування” природними процесами. І це не випадково, оскільки саме з цими ідеями була пов’язана матеріально-технічна діяльність людей на Землі протягом ХХ століття, що губила природу і природне людське середовище.

Християнська екологічна етика повинна розглядати роль духовних факторів у розвитку людини і життєдіяльності суспільства. У рамках нового екологічного мислення нам необхідно по-справжньому оцінити ідею “панування над природою”. І тому в наш час навряд чи можна аналізувати і розв’язувати фундаментальні проблеми екології, не торкаючись так чи інакше питань екології духа, екології людської індивідуальності, тобто без розвиненої наукової дисципліни – християнської екологічної етики.

Ця етика в контексті християнсько-філософської ноології, тобто філософії духа і духовного пізнання повинна розглядати підвалини вчення про місце і роль духовно-розумної людини на Землі та в Космосі. Нещадна експлуатація природи (зовнішньої і своєї власної) людьми призводить до того, що людина збіднює себе біологічно, психологічно і духовно. Прогресуюча руйнація навколишнього середовища є безумовним проявом порушення фундаментальних етико-екологічних законів і норм, зв’язку між природними та духовними вимірами людського буття, про які згадувалося в першому розділі. Це порушення призвело до того, що зараз

технічна цивілізація на Землі увійшла в критичний період свого розвитку, причому період вкрай небезпечний.

Нині йдеться про формування принципів нового антропоцентризму. Дійсно, якщо раніше навколишнє середовище людини трактувалося як певний безсистемний придаток соціуму, призначення якого – забезпечувати людські потреби та цілі, то в руслі неантропоцентризму кожний значний фрагмент природи і біосфери є самоцінним. Такі доцільні, цілісні одиниці буття роблять свій необхідний внесок у гомеостаз біосфери і біосферних процесів.

9.6. Ноологічні аспекти гуманізації техносфери і подолання технократизму

Християнську екологічну етику не слід зводити до класичних етичних питань із частковими поправками на сучасну екологічну кризу, розглядаючи питання так, що етика є, передусім, антропологічною, а вже потім – екологічною наукою. У нормах і законах християнської етики мають органічно переплітатися і синтезуватися біологічні закони і норми, які склалися у процесі історії людства, соціальні етичні норми, які розвинулися в соціальному середовищі, зокрема ті, що регулюють ставлення людини до природи, їх поведінку в природному середовищі. Зрозуміло, що в залежності від способу виробництва, рівня культури і техніки в певні історичні періоди домінували ті чи інші етичні принципи чи етико-екологічні імперативи, які постійно видозмінювалися. Екологічні імперативи чітко прослідковуються в таких світових релігіях, як індуїзм, буддизм і християнство. Предметом екологічної етики виступає розгляд етики природокористування та згаданих вище екологічних імперативів у тій чи іншій культурній традиції. Так, для давніх шаманських вірувань народів Сходу природа заповнена всілякими духами, яких людина мимоволі мусила поважати. Будь-який елемент природи розглядається як істота, здатна мислити і діяти, а природні екосистеми (ліс, річка, озеро, море) – як родові житла істот, рівноправних людині. Теж саме, фактично, проголошує синтоїзм – стародавня національна релігія японців. Згідно із синтоїзмом, навколишнє середовище заселене силою-силенною різних божеств – “камі” – володарями рослин, тварин, цілих ландшафтів і природних сил. У кожній місцевості був свій камі – “господар”. Кожна гора, скеля, водоспад чи багаторічне дерево називалося “камі”. Божествами вважалися деякі тварини. А тому практика природокористування не могла здійснюватися без огляду на “думку” того чи іншого божества. Як відомо, екофільні установки індуїзму передбачають принцип ахімси – заборони на заподіювання шкоди живому під страхом “пекельної карми” – переселення душі після смерті в нижчі істоти. Збереження в чистоті водойм, обладнання берегів, особливо будівництво нових ставків, криниць вважалося в індуїзмі винятковими релігійними заслугами. Опис духів природи і різних її божків у дохристиянських віруваннях українського народу заслуговує особливого аналізу. Тут ми можемо зустрітися з водяними, болотниками, лісовиками, мавками й іншими духами природи.

Однією з фундаментальних категорій екологічної етики є поняття екологічної свідомості, яка, у свою чергу, взаємопов’язана з поняттям “моральної свідомості”. Структура моральної свідомості може бути осмислена на підставі духовно-розумного принципу єдності та взаємозумовленості людської свідомості й діяльності, оскільки людсь-

ка діяльність сприяє формуванню свідомості, усвідомленню істотних зв'язків, процесів тощо, а останні допомагають скеровувати мислення до нових форм і уявлень у духовно-практичному освоєнні світу. Екологічна свідомість, досягаючи відповідного рівня, починає активізувати природоохоронну діяльність, виявляючи таким чином регулюючу функцію свідомості та мислення щодо практичної діяльності. А тому екологічна свідомість – це не лише відображення діяльності на захист природи, але й ставлення до неї, до умов, у яких протікає життя людей. Екологічна свідомість і екологічне мислення мають бути такими, щоб адекватно оцінювати ситуації природокористування, вміння співвідносити власні дії з діями інших людей і людських етносів. Наприклад, у боротьбі проти екологічно небезпечних промислових технологій і об'єктів громадські екологічні організації обирають такі форми і засоби боротьби, як мітинги, збирання і розповсюдження інформації, проведення екологічної експертизи із залученням вчених і спеціалістів.

Предметом екологічної етики є вивчення умов формування любові до природи, дбайливого ставлення до неї тощо, тобто та частина культурно-освітньої діяльності, яка називається екологічним вихованням. Як зазначалося вище, в рамках екологічної етики можна розкрити й обґрунтувати принципи та методи екологічного виховання. Результатом індивідуальної морально-екологічної свідомості стають глибокі морально-духовні переконання, які реалізуються в поведінці та практичній діяльності. Сучасне екологічне мислення має охоплювати всі рівні суспільної активності – соціально-політичні, соціально-психологічні тощо. Екологічне мислення має виявити обмеженість вузьких технократичних підходів до проблем природокористування. Саме в етико-екологічному аспекті нам слід звернути увагу на те, що технізація людської діяльності постійно зростає. І тут безліч фактів свідчить про дегуманізацію сучасної техносфери (забруднення повітря і природних водоймищ, спотворення ландшафтів, пригнічення і знищення тваринного і рослинного світів, руйнація ґрунтів, засмічення ближнього космосу, пошкодження озонного шару атмосфери Землі тощо). Причому все це відбувається стихійно відповідно до технічних вимог і технічних можливостей. Сфера людського життя перебудовується за зразком технічних систем і утворень. У виробничі процеси задіяні річки та озера, масиви гірських порід, види рослин і тварин, а також широкі людські контингенти. Бездуховна техносфера працює за законами складного механізму з безжалісною примусовістю і часто жахливими результатами. Техногенна масова культура стала засобом бездумної розваги, а не духовного збагачення і вдосконалення людей. Тварини, рослини, екосистеми, біоценози і маси людей – усе підпорядковане залізним невловимим ритмам техногенного процесу на Землі.

Техніка виражає міру людського оволодіння силами природи, і людство на даному етапі свого існування не просто “хоче”, а ніби приречене розвиватися шляхом розбудови техносфери. Але техніка сама по собі, якою потужною вона не була б, не визначає долю людства. І тому цілком природним у цьому контексті є прагнення з'ясувати сутність техніки, технічного загалом, виявити закономірності та межі технічної діяльності, технічного прогресу, встановити міру експансії техніки, з'ясувати людські культурно-освітні, етико-екологічні та духовно-моральні виміри розбудови техносфери, гуманістичні імперативи технічного розвитку та ін.

Ми починаємо розчаровуватися в ефективності та доцільності технічної природоперетворювальної діяльності. Екологізація технічних дисциплін, причетних до вироблення і здійснення стратегії та техніки розбудови техносфери, а також стратегія глобального природокористування вимагають фундаментального осмислення і переорієнтації. Гуманізація техносфери багато в чому співпадає з її екологізацією. Доленосною при цьому виступає технічна діяльність, у якій реалізується розуміння всієї складності ситуації взаємозалежності суспільства і природи, взаємозв'язку біосфери і техносфери через усвідомлену потребу досягнення гармонії цих зв'язків. Які ж стратегічні шляхи можна окреслити для здійснення гуманізації техносфери? По-перше, необхідність усвідомлення фундаментальності цієї проблеми, бо гуманізація інженерно-технічної діяльності визначається теоретико-концептуальними підходами до аналізу не просто технікознавства і самої техніки, а всебічним дослідженням техносфери – нової багатокомпонентної реальності, що розвивається за внутрішньо властивими їй закономірностями. Ці закономірності виступають як синтетичні, центральні щодо законів функціонування складових елементів техносфери, але водночас не можуть зводитися до них. Іншими словами, проблему гуманізації техносфери та науково-технічної діяльності слід розглядати у двох площинах: по-перше, необхідності об'єктивного пізнання природних явищ і можливостей його інженерно-технічного використання; по-друге, дослідження на рівні фундаментального пошуку закономірностей розвитку нової реальності – техносфери як комплексного соціоприродного технічного утворення.

Філософсько-світоглядне і культурно-освітнє узагальнення обставин розвитку сучасної технічної цивілізації по-новому ставить питання про горизонти пізнання та творчо-вольової активності та діяльності людини і людства. При всій принциповій можливості нескінченного пізнання світу його предметне здійснення має певні межі не лише в історичному плані, а й із погляду кінечності виробничо-технічної активності практики. Тут, насамперед, йдеться про вищезгадані екологічні обмеження. Та, крім них, існують і ще серйозні інформаційно-енергетичні обмеження. Існують також не менш категоричні моральні обмеження практики. Будь-яка діяльність, а тим більше інженерно-технічна, амбівалентна, має не лише позитивні, пов'язані з розв'язуванням життєво важливих питань і завдань, що стоять перед людьми, а й негативні наслідки, що випливають із самого факту втручання людини в буття світу, перетворення його на засіб, тобто переведення того, що існує саме по собі та є безумовним, у залежність від умов, відносних цілей людини і людства. Тут під загрозою опиняється сама повага до буття, до його святості, до його повноти, бо не все на світі може бути поставлене під владу егоїстичних потреб людини, котра неминуче викликає своєю діяльністю могутні сили, що перевищують її власний масштаб і можливості.

М. О. Бердяєв у статті “Людина і машина” писав про те, що ми стоїмо перед фундаментальним парадоксом: без техніки неможлива культура, а з нею пов'язане саме виникнення культури. Але повна перемога техніки в культурі, вступ до технічної епохи веде культуру до загибелі. І тому категоричним імперативом нашого часу є не зробити останнього кроку до самознищення людства, зберегти духовно-розумні ідеали людства, смисл і сутність людського життя на планеті Земля.

Чимало екологічних бід пов'язано з технократизмом на Землі. Ці біди були викликані нехтуванням морально-духовними застереженнями, які звучали віддавна, а не виникли лише сьогодні. Традиції керування природою, традиції розбудови техносфери на Землі не зможуть залишитися такими, якими вони були досі. І якщо існуючі етико-екологічні вчення ще не дістали переконливого обґрунтування, їх попередні варіанти, що заслуговують на увагу, вже існують.

Отже, можна стверджувати про необхідність і неминучість виникнення і розвитку християнської екологічної етики як напряму науки, філософії та практики поведінки і діяльності людини у природному середовищі, у природопізнанні та природокористуванні. Неминучою передумовою нового етико-екологічного ставлення людей до природи, до буття, до всієї Божої Світобудови має бути перебудова технократичної, бездуховної свідомості людини, відхід від згубного технократизму на Землі. Необхідно розвивати здатність до екологічного мислення й екологічного прогнозу. Нова екологічна мораль як аспект глибинної духовності людини і людства тематизується в екологічній етиці. Філософсько-світоглядне і культурно-освітнє узагальнення обставин розвитку сучасної технічної цивілізації по-новому ставить питання про горизонти пізнання та творчовольової активності людей.

Розділ 10

ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ДУХОВНОГО СВІТУ ОСОБИСТОСТІ

10.1. Предмет екологічної етики

Виникнення екологічної етики (ЕК) пов'язане з давно відомою біологічною наукою, яка називається “екологія”. Поняття “екологія” (від грецького – ойкос – будинок, житло і логос – вчення, наука) вперше було введено у вжиток німецьким біологом Е. Геккелем у 1866 р. Сучасна екологія є одним із фундаментальних напрямів природопізнання. Вона включає в себе філософію і методологію природокористування, філософію виживання людства, стратегію розвитку цивілізації у ХХІ ст. Екологія – наука про природне і техногенне середовище нашого існування на Землі, про функціонування живих і неживих компонентів біосфери, про взаємозв'язок і взаємодію між цими компонентами – людьми, рослинним і тваринним світами, літосферою, гідросферою й атмосферою. Це Наука про особливості взаємозв'язків і узгодження сутності природи та всього Космосу з тактикою та стратегією життя і виживання людства на планеті Земля. Екологія включає в себе стратегію і тактику розбудови техносфери, її гуманізацію та духовно-розумну коеволюцію біосфери і техносфери на Землі.

Універсальна екологія поділяється на низку фундаментальних підрозділів: біоекологію, геоекологію, соціоекологію та ін. У своєму практичному втіленні певна частина соціоекологічних досліджень і знань переростає в етико-екологічні знання, які систематизуються у соціально-філософську дисципліну під назвою “екологічна етика”. *Предметом* екологічної етики є обґрунтування й розробка етичних, морально-духовних, духовно-естетичних принципів і норм, які регулюють ставлення людини до природи.

Екологічна етика як наукова дисципліна формулює засади і принципи екологічного виховання людей через передачу від покоління до покоління певної сукупності норм і правил, що регулюють бережливе ставлення людей до природи у процесі життя та виробничої діяльності з метою охорони природи від руйнування. Окрім цього, сучасна екологічна етика формулює нові правила і норми природопізнання і природокористування з урахуванням того гіркого досвіду, який був отриманий у другій половині ХХ століття.

Елементи екологічного виховання пронизують різні релігійні та філософсько-світоглядні системи і концепції. У національних традиціях усіх народів було вироблене шанобливе ставлення до природи. Краса рідної природи з великою любов'ю і благоговінням оспівана у багатьох українських піснях, думках, казках і легендах. З давніх-давен діти дізнавалися від своїх дідів і батьків, що гріхом є забруднювати водні джерела, кидати в колодязі та річки сміття, катувати і вбивати беззахисних тварин і т. ін. Але, на жаль, ХХ ст. виявилось особливо руйнівним не

лише для природи Землі, але й для всієї людської моралі. Тому тепер для відновлення благодатної рівноваги біосфери, її життєдайного функціонування треба широко популяризувати морально-духовні й етико-екологічні засади. Екологічна етика має вчити про необхідність докорінної зміни свідомості всіх людей планети, вчити про основи сучасної екологічної моралі, екологічної совісті й екологічної свідомості.

На Землі поряд із біосферою створена техносфера, подальша розбудова якої спричиняє руйнування біосфери, зокрема її основних життєво важливих для існування людей ланок. Якщо наш видатний учений В. І. Вернадський мріяв про те, що “дика” природа на Землі або “дика” біосфера закономірно заміниться ноосферою, тобто сферою людського розумного духа, то сучасні вчені-екологи констатують той факт, що “ноосфера в розумінні Вернадського є фактично синонімом тієї техносфери, яка нині створюється на Землі”. Надії вчених на необмежені можливості людського розуму не виправдалися. Замість ноосфери на Землі побудована всього-навсього руйнівна техносфера.

Екологічна етика ґрунтується на етиці благоговіння перед життям, перед боголюдською таємницею нашого земного життя. Природний вимір людини, її вкоріненість у земному, матеріально-фізичному, інформаційно-енергетичному світі живої та неживої природи вимагають застосування морально-духовних категорій і понять у нашому природопізнанні та природокористуванні.

При розгляді морально-духовної складової взаємодії людини і природи ми зараз зосереджуємо свою увагу на ноологічному персоналістичному рівні, тобто на рівні духовного світу особистості. Цей рівень дозволяє широко користуватися фундаментальними етичними, естетичними, психологічними і ноологічними категоріями і поняттями, а також нормами і правилами християнського морально-духовного змісту. Для окремого індивіда етико-екологічні норми можуть існувати як зовнішні реалії соціального контролю, зовнішньої соціально-психологічної та суспільної необхідності, для іншого – приймаються як власні внутрішні регулятиви поведінки, як глибинні морально-духовні чинники – фактори духовного світу особистості. Тут працює почуття совісті, обов’язку, справедливості та благоговіння перед життям. У ноологічному контексті ми можемо говорити про екологічну свідомість і віросвідомість, про екологічну совість, екологічну мораль тощо.

Основоположні поняття і принципи екологічної етики не можуть бути введені на чисто природничо-науковій екологічній основі, аналогічно до того, як медична етика не виводиться чисто дедуктивно з медичних знань. *Це означає, що нам необхідно усвідомити, що етико-екологічна проблематика включає комплекс ноологічних і природничо-наукових питань і проблем.* Межа між природничо-науковим і духовно-моральним знанням та пізнанням пролягає там, де ми починаємо розуміти і розрізняти описові та приписові закони і норми. Іншими словами, етика стосується сфери належного, а природознавство – сфери наявного. Природничонаукові закономірності формулюються в дійсному способі, тобто є стверджувальними, а етичні закони, норми і правила є наказовими, імперативними, тобто такими, які приписують, рекомендують, застерігають тощо.

10.2. Людина в техногенному середовищі

Історія людства свідчить, що спочатку людина була, фактично, занурена в природне середовище і не володіла могутніми силами природи. Її ставлення до природи і Космосу було магічним і міфологічним (примітивне скотарство і землеробство). Поступово людина почала звільнятися від влади магічних і демонічних сил природи. Через механізацію, через науково-технічне оволодіння природою і побудову техносфери на Землі людина звільнилася від природного поневолення. Але коли люди увійшли в техногенну епоху, то виникли інші страшні загрози. Якщо раніше людина боялася демонів природи і християнське віровчення звільнило її від цієї боязні, то зараз загрозою стала антигуманна техносфера. Могутність техніки революціонізувала все людське життя. І кризи, які переживає людство тепер, пов'язані з невідповідністю духовно-душевної організації людини з сучасною бездуховною техносферою. Техніка набула визначального впливу на людину і людство. А тому нам необхідно по-новому подивитися на феномен людини на Землі та на наше нове становище в техносфері Землі.

Техносфера – це нова реальність, відмінна від природної неорганічної і, тим більше, від природної органічної реальності. Ця нова реальність є організованою. Тут людина має справу не з природою, створеною Богом, а зі штучною реальністю, створеною людьми, з реальністю машин, атомних станцій, атомних бомб, термоядерних катастроф і т. ін. І хоча машини створюються за допомогою матеріально-енергетичних елементів природи, тут виникає дещо нове, таке, що не належить до природно-космічного ладу. А тому машина і техніка, як зазначав М. Бердяєв, набувають космогонічного значення.

Людині необхідне духовне оволодіння технікою. А духовне оволодіння природою і технікою передбачає новий прояв духовності, зокрема виявлення її повсякчасності у людському житті, в духовному світі особистості. І тут ми знову повертаємося до питань нашої духовності та розуміння людини як образу і подоби Божої. Виявляється, що повсякденні цінності технічної цивілізації не можуть задовольнити людську душу. Ми живемо з технікою, але не через техніку. Техніка ні не відживлюється, ні не дихає сама. Вона не є причиною самої себе. На відміну від техніки, природа завжди навколо нас. Вона самодостатня. *Та лише через духовне начало, в якому реалізується зв'язок людини з Богом, людина може стати незалежною і від природної необхідності, і від влади техніки.* На цій основі можна переконатися в тому, що формування і збагачення духовного світу особистості означає не відвертання від природи і техніки, а морально-духовне оволодіння ними.

Що ж означає “морально-духовне оволодіння природою і технікою”? Ми добре усвідомлюємо свою залежність від природного довкілля і свою залежність від існуючої на Землі техносфери. Людина як жива природна істота підпорядковується багатьом законам природи і мусить жити у згоді з ними, а не всупереч їм. Адже життя всупереч законам природи призводить до катастрофічних наслідків. З іншого боку, аналіз сучасної технічної цивілізації свідчить, що люди почали жити в антигуманній техносфері (концентрація великих міст, забруднених будинків, відсутність простору, свіжого повітря, чистої води, продуктів харчування, відсутність вільного часу і т. ін.). Тобто техніка атакує людину з усіх сторін. Люди живуть у

новій механізованій, автоматизованій, комп'ютеризованій дійсності. Врешті-решт, техносфера почала згубно впливати на людську душу, знищуючи цілісність і гармонійність людських почуттів та емоцій. Технічне суспільство, як зазначав видатний американський психолог і філософ ХХ століття Е. Фром, виробляє безліч безкорисних речей і такою ж мірою – безліч безкорисних людей. Як гвинтик виробничого механізму людина стає річчю і втрачає людські якості. Пристрасть до неживого, механічного, автоматичного, комп'ютерного, а в наш час – до віртуальної комп'ютерної реальності є, по суті, пристрасстю до розпаду і смерті.

Детальніший розгляд цих питань веде нас до вічного питання про те, що означає бути людиною? Серед питань, пов'язаних із сутністю людини, нас, передусім, цікавлять питання про людину як духовну істоту, яка вміє і може протистояти світові, тілесному і навіть психічному (психологічному) в самій собі. Боголюдська ж духовність включає здатність стати над собою, над природою і, відповідно, над антигуманною сучасною техносферою. **Ноологія** вчить, що людина є, передусім, вільною творчо-вольовою духовною особистістю. Індивід народжується і вмирає як природна сутність. Але особистість – це ноологічна цілісність і єдність, що володіє безумовною і вічною цінністю. Особистість є тією цінністю, яка стоїть вище природи і держави.

Примат духовного, божественного в людині та людстві є визначальним, універсальним морально-духовним базисом знання людини про саму себе, про своє “Я”, про свободу людини, про її творчо-вольову і смислотворчу активність. Розчинення ж людини в універсальних структурах Космосу, земної природи чи у техносфері не відповідає сутності християнського розуміння духовності людини.

Унікальна роль природи у житті людини і людства в цілому, особливості сучасної технічної цивілізації та небезпеки знищення всього живого на Землі спонукали до безпрецедентної в історії людства інтеграції знань. Мова йде про синтез релігійного, філософського і наукового знання. У сфері цього синтезу з'явилася нова галузь філософсько-світоглядного і морально-духовного знання під назвою “екологічна етика”. Досягнення та висновки цієї науки істотно пов'язані з формуванням духовного світу особистості нашого сучасника. А тому в наступному параграфі ми розглянемо основні питання екологічної етики, які безпосередньо стосуються морально-духовних і духовно-естетичних питань життя-пізнання людини.

10.3. Ноологічні засади етико-екологічного виховання особистості

Можна запитати: чи існує або чи можлива взагалі екологічна етика? Справді, на відміну від гуманістичної чи, наприклад, християнської етики, питання про екологічну етику може викликати протидію в тому сенсі, що в терміні “екологічна етика” поєднуються два поняття: духовно-моральна категорія “етика” і природничо-науковий термін “екологічна”.

Екологічна етика вивчає роль і значення морально-духовних факторів у розвитку людини та життєдіяльності суспільства. У рамках нового екологічного мислення необхідно по-справжньому оцінити ідею “панування над природою”.

Необхідно також осмислити сутності екології духа, екології духовного світу особистості. Екологічна етика в ноологічному контексті розглядає основи вчення про місце і роль духовно-розумної людини на Землі та в Космосі.

Екологічна етика немислима без глибинного розуміння людини та її життя у світі гріхопадіння. Чому так, а не інакше? Чому так багато сумних результатів людської культури і цивілізації? Чому антропологічні й екологічні кризи і катастрофи? Чому смерть? Чому існує зло у нашому світі? Чому? Чому? І ще раз чому?.. На багато з цих питань можна відповісти на підставі християнського віровчення й Одкровення Божого про життя людей на Землі. Людині дуже багато дано, а тому від неї багато й вимагається. Людина стоїть перед таємницею смерті, вічності, пізнання, творчості. А проблема страждання і зла є духовною проблемою. Зло у всіх своїх першоджерелах пов'язане зі свободою людини. Християнський світ був втягнутий у страшні потрясіння ХХ століття: страшні революції, нечувані прояви зла і різноманітні катастрофи. Технізований і механізований світ зрадив святості та благоговінню перед життям. Образ людини захитався у бурях революцій і світових воєн. А тепер людині необхідно повернутися до своєї богом даної гідності. У світі земному має народитися новий тип християнської духовності. *Гідність і велич людини визначається не становищем і могутністю її в природі, а боголюдською духовністю, тобто образом і подобою Божою в людині, визначається любов'ю, що прагне до Бога, до Божественної Істини-Блага-Краси.*

Людське життя на Землі, за Промислом Божим, – це життя в дивовижному природному середовищі. *Створення великого порядку природи передбачало включення в її структури, тобто в енерго-матеріально-інформаційну структуру Всесвіту, людини.* Наше життя на Землі було б неможливе без фізико-математичної дивовижно суворої та тонкої регуляції глобальних планетних і космічних процесів, складної взаємодії геофізичних полів, функціонування Сонячної системи, особливих умов розвитку нашої планети і багатьох інших чинників і факторів Божої Світобудови.

За християнським віровченням місія людей у нашому земному світі полягає в тому, щоб “удосконалювати створіння” – зберігати природу і поліпшувати її стан із метою завершення та розкриття повноти її потенціальних можливостей. І в цій повноті свого природного і надприродного життя людина проходить фундаментальну школу пізнання себе і природи, усвідомлення Божого Промислу на Землі та підготувати до вічного життя. Земна природа містить багато прихованих потенцій, які без творчо-вольової та смислотворчої активності й діяльності людей не реалізуються. Люди, оволодівши різноманітним досвідом і глибокою мудрістю в різних сферах науки і виробництва, стають здатними до співучасті у творчій діяльності Триєдиного Бога у перетворенні світу, в боротьбі сил Істини-Блага-Краси проти сил руйнації, хаосу і смерті.

Ноологічно-динамічна природа людини веде нас до розуміння тотального взаємозв'язку і взаємозумовленості всього суцього у Всесвіті. Взаємодія людини і природи необмежена ні в просторі, ні в часі. Раніше це недостатньо усвідомлювалося людьми. Нерозуміння багаторівневої, ієрархічної організації біосфери, її складних витончених взаємозв'язків із людиною було внесене в самі

основи атеїстичного по суті природознавства Нового часу. Безбожні обмеження наукової думки несли в собі причини світоглядної трагедії. У науковому світогляді не були створені внутрішні духовно-моральні перепони, щоб зробити неможливим використання наукових знань у такій діяльності, яка руйнує біосферу, живу природу і життя людей на Землі.

Ноологічні засади екологічної етики містяться у християнському віровченні про людську особистість, про духовний світ особистості. Людина покликана до життя вічного, до обожнення, до боголюдської співпраці та творчості. Це обожнення здійснюється завдяки енерго-інформаційній взаємодії природного і людського, морально-духовній взаємодії людського і божественного. Існує вчення про морально-духовний енергетизм, що виражає принцип вільної співпраці людини з Богом. Тобто мова йде про творчо-вольове узгодження людської активності з Божою Благодаттю. Ці принципи передаються у Православ'ї особливою категорією під назвою "синергія". Концепція людини у православному синергетизмі є безпосереднім утвердженням цінності й гідності людської особистості, для якої доступне пряме богоспілкування, прямий зв'язок із надприродним, безпосередня взаємодія людини і Бога.

Перебуваючи у світі земного тілесно-душевно-духовного життя і пізнання, людина є цілком суверенною істотою, їй належить повнота свободи і відповідальності в її смислотворчій і творчо-вольовій перетворювальній активності та діяльності у природному світі. Це вираження нашої Богом даної свободи. Відповідно до цієї свободи волі постає відповідальність людини перед іншими людьми, перед природою і Богом. Тут в zasadничена наша життєва діяльність і самодіяльність, наша творчість і співтворчість, наша активність і самореалізація у духовно-практичному освоєнні світу.

ВИСНОВКИ

Нині спостерігається експансія психології у напрямі дослідження категоріальної структури “душа – дух”, поряд із класичною структурою – діадою “душа-тіло”. Структура “душа – дух” звертає нашу увагу на другий полюс людського ества – на сутність ноологічного (духовного) буття людини. Наукова психологія (у своїй теоретичній частині) лише обережно торкається духовної реальності, тієї реальності, саме існування якої заперечувалося у вітчизняній психології ХХ століття (з ідеологічних міркувань в умовах колишнього СРСР).

Тривалий час у загальній психології переважав аналітичний, суто елементаристський підхід до вивчення людини, причому вивчалися лише “психічні явища”. Про щось більш складне, а тим більше, про духовні сутності психологи, мабуть, боялися писати, а тому психологія була суцільно “бездуховною”, а часто й “бездушною”. Однак **педагогіка** як наука і мистецтво вимагала не лише “душевної” психології, а й “духовної”. За таких умов необхідним був розвиток педагогічної психології.

Сучасна *педагогічна психологія* починає розширювати свої навчально-виховні методи в форми та як вираження сутності-явища-форми надскладної структури виховання-освіти-навчання у методологічному і методичному аспектах намагається розкривати атрибутивні, іманентні духовно-розумні, морально-духовні, когнітивні, мовно- й немовно-інформаційні доміанти у доленосній справі розвитку людської особистості.

У сучасній теоретичній та практичній педагогіці широко розповсюдженими є найрізноманітніші психолого-педагогічні дослідження – автентичні дослідження педагогічної психології. Своїм навчальним посібником “Ноологія особистості” ми започатковуємо ноологічно-педагогічні дослідження, які починаються з філософсько-педагогічної ноології та мають закінчуватися практичною педагогічною ноологією.

Пропонований ноологічний підхід створює можливості для розвитку уяви-інтуїції-розуму, творчо-вольових здатностей особистості, що реалізуються у тріадній активності віри-совісті-волі та духовно-естетичних здатностей любові-раді-надії.

Ноологічний підхід до навчально-виховного процесу на всіх його рівнях може сприяти постійному розвитку особистості учня і студента через створення в їх ноосфері душевно-духовних, інтегративних, синергетичних структур і засад внутрішньої духовної стабільності – морально-духовних, духовно-розумних і духовно-естетичних доміант творчо-вольової та смислотворчої особистості. Такі ноогенні зміни і трансформації сприяють повному перетворенню всієї особистості молоді людини. А це означає, що ноологія особистості має навчати на душевно-духовному рівні справжній трансформації людської особистості у напрямі освіченості, духовної культури та дієвого творчо-вольового професіоналізму, що є святим завданням педагогіки як науки і мистецтва.

Ноологія особистості – це вчення про розвиток духовного світу особистості людини, її творчо-вольової та смислотворчої самоактуалізації та самореалізації.

Християнсько-філософська ноологія пропонує свою всеохопну концепцію людини як образу і подоби Божої з урахуванням доленосних біологічних, психологічних, культурологічних, релігійних і педагогічних вимірів та орієнтирів ціннісно-смыслового універсуму буття людини і людства. Ця концепція й визначила змістову і знаннєву (когнітивну) структури нашого посібника “Ноологія особистості”. На цій основі створюється нова культурно-освітня й науково-педагогічна парадигма, імперативом якої є девіз – “від людини розумної до людини духовної”. А тому метою виховання-освіти-навчання є становлення та розвиток духовного світу особистості.

Педагогічна ноологія виокремлює свій предмет із ціннісно-смыслового універсуму педагогіки як великого мистецтва і великої науки, як гуманістичного, культурно-освітнього аспекту духовно-практичного освоєння світу людиною. Творення нового філософсько-психологічного, психолого-педагогічного і науково-дидактичного знання – завдання складне і багатоаспектне. Для його творення необхідні певні передумови, зокрема ноологічні. Християнсько-філософська ноологія, гуманістична й екзистенціальна психологія як фундаментальні напрями духовно-розумного, морально-духовного, духовно-естетичного, творчо-вольового й смислотворчого знання та пізнання спрямовані на створення таких ноологічних передумов. У контексті виконання згаданих вище завдань і були здійснені концептуалізація та тематизація навчального посібника “Ноологія особистості”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бех І. Д.* Духовні цінності в розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124-129.
2. *Булатов М. О., Макеев К. С., Загороднюк В. П., Солонько Л. А.* Філософія ноосфери (Філософський зміст і сучасний смисл феномена ноосфери). – К.: Наукова думка, 1995. – 152 с.
3. *Васянович Г. П.* Педагогічна етика: Навчально-методичний посібник. – Львів: Норма, 2005. – 343 с.
4. *Ващенко Г.* Виховний ідеал. – Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.
5. *Жуковський В. М.* Передумови виховання молодого покоління на засадах християнських моральних цінностей // Наукові записки Острозької Академії. – 1999. – С. 113-115.
6. *Зязюн І. А., Сагач Г. М.* Краса педагогічної дії: Навчальний посібник для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навчальних закладів. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
7. *Карпенко І. М.* Духовний ідеал ноосфери і катарсична сутність виховання // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 2. – С. 48-53.
8. *Кубинська І. О.* Духовне відродження особистості у творчій спадщині Івана Огієнка // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 4. – С. 158-162.
9. *Онищенко В. Д.* Ноологічний категоріально-структурний синтез фундаментальних педагогічних теорій // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – № 4. – С. 6-14.
10. *Онищенко В. Д.* Філософія духа і духовного пізнання: Християнсько-філософська ноологія. – Львів: Логос, 1998. – 338 с.
11. *Онищенко В. Д.* Філософсько-педагогічна ноологія // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1998. – № 5. – С. 30-40.
12. *Савчин М.* Духовний потенціал людини. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського ун-ту, 2001. – 203 с.
13. *Сагач Г.* Вибрані праці: В 5 т. – Рівне: ПП ДМ, 2006. – 1500 с.
14. *Слободчиков В. И.* Психология 21 века: пророчества и прогнозы // Вопросы психологии. – 2000. – № 2. – С. 17-18.
15. *Сухомлинська О. В.* Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 4. – С. 109-125.
16. *Фасоля А. М.* Становлення духовного світу особистості школяра як психолого-педагогічна проблема // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 136-144.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. ДУШЕВНО-ДУХОВНИЙ СВІТ ЛЮДИНИ	13
1.1. Поняття “душа” і “дух”	14
1.2. Філософське поняття “духовність”	16
1.3. Духовне виробництво і суспільна свідомість	19
1.4. Духовна творчість і суспільство	22
1.5. Проблема відношення духа, душі та тіла	28
1.6. Діяльність духа-душі-тіла у самозміні людиною себе	31
1.7. Духовно-пізнавальні здатності людини	34
1.7.1. Уява-інтуїція-розум – ноологічна тріада духовно-розумного пізнання	34
1.7.2. Віра-совість-воля – ноологічна тріада морально-духовного життя і пізнання людини	37
1.7.3. Любов-радість-надія – ноологічна тріада естетичного переживання та духовно-естетичного пізнання людини	40
Розділ 2. ДУШЕВНО-ДУХОВНІ ЗАСАДИ СВІДОМОСТІ І ОСОБИСТІСНОГО ПІЗНАННЯ	43
2.1. Структура свідомості людини	43
2.2. Тріадна активність підсвідомості-свідомості-надсвідомості у структурі мислення і пізнання людини	45
2.3. Духовно-культурний характер людського пізнання	47
Розділ 3. ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО СВІТУ ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ НАУКОВОГО ТА РЕЛІГІЙНОГО ПІЗНАННЯ	51
3.1. Природопізнання	51
3.2. Людинопізнання	53
3.3. Богопізнання	57
3.4. Ноологічні засади формування духовного світу особистості	59
3.5. Ноологічні особливості раціональності людського пізнання	63
3.6. Ноологічні засади формування морально-духовної особистості	65
3.7. Тріадна активність любові-радісті-надії у духовному світі особистос-	

ті. Естетичність природо-, людино- і богопізнання	68
Розділ 4. ДУХОВНО-РОЗУМНІ ТА МОРАЛЬНО-ДУХОВНІ ЗАСАДИ СПІЛКУВАННЯ ЛЮДИНИ З ЛЮДИНОЮ	71
4.1. Міжособистісне спілкування і його роль у житті та пізнанні людини	71
4.2. Тріадна активність міжособистісної зустрічі, одкровення і спілкування	72
4.3. Морально-духовна культура спілкування	77
4.4. Рідна мова – засіб спілкування	87
Розділ 5. ЛЮДИНА І КУЛЬТУРА	99
5.1. Матеріальна та духовна культура людства	99
5.2. Структура культури	101
5.2.1. Матеріальна складова культури	102
5.2.2. Духовна культура суспільства	104
5.3. Українознавство як феномен самопізнання і духовно-культурного відродження української нації	110
5.4. Українознавство як історична наука	113
Розділ 6. КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ	115
6.1. Проблеми культури і цивілізації	115
6.2. Філософські засади культурологічних концепцій О. Шпенглера і А. Тойнбі	118
6.2.1. Локальність культур та ідея прогресу в культурологічній теорії О. Шпенглера	120
6.2.2. Циклічний шлях розвитку цивілізації за А. Тойнбі	124
6.3. Суспільство і культура	134
6.4. Призначення культури. Функції культури у духовному житті суспільства	138
Розділ 7. СТАНОВИЩЕ ЛЮДИНИ ЯК ДУХОВНОЇ ІСТОТИ У СТРУКТУРІ ВСЕСВІТУ	143
7.1. Людина і природа	143
7.2. Сучасна наукова картина світу	146
7.3. Ноологічна діалектика природи	149
7.4. Людина у природному доквіллі	151

7.5.	Сучасна наукова картина світу і проблема людини	153
7.6.	Нові горизонти сучасної духовності й духовної культури ...	160
7.7.	Ноологічний універсалізм духовного і природничонаукового пізнання	162
7.8.	Ноологічна синергетика і нелінійне мислення	166
Розділ 8. МОРАЛЬНО-ДУХОВНІ АСПЕКТИ ХРИСТИЯНСЬКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ТА СУЧАСНЕ ПРИРОДОЗНАВСТВО		169
8.1.	Ноологічна цілісність людини як образу і подоби Божої	169
8.2.	Ноологічні аспекти християнсько-філософської антропології	174
8.3.	Ноологічна творчо-діяльнісна модель пізнання і смислотворча активність людини	179
8.4.	Ноологічне цілепокладання творчо-діяльнісного пізнання людини	183
Розділ 9. МОРАЛЬНО-ДУХОВНІ АСПЕКТИ ЛЮДИНО-, ПРИРОДО- І БОГОПІЗНАННЯ		185
9.1.	Ноологічні передумови людинопізнання	185
9.2.	Ноологічні засади християнської етики	186
9.3.	Ноологічні передумови узагальненої християнської етики	190
9.4.	Ноологічні принципи розбудови техносфери й обмеження технократизму	192
9.5.	Навчально-виховні аспекти християнської екологічної етики	193
9.6.	Ноологічні аспекти гуманізації техносфери і подолання технократизму	196
Розділ 10. ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ДУХОВНОГО СВІТУ ОСОБИСТОСТІ		201
10.1.	Предмет екологічної етики	201
10.2.	Людина в техногенному середовищі	203
10.3.	Ноологічні засади етико-екологічного виховання особистості	205
ВИСНОВКИ		209
ЛІТЕРАТУРА		211

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Львівський науково-практичний центр
професійно-технічної освіти АПН України**

Григорій Васянович, Василь Онищенко

НОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Навчальний посібник для студентів і викладачів

Коректура: С. М. Вдович

Комп'ютерна верстка, технічне редагування: С. М. Вдович

Підписано до друку 15.01.2007 р.
Формат 60×84/16. Папір Convex. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 12.8. Наклад 300 прим.

Видання здійснено

